

ΙΩ. Ν. ΞΗΡΟΥΡΗ

Διευθυντοῦ τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Μ Α Ν Α
ΚΑΙ
Α Γ Ω Γ Η



ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1955

ΙΩ. Ν. ΞΗΡΟΤΥΡΗ

Διευθυντού του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Μ Α Ν Α

Κ Α Ι

Α Γ Ω Γ Η

Γονείς και παιδιά

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1955

19095

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Τὰ ζῶα, ἀπὸ τὰ κατώτερα ὡς τὰ κάπως σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀναπτυγμένα, ὅπως τὰ ἀρθρόποδα, ἔρχονται στὸν κόσμον οὐσιαστικῶς ἱκανὰ γιὰ τὴ ζωὴ, χωρὶς νὰ παρουσιάζουν ἀπὸ τὴ γέννησίν τους κι ὕστερα καμιά ἀξιόλογη τελειοποίηση. Ὅσο ὅμως προχωροῦμε πρὸς τὰ ἀνώτερα ζῶα, τόσο παρατηροῦμε, πῶς αὐτὰ ἔρχονται στὸν κόσμον ὀλο καὶ πιὸ ἀτελεῖ. Δηλαδή τόσο περισσότερο χρόνον χρειάζονται ἀπὸ τὴ γέννησίν τους κι ἐπειτα, γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν, νὰ γίνουν ἱκανὰ ἀπὸ μόνα τους, αὐτάρκη γιὰ τὴ ζωὴ. Ὡστόσο κανένα, ὅσο κι ἂν ἀνήκει σὲ κάποιον ἀνώτερο βαθμὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα, ὅσο κι ἂν ὑπάρχει σ' αὐτὸ τὸ ἐνστικτο κάποιες ἀσκήσεως καὶ μαθήσεως πιὸ ἀναπτυγμένο, δὲν μπορεῖ νὰ μεταδώσῃ στὴν ἐρχόμενη γενεὰ ἐκεῖνο πού ἔμαθε, κι αὐτὴ νὰ τὸ δεχθῇ, νὰ τὸ ἀναπτύξῃ καὶ νὰ τὸ δώσῃ πιὸ βελτιωμένο στὴν ἄλλη κ.ο.κ. Δὲν ὑφίσταται δηλαδή στὰ ζῶα καμιά ἱστορικὴ ἀνάπτυξη. Τὰ χελιδόνια χτίζουν τίς φωλιές τους τόσο ἐπιτήδεια, ἀλλὰ καὶ τόσο ἀπαράλλαχτα, ὅπως καὶ πρὸ τεσσάρων χιλιάδων χρόνων. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρουσιάζουν, ὅπως τὸ διαπιστώνουν οἱ παρατηρήσεις τῶν βιολόγων καὶ τῶν ψυχολόγων τῶν ζώων, καὶ τὰ πιὸ ἀναπτυγμένα ἀπὸ τὰ ζῶα, τὸ ἄλογο, ὁ σκύλος, ὁ πίθηκος κλπ. Αὐτὸ ὅμως δὲ συμβαίνει: στὸν ἄνθρωπον. Σ' αὐτὸν ἀρχίζει ἀπὸ τὴ γέννησίν του κι ὕστερα μιὰ νέα βαθμίδα ἀναπτύξεως, ἐνῶ κανένα ἀπὸ τὰ ἐμψυχα δὲ γεννιέται τόσο ἀνήμερο ὅσο αὐτός. Ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται στὸν κόσμον λιγότερο ἀπὸ ἅλα τὰ ἄλλα ὄντα ἐξοπλισμένος γιὰ τὴ ζωὴ του. Αὐτὸ πού τοῦ λείπει ἀπὸ τὴ φύση πρέπει νὰ τὸ ἀναπληρώσῃ πρῶτα, κατὰ τὴν πορεία τῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς ζωῆς του, περίπου δυὸ δεκαετίες, μὲ τὴ φροντίδα τῶν ἄλλων, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀγωγῆς, τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς μαθήσεως. Νὰ ἀναπτύξῃ λοιπὸν τίς προδιαθέσεις του, νὰ κάνῃ δικὰ του—κι αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀνθρώπου—ἐκεῖνο πού ἀπόκτησαν προηγούμενες γενεές ἀπὸ χιλιάδες χρόνια, νὰ τὸ αὐξήσῃ καὶ νὰ τὸ παραδώσῃ μὲ τὴ σειρά του στὴν κατοπινὴ ἀπ' αὐτὸν γενιά.

1. Fischer W., *Psyche und Leistung der Tiere*, 1938.

2. Για όλα αυτά η φύση προίκει τον άνθρωπο με προδιαθέσεις και καταβολές με πολύπλευρη κατεύθυνση. Οι προδιαθέσεις είναι, χωρίς αμφιβολία, ιδιαίτερης σημασίας για τη ζωή του ανθρώπου, αλλά δεν είναι μόνο αυτές, που επωσδήποτε κρίνουν την τύχη και το πεπρωμένο της ζωής του. Είναι και το περιβάλλον. Χωρίς τη βοήθεια του περιβάλλοντος οι προδιαθέσεις και οι καταβολές δεν μπορούν να αναπτυχθούν. Το περιβάλλον πρέπει να παρασταθή στο νέο άνθρωπο. Να του προσφέρει την κάθε είδους τροφή, στροφή και βοήθεια τόσο για τη σωματική, όσο και για την ψυχική ανάπτυξή του. Όλες οι πλευρές της ανθρωπίνης ουσίας, όσο κι αν αυτή είναι αποφασιστική για τη θέση που θα πάρει ο άνθρωπος μέσα στη ζωή, επιδέχονται περισσότερο ή λιγότερο, αλλά πάντα, την επίδραση, την επιρροή και την ενέργεια της αγωγής. Δηλαδή ο άνθρωπος στην ανάπτυξή του είναι προϋπόθεση τόσο των κληρονομικών καταβολών, όσο και του περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια είναι σωστό εκείνο που είπαν, ότι η προδιάθεση έχει τη δυνατότητα και το περιβάλλον, ή αγωγή, την πραγματοποιεί.¹

3. Η αγωγή είναι φαινόμενο, το οποίο ανήκει στα βασικά δεδομένα της ανθρωπίνης ύπαρξης. Είναι γεγονός, που συναντιέται παντού και πάντοτε στην ανθρωπίνη ζωή. Υφίσταται και πραγματοποιείται από τότε που υπάρχουν άνθρωποι στον κόσμο και περιορίζεται μόνο σ' αυτούς.

Από παλιά κι αρχαία χρόνια η αγωγή και το νόημά της είχε επισύρει το ενδιαφέρον των πιδ αξιόλογων ανθρώπων και των πιδ σπουδαίων φυσιογνωμιών. Κι όχι μόνο φιλόσοφοι, παιδαγωγοί, αλλά και ποιητές και πολιτικοί αξίας έκλεισαν μέσα στον κύκλο των σκέψεων και των έργων τους, για την προκοπή της ανθρωπότητας, τη φροντίδα της αγωγής.

Αγωγή στο καθαυτό νόημά της σημαίνει κυρίως οδηγία. Στην παιδαγωγική όμως σημασία της την έννοούμε ως παιδαγωγία, καθοδήγηση δηλαδή ενός ατόμου από έναν ώριμο ή και από περισσότερα ακόμη πρόσωπα ή και ομάδες, από την οικογένεια, την κοινωνία, την πολιτεία. Ή πάλι στην ευρύτερη παιδαγωγική σημασία της με την αγωγή έννοούμε το σύνολο των εξωτερικών παραγόντων, που επιδρούν στην ανάπτυξη του σώματος, του πνεύματος και της ψυχής του παιδιού. Γενικότερα όμως πρόκειται περί προσωπικών, όσο και άπροσώπων επιρροών, που διαπαιδαγωγούν τον άνθρωπο από τη γέννηση ως το θάνατό του.

1. Πρόκειται περί της Konvergenztheorie του W. Stern' πρβλ. Lexikon der Pädagogik, τ. II, 1952 κέ. Επίσης Stern W., Psychologie der frühen kindheit, 6 έκδ. 1930.

Με άλλα λόγια ή άγωγή, ή παιδαγωγία, είναι τόσο συνειδητή, όσο και ασύνειδη, όπως επίσης παθητική ή ενεργητική ή τόσο σκόπιμη, όσο και τυχαία. Αναπάντεχες συμπτώσεις, ευκαιριακά και τυχαία βιώματα άσχοyn μεγάλη επίδραση στο παιδί τόσο, όσο δέν άσχοyn πολλές φορές δολόκληρες σειρές βιωμάτων, που προκλήθηκαν σκόπιμα και μελετημένα.

Συνειδητή και ασύνειδη άγωγή δέν έχουν σταθερά τά όρια τους. Ή μιá προχωρεί μέσα στο πεδίο της άλλης. Όσotόσο ή συνειδητή και προγραμματική άγωγή, για να έχη αποτελέσματα, δέν πρέπει να είναι τίποτε άλλο, παρά μιá προσπάθεια, που έρχεται, αν αυτό είναι δυνατόν, σά συνέχεια της ασύνειδης, της έμμεσης, σάν προέκταση και καλλιέργειά της.

4. Ή άγωγή στήν πράξη, μέσα στις διάφορες ανθρώπινες κοινότητες, ανάμεσα στις διάφορες μορφές της, δέν άσκειται με τον ίδιο τρόπο ούτε κι έχει την ίδια δύναμη και επίδραση. Ήπάρχουν πολλές φορές ανάμεσα στις διάφορες μορφές της άγωγής τέτοιοι ψυχικοί παράγοντες, που κάνουν τις σχέσεις αυτές πολύ στενές και την επίδρασή τους εξαιρετικά μεγάλη. Μιá τέτοια μορφή άγωγής, στενής ψυχικής σχέσης, υφίσταται ανάμεσα στη μάνα και στο παιδί. Μέσα στις διάφορες φάσεις της άγωγής, που συναντά κανείς στη ζωή του ανθρώπου, ανάμεσα στη γέννηση και στο θάνατό του, οι σχέσεις μάνας και παιδιού είναι οι πιο σπουδαίες για την άγωγή. Καμιá άλλη σχέση άγωγής δέν είναι τόσο γόνιμη, δέν άσκει τόσο βαθιά επίδραση, όσο ή άγωγή του παιδιού από τη μάνα. Αυτή είναι ό κατ' έξοχήν παιδαγωγός. Ή έλλειψη της μάνας κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού σημαίνει για την άγωγή του, και γενικότερα για τó πεπρωμένο του ανθρώπου, τó πιο βαρύ της μοίρας χτύπημα. Ένα κενό δυσαναπλήρωτο με όλη τη σημασία και τó νόημα της έννοιας αυτής.

Κατά παράξενο όμως τρόπο σχέσεις άγωγής, που είναι βασικά αποφασιστικές για τη ζωή και τó πεπρωμένο του ανθρώπου, όπως ή σχέση της μάνας προς τó παιδί, συνήθως δέν αποτελούν αποκλειστικά και ιδιαίτερα θέματα άγωγής.

Ό σκοπός και τó νόημα της έργασίας μου είναι να δείξη τη σοβαρότητα του ζητήματος. Δυστυχώς δέ δίνωμε την προσοχή που πρέπει στήν ξεχωριστή θέση, που παίρνει ή μάνα στο όλο πρόβλημα της άγωγής. Στη συνειδητή όσο κι ασύνειδη επίδρασή της κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού. Στην ιδιαίτερη ψυχική σχέση της με τó παιδί, στήν προνομιακή επαφή της μ' αυτό. Ή μάνα είναι ό άνθρωπος, που πρωτοσυναντιέται με τó πνεύμα του παιδιού. Στους ώμους της πέφτει ή ευθύνη της πρώτης άγωγής. Με τó επιφανειακό όμως και άπρόσεκτο αντίκρισμα του προβλήματος Μάνα και άγωγή, φαίνεται σάν

νά υποτιμούμε τή σημασία τῆς ἀγωγῆς τοῦ παιδιοῦ κατὰ τὰ πρῶτα κυρίως χρόνια τῆς ζωῆς του.

5. Ἡ πιὸ κατάλληλη ἐποχὴ γιὰ τὴν ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν πιὸ ἐντονὴ ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος καὶ κυρίως τῆς μάνας, στὴν ἀνάπτυξή του εἶναι τὰ ἔξι πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του. Αὐτὸ πιστοποιοῦν ἡ πείρα καὶ ἡ παρατήρηση τῶν πιὸ μεγάλων παιδαγωγῶν καὶ ψυχολόγων. Αὐτοὶ μᾶς λένε, πὼς τὰ ἔξι πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ εἶναι τὰ θεμέλια γιὰ τὴ μετέπειτα ψυχοπνευματικὴ ἀνάπτυξή του. Ἡ γραμμὴ τῆς ζωῆς, εἶπαν οἱ ψυχολόγοι, ¹ δηλαδὴ ὁ χαρακτήρας μας, ὁρίζεται καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ τὰ βιώματα τῶν πρώτων παιδικῶν μας χρόνων. Ἡ ψυχὴ τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, πιστοποιοῦν οἱ ψυχολογικὲς καὶ παιδαγωγικὲς ἐρευνες, ἂν καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι παλιὰ, Ἀριστοτελική, ² εἶναι ἐξαιρετικὰ δεκτικὴ ἐπιδράσεων. Οἱ πρῶτες ἐντυπώσεις τῆς παιδικῆς αὐγῆς ἀγκιστρῶνται βαθιὰ στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ μένουν ἀνεξίτηλες, ὡς τὰ βαθιὰ γεράματά του. Ἡ ἀπλὴ παρατήρηση πιστοποιεῖ—κι αὐτὸ δὲν εἶναι παράξενο—ὅτι πολλοὶ ἄνθρωποι ὡς τὰ τελευταῖα ἀκόμη χρόνια τῆς ζωῆς τους, κυριαρχοῦνται στὶς σκέψεις καὶ στὰ φρονήματά τους ἀπὸ θεωρίες τῆς οἰκογενειακῆς ἀτμόσφαιρας, αὐτῆς ποὺ ἔζησαν καὶ μὲ τὴν ὁποία διαποτίσθησαν, ὅταν ἀκόμη ἦταν παιδιά.

³ Ἐπειτα πάλι εἶναι σωστὸ ἐκεῖνο ποὺ εἶπαν, ὅτι τὸ παιδί στὰ πρῶτα ἔξι χρόνια τῆς ζωῆς του μαθαίνει περισσότερα ἀπ' ὅσα μαθαίνει ὁ ὥριμος σὲ τέσσερα χρόνια πανεπιστημιακῶν σπουδῶν.

Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ὅ,τι ἀποχτήσαμε στὰ πρῶτα ἔξι χρόνια τῆς ζωῆς μας, καλὸ ἢ κακό, μένει σχεδὸν κτήμας σ' ἐλὴ τῇ ζωῇ μας. Οἱ ἐντυπώσεις καὶ τὰ βιώματα αὐτῆς τῆς περιόδου μποροῦν μόνο ὡς ἓνα σημεῖο νὰ μεταβληθοῦν κατὰ τὴ σχολικὴ, τὴν ἐφηβικὴ καὶ τὴν ὥριμη ἡλικία. Ὡστόσο ἡ μεταβολὴ αὐτὴ δὲν εἶναι καὶ τόσο σπουδαία, δὲν ἀλλοιώνει ποτὲ σημαντικὰ τίς πρῶτες ἐντυπώσεις, ποὺ ὅσο κι ἂν δὲν μᾶς εἶναι πιὰ συνεδηγτές, μολαυτὰ μᾶς κατευθύνουν ἢ ἀποτελοῦν τὸ ἔδαφος, ἐπάνω στοῦ ὁποῖο πορευόμαστε. Δὲ σβήνει ἀπόλυτα τίποτε ἀπ' ὅ,τι ζήσαμε κατὰ τὴ σπουδαία αὐτὴ περίοδο τῆς ζωῆς μας.

Λησμονῶ καὶ λημονήσα, μᾶς λένε οἱ ψυχολόγοι, καὶ κυρίως οἱ ψυχαναλυτικοί, δὲν ὑπάρχει. Κι ὅ,τι μᾶς φαίνεται σὰ λησμονημένο δὲν εἶναι ἀφανισμένο, παρὰ ἀπωθημένο, κι ὡς τέτοιο ἐνεργεῖ, κατευθύνει τίς πράξεις μας κι ἀσύνειδα ὑφιστάμεθα τὴν ἐπιρροή του. Οἱ ἐντυπώ-

1. Adler Alfred, Ἀνθρωπογνωσία, μεταφρ. Γ. Ν. Παλαιολόγου, Β' ἐκδ. 1948, σ. 163 κέ.

2. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομ. 10, 1179, 3, 28 κέ.

3. Jean Paul.

σεις, πού ακατάπαυστα δέχεται τὸ μικρὸ παιδί ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, μένουν στὸ ὑποσυνείδητό του κι ἀπὸ κεῖ παίρνουν διάφορες κατευθύνσεις, πολλὲς φορές ἀνάλογα μὲ τὸ περιβάλλον καὶ κυρίως μὲ τὴ σχέση τῆς μάνας μὲ τὸ παιδί. Συνεΐρονται κατὰ τὸ δικό τους τρόπο καὶ πολλὲς φορές μεταβάλλονται σὲ τραγικότητα ζωῆς, ἐκεῖ βέβαια πού τὸ περιβάλλον ἐπιδρᾷ ἀνάλογα. Ἐνας ἐξαιρετικὸς παιδαγωγὸς παραστρατημένων παιδιῶν μᾶς ἀνακοινώνει ἀπὸ τὴν πείρα του, ὅτι σχεδὸν ὅλα τὰ ψαινόμενα τοῦ παραστρατήματος καὶ τῆς ἐγκληματικότητας τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήδων, τῶν ὁποίων χρόνια τοῦ εἶχαν ἐμπιστευθῇ τὴν ἀγωγὴν, ἀνάγονται σὲ σφάλματα ἀγωγῆς σὲ παραλείψεις καὶ ἑλλειψη ἀγωγῆς καὶ κατανοήσεως ἢ κακῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος, στὴν ἑλλειψη τῆς μάνας ἢ τῆς καλῆς μητέρας.¹

Τὸ παιδί στὰ πρῶτα ἔξι χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, εἶναι ἓνα εἶδος καθρέφτη τῆς ψυχικῆς καταστάσεως τῆς μάνας του. Δυσκολίες πού παρουσιάζονται στὴν ἀγωγὴ τοῦ παιδιοῦ, εἶναι δυσκολίες τῆς ἴδιας τῆς μάνας, εἶναι ἀντιδράσεις τοῦ παιδιοῦ στὴν ψυχικὴ στάση της, γι' αὐτὸ κι ἡ μάνα δὲν πρέπει νὰ ζητῇ τίς δυσκολίες τῆς ἀγωγῆς ἐξω ἀπ' αὐτὴν τὴν ἴδια, παρὰ μέσα σιὸν ἐαυτοῦ της, στὰ ἐσωτάτα τῆς ψυχῆς της.²

Κι ἔμως ἡ ζωὴ τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, μὲ τὸν πλοῦτο τῆς πολὺπλευρης ἐνεργητικότητάς της, εἶναι σχεδὸν ἄγνωστη τόσο στὸ πλεῖστο τῶν ὠρίμων, ὅσο καὶ τῶν γονέων. Τὸ βάρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς μᾶς ἔχει συνηθίσει νὰ συλλαμβάνουμε ὅλα τὰ προβλήματα καὶ τὰ φαίνόμενά της μόνο μὲ τὸ νοῦ. Κι ὅταν, λέγει ὁ Spranger,³ ἀρχίσουμε νὰ συλλαμβάνουμε τὸ μυστικὸ καὶ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ παιδιοῦ, τότε κάνουμε τὴν ἀρχὴ νὰ μεταβάλλουμε τὴν ἀντιόφαιρα τοῦ σπιτιοῦ μας καὶ ἡ μεταβολὴ αὐτῆς τῆς πεσμένης ὑπάρξεώς μας εἶναι δυνατὴ μόνο... ὅταν οἱ ἐσωτερικὲς σχέσεις πάθουν πάλι τὴ θέσιν τους, δηλαδὴ ἡ ἀγάπη τῆς μάνας, ἡ φροντίδα τοῦ πατέρα, ἡ τάξη τοῦ οἴκου.⁴ Τὴ φροντίδα τῆς ἀναπτύξεως ὅλων τῶν δυνάμεων τῆς παιδικῆς ἡλικίας τὴν τροφοδοτεῖ ἡ ἐγκαρδιότητα τῆς μάνας καὶ τῆς οἰκογένειας.

1. Kiene M., Das Kind im Kindergarten, 1953 σ. 13.

2. Schottländer, Die Mutter als Schicksal, 1949 σ. 48 κέ.

3. Kindergarten 1918, E. d. Spranger, «Was bleibt von Fröbel?

4. Nohl Hermann, Menschenbildung, περιοδικό für Sozialpädagogik, 1/1948.

Α'. ΜΑΝΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Ι. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

1. ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ

Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του τὰ περὶ ὃν ἄνθρωπος ἀποκλειστικά καὶ μόνο μέσα στὴν οἰκογένεια. Αὐτὴ εἶναι ἡ πηγὴ, ποὺ ἀπὸ τὰ κρυμμένα βάθη τῆς ἀναδύεται ὁ ἄνθρωπος στὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Εἶναι ὁ πρὸ καρποφόρος τόπος, μέσα στὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ βλαστήσῃ. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴς τῆς ἱστορίας ὡς σήμερα, ἀπὸ τότε ποὺ ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος στὴ γῆ, βρίσκομε τὴν ἐνότητα πατέρας, μάνα καὶ παιδί, τὰ τρία στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν οἰκογένεια, τὴν κοινότητα ζωῆς γονέων καὶ παιδίων. Αὐτὸ ποὺ δημιουργεῖ τὸ δυνατό σύνδεσμο ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας, τὴν ἐνότητα μέσα στὴ μικρὴ κλειστὴ κοινότητα, τὴ μικρὴ δόλη, ποὺ εἶναι μιὰ δημιουργικὴ σύνθεση, κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ ἄθροισμα ἢ τὸ σύνολο τῶν μελῶν τῆς.

Ἡ οἰκογένεια εἶναι, ὅπως πάντα τὸ τόνισαν,¹ τὸ πρωτόπλασμα κάθε κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ. Μέσα σ' αὐτὴν ἀναπτύσσεται τὸ πρὸ ἱερὸ καὶ τὸ πρὸ ἄγιο, τὸ πρὸ βαθύ μυστήριο, τὸ θεῶμα τῆς δημιουργίας. Λαὸς καὶ ἔθνος κρατιοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται ἀπὸ τὴν γεννήτριαν δύναμιν τῆς οἰκογένειας, ποὺ εἶναι τὸ πρὸ ζωντανὸ καὶ τὸ πρὸ φυσικὸ κέντρο τῆς ἀγωγῆς. Δίνει μορφὴν στὸ παιδί, ὅπως τὸ στρεῖδι στὸ μαργαρίτα: μέσα στὸ δοσπασμὸ του. Δὲν τοῦ δίνει ἀπλῶς τὴν ὑπαρξιν, παρὰ ὅλες τὴς δυνατότητες, τὴ βοήθειά της καὶ τὴν βάσειν γιὰ τὴν ὅλη σωματικὴ καὶ ψυχονευματικὴ ἀνάπτυξίν του. Τὸ βοηθεῖ στὴν πραγματοποίησιν τοῦ προορισμοῦ του. Τοῦ ἐτοιμάζει τὸ δρόμον γιὰ μιὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν κοινότητα, τὴν πολιτείαν. Προσπαθεῖ νὰ τὸ κἀνῃ ἱκανὸ γιὰ νὰ ἀνταποκριθῇ στὰ πλατύτερα καὶ τὰ ὑψηλότερα καθήκοντα, στὴν ἀποστολὴν καὶ στὸν προορισμὸν του ὡς ἄνθρωπος.²

1. Ἀριστοτέλους Πολιτ. 1253α 6-8. Ἡ μὲν οὖν εἰς πᾶσαν ἡμέραν συνστατικὴ κοινωνία κατὰ φύσιν οἶκος ἐστίν, ἢ δ' ἐκ πλείονων οἰκῶν κώμη... ἢ δ' ἐκ πλείονων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις. Πρβλ. καὶ Paulsen Fried., System der Ethik, 10. Aufl. 1913, τ. II, σ. 253.

2. Lacroix Jean, La force et les faiblesses de la famille. Edition du Seuil, Paris, γερμανικὴ μετάφρ. μετὰ τὸν τίτλον: Hat die familie versagt? 1952, σ. 76.

Κανένα ἴδρυμα ἀγωγῆς, καὶ τὸ πῶς τέλειο, δὲν προσφέρει ποτὲ τοὺς δρῶντες τῆς ἀναπτύξεως, ποὺ προσφέρει ἡ οἰκογένεια. Κανένας παιδικὸς καὶ παιδοκομικὸς σταθμὸς, καμιά ἄλλη ὀργάνωση, ὅσο κι ἂν θελήσῃ νὰ μιμηθῇ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ, δὲ θὰ μπορέσῃ ποτὲ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὶς βάσεις τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς.

Μέσα στὴν οἰκογενειακὴ κοινότητα δημιουργεῖται κοινὴ σκέψη, κοινὸς κύκλος συναίσθημάτων. Δημιουργεῖται αὐτὸ ποὺ λέμε πνεῦμα τῆς οἰκογένειας. Αὐτὸ ἀσκεῖ πολὺ μεγάλη ἐπίδραση, μεγαλύτερη ἀπ' ὅση φανταζόμαστε, στὴν ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ. Ἀσκεῖ ἄμεση ὑποβολή, ποὺ ἡ ἐπιρροή της μᾶς ἀκολουθεῖ ὥς τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ζωῆς μας. Τὸ κοινὸ αὐτὸ πνεῦμα, ἡ ἀτμόσφαιρα, ἡ κοινὴ σκέψη τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, δημιουργεῖ σιγὰ σιγὰ τὴν παράδοσή της, ποὺ συνειδητὰ, καὶ περισσότερὸ ἀσυνεῖδα, διαποτίζει τὰ νέα, τὰ ἀνώριμα κάθε φορὰ μέλη τῆς κοινῆς ζωῆς, τῆς οἰκογενειακῆς δλότητας. Στὴν οἰκογένεια προσφέρονται: πολλὲς εὐκαιρίες, ποὺ δὲν τὶς προσέχομε, ὅσο πρέπει, καὶ ποὺ ἐπιδρῶν στὴν ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ διαρκῶς καὶ σταθερῶς. Μέσα στὴν οἰκογένεια κάθε στιγμή εἶναι καὶ μιὰ εὐκαιρία ἀγωγῆς. Κάθε στιγμή ἀνάμεσά της ὑπάρχουν πρόθυμα κι ἑτοιμα χέρια γιὰ βοήθεια κι ὑποστήριξη. "Ὅσο κι ἂν τὸ πεδίο τῆς οἰκογένειας εἶναι στενὸ, εἶναι ὅμως ἀρκετὰ καρποφόρο γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ἀνάπτυξη τῶν συναίσθημάτων. Μέσα σ' αὐτὴν ἀναδεύουν οἱ πῶς ἀνάπτυξη τῶν συναίσθημάτων καὶ συμπόνιας. Φυτρώνουν κι ἀναπτύσσονται σπόροι συμπάθειας καὶ ἀγάπης. Εὐγνωμοσύνης, ἐμπιστοσύνης, εὐγνωμοσύνης, ἀνεκτικότητος. Μεταμορφώνεται τὸ ἐγὼ σὲ ἐμεῖς. Δίνονται εὐκαιρίες νὰ καλλιεργηθῇ ἡ εὐγένεια τῆς καρδιάς, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀνιδιοτέλεια. Μέσα στὴν οἰκογένεια ριζώνουν ὅλες οἱ κοινωνικὲς ἀρετὲς. Γίνεται πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινοῦν ὅλες οἱ ἀρετὲς τοῦ πολίτη. Συνηθίζει: τὸ παιδὶ στὴν ἐμπρακτικὴ πρὸς τὸν πλησίον βοήθεια, στὴν τάξη, στὴν ἀκρίβεια, στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος. Τοῦ ξυπνᾷ ὅλες τὶς αἰσθήσεις καὶ τοῦ δίνει τὴν κατεύθυνση τῆς ζωῆς. Ἡ σωστὴ οἰκογένεια γνωρίζει τὶς μεγάλες καὶ βασικὲς ἀρχές, ποὺ στηρίζουν μιὰ πολιτεία: τὴ δικαιοσύνη, τὴν καλοσύνη, τὴν ἀγάπη, τὴ μετριοπάθεια, τὸ κύρος τοῦ πατέρα καὶ τὸ σεβασμὸ στὴ μάνα, τὴν ὁμόνοια καὶ τὰ καλὰ της, τὸν ἀλτρουισμό, τὴν ἀδολη καὶ εἰλικρινὴ συμμετοχὴ στὸν πόνο καὶ στὴ χαρὰ τῶν ἄλλων. Τὴν ἀγάπη, τὴν αὐτοπεποίθηση καὶ τὴν αὐτοεκτίμηση μέσα στὰ λογικὰ τους δρῶν. Τὴν αὐτοκυριαρχία σ' ὅλα τὰ πεδία τῆς ζωῆς. Τὴν ὑπακοή, τὴν εὐγνωμοσύνη, τὴν τιμωσύνη, τὴν ἀγάπη πρὸς τὴν ἀλήθεια, τὴν ἐπιμονὴ καὶ τὴν ὑπομονή. Τὸ ἥσυχο καὶ ψύχραιμο ἀντίκρισμα γεγονότων καὶ ἀντιξώων περιστάσεων, τὴν πρόθυμη ἀνάληψη τῆς εὐθύνης κλπ. Γενικότερα ὅ,τι περλαίπει: νὰ κεντρίσῃ ἡ οἰκογένεια, νὰ ξυπνήσῃ καὶ νὰ καλλιεργήσῃ, δύσκολα θὰ βρῇ τὴν

προώθησή του στην υστερη ανάπτυξη του ανθρώπου. Κι όχι μόνο σ' δι.τι αφορά στο θυμικό μας, στην καλλιέργεια της ψυχής, αλλά ακόμη και στο νοητικό και καθαρώς πνευματικό πεδίο ή οικογένεια θα χαράξη τις βασικές αρχές και κατευθύνσεις. 'Από μέσα από την οικογένεια θα ξεκινήσουν οι κλίσεις και τὰ ενδιαφέροντα των παιδιών. 'Ο,τι πολλές φορές επιζητεί να κατορθώσει με κόπο τὸ σχολείο, αὐτὸ βλασταίνει στὸν κύκλο τῶν ενδιαφερόντων τῆς οικογένειας με εὐκολία. Τὰ μικρότερα παιδιά τῆς οικογένειας διδάσκονται ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἀδελφάκια τους πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα διδάσκονται ἀπὸ τοὺς ὄριμους. 'Ο,τι δὲν καταφέρνουν νὰ μεταδώσουν οἱ ὄριμοι μέσα σὲ μιὰ οικογένεια ἢ ἔξω ἀπ' αὐτήν, τὸ μεταδίδουν με εὐκολία τὰ μεγαλύτερα ἀδελφία στὰ μικρότερα... 'Επειτα ἡ καθημερινὴ ἀνατροπὴ τῶν μελῶν τῆς οικογένειας ἀπαμβλύνει τὴν δξύτητα τῆς κριτικῆς, βοηθεῖ ὥστε νὰ ἐκφέρωνται κρίσεις αὐθόρμητες, εἰλικρινεῖς ἐκφράσεις, καλόκαρδα πειράγματα, ποὺ ὥστόσο δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένα ἀπὸ κάποιοι πυρήνα ἀλήθειας, γι' αὐτὸ καὶ δδηγοῦν καὶ κατευθεῖαν πρὸς τὴν αὐτοκριτικὴ, τὴν αὐτοπαρτήρηση καὶ τὴν αὐτενέργεια.

Ἡ οικογένεια, μὲ τὸ σωστὸ τῆς πνεῦμα, εἶναι ὁ τόπος τῆς ἡσυχίας, τῆς ἡρεμίας, τῆς εἰρήνης, τῆς ἀνάπαυλας καὶ ἀναπαύσεως, δπου παθεῖ ὁ θόρυβος καὶ ἡ ἐξαντλητικὴ νευρικότητα τοῦ ἔξω κόσμου. Οἱ ἄρρωστοι καὶ οἱ γερασμένοι, ἀλλὰ καὶ γενικότερα ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, δὲν αἰσθάνονται τὸν ἑαυτὸ τους τόσο καλά, ὅσο ὅταν βρίσκονται σὶὸ σπίτι τους. Σὰ σὶὸ σπίτι σου, λέει στὸ φιλοξενούμενο ὁ λαὸς μας, ὅταν θέλῃ νὰ τοῦ προσφέρει κάθε ἀνεση, ἐλεύθερη κίνηση καὶ εὐχαρίστηση. Οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἔξω στὴν κοινωνία εἶναι σχέσεις ἀγώνα καὶ ἄμιλλας καὶ μόνο μέσα στὴν οικογένεια παθεῖ ὁ ἀγώνας, ἐκεῖ καταθέτει ὁ ἄνθρωπος τὰ δπλα. Μέσα σ' αὐτὴν ζοῦμε, στὴ φυσικὴ καὶ σωστὴ ὕψή του, τὸ ἑμεῖς.

Τὸ πνεῦμα τῆς οικογένειας δὲν εἶναι κανένα αὐθαίρετο γέννημα, παρὰ καθρεφτίζει τὴν ὕψή καὶ τὴν ψυχικὴ ποιότητα τῶν μελῶν τῆς. 'Όσο ζοῦν μέσα στὸν οικογενειακὸ χῶρο συμβάλλουν συνειδητὰ κι ἀσυνείδητα στὴ δημιουργία τοῦ πνεύματος αὐτοῦ. 'Άλλος περισσότερο κι ἄλλος λιγότερο, ἀνάλογα μὲ τὴν προσωπικότητά του ὁ καθένας, τὸ κύρος καὶ τὴ δυναμικότητά του. Τὸ πνεῦμα, ποὺ πρυτανεύει στὴν οικογένεια, ἐκφράζεται στὸν τόνο, ποὺ κυριαρχεῖ ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ στὸ ὑψηρικὸ προσωπικὸ, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ στοὺς ἐπισκέπτες, γνωστούς κι ἀγνώστους, φίλους καὶ μὴ. Πηγάζει ἀπὸ τὰ ἡθη καὶ τὰ ἔθιμα, ποὺ κρατᾷ ἡ οικογένεια ἀπὸ τὴν παράδοσή της. 'Απὸ τὴ θεωρία καὶ τὴ στάση τῆς ἀπέναντι στὴ ζωὴ, ἀπὸ τίς γιορτὲς καὶ τὸν τρόπο ποὺ τίς ζῇ καὶ τίς χαίρεται. 'Απὸ τίς κουθέντες καὶ τὰ θέματα ποὺ συζητεῖ. 'Απὸ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο φέρονται οἱ γονεῖς στὰ παι-

διὰ καὶ αὐτὰ σ' ἐκείνους. Κι ἀκόμη τὸ πνεῦμα, πού ἐπικρατεῖ μέσα στὴν οἰκογένεια, φωνάζει ἀπὸ χίλιες ἄλλες πλευρές. Προδίδεται κι ἀπ' αὐτὰ τὰ ἄψυχα ἀντικείμενα, πού βρίσκονται μέσα στο σπίτι, κι ἀκόμη ἀπ' ὅ,τι τιμᾷ καὶ ἀπ' ὅ,τι περιφρονεῖ ἡ οἰκογένεια.

Τὸ παιδί, στὰ χρόνια τῆς ἀναπτύξεώς του εἶναι τέλεια ἀφημένο στὴν ἐπιρροή τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀτμόσφαιρας τῆς οἰκογένειάς του. Ἀφομοιώνεται μὲ τὸ πνεῦμα τῆς χωρὶς ἀντίσταση. Δέχεται, χωρὶς νὰ καταλαβαίνει, τίς ἀξίες ἡ ὅ,τι ἄλλο πρεσβεύει ἡ οἰκογένεια, τίς σκέψεις, τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμά της. Ὅλα αὐτὰ ἔρχονται στο παιδί σὰν κάτι τὸ αὐτονόητο καὶ γι' αὐτὸ τοῦ ἐντυπώνονται σταθερὰ κι ἀξέχαστα. Καὶ μόνο κατὰ τὸ στάδιο τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, τότε πού ἀρχίζει ἡ ἑτερονομία νὰ χαλαρώνεται καὶ δίνει τὴ θέση της στὴν πνευματικὴ τοῦ ἐφήβου αὐτονομία, τότε μπορεῖ νὰ πάρῃ ὁ ἐφηβὸς κριτικὴ στάση ἀπέναντι τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος τῆς οἰκογένειας ἢ μὲ ἀπόσταση ἀπ' αὐτὸ ἢ νὰ συνταχθῇ μὲ κανένα ἄλλο νόημα ἢ πνεῦμα. Ἀλλ' ὅμως, μᾶς λένε οἱ ψυχολόγοι, στο βάθος μένει, ὅσο κι ἂν περιπλανηθῇ ἐδῶ κι ἐκεῖ, βασικά στο ἴδιο πνεῦμα, μὲ κάποιες ἐλαφρὲς μεταβολές ἢ μεταλλαγές, στο πνεῦμα ἐκεῖνο, μὲ τὸ ὅποιο διαποτίσθηκε μέσα στὴν οἰκογένειά του κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του.

Τὸ οἰκογενειακὸ πνεῦμα, μέσα στο ὅποιο ζῇ καὶ ἀναπτύσσεται τὸ παιδί, παίζει σημαντικὸ, ἴσως τὸ σημαντικότερο ρόλο, λένε οἱ παιδαγωγοί, γιὰ τὴν κατατοπινὴ γενικὰ ἀπὸ κάθε ἀποψη ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπου κυριαρχεῖ τὸ ἥθος καὶ ἡ τιμιότητα, ἐκεῖ ποτίζεται ἡ παιδικὴ ψυχὴ βαθιὰ ἀπ' αὐτὰ καὶ ἀποχτᾷ δύναμη, πού ἀντιτάσσεται ἔπειτα θαρρετὰ καὶ σταθερὰ στο κακὸ παράδειγμα, στίς δοκιμασίες καὶ στον πειρασμό, πού συναντᾷ ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, στὴ ζωή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι, πλευρὰ τὰ πορίσματα τῆς ἱατρικῆς ψυχολογίας, τῆς ψυχικῆς ὑγιεινῆς καὶ εἰδικότερα οἱ πλούσιες παρατηρήσεις τῆς Κλινικῆς Ψυχολογίας, ' μᾶς διαβεβαιώνουν σήμερα, πὼς πολλὲς ἀρρώστιες τοῦ νευρικοῦ συστήματος, πολλὲς διαστροφές τοῦ χαρακτήρα καὶ ἐγκληματικὲς τάσεις ὀφείλονται ἀποκλειστικὰ στὴν ἑλλειψὴ τῆς οἰκογενειακῆς θαλπωρῆς, τῆς οἰκογενειακῆς γαλήνης καὶ ἐνότητος. Καὶ οἱ πιὸ ἀπλὲς ἀκόμη παρατηρήσεις τῆς καθημερινῆς μας πείρας διαπιστώνουν, ὅτι τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν παραστρατημένων παιδιῶν προέρχονται ἀπὸ οἰκογένειες, πού δὲν ἔδεξαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν τους, ἀπὸ ναυαχισμένους γάμους, ἀπὸ σθηρμένη οἰκογενειακὴ ἐστία, ἀπὸ τὴν ἑλλειψὴ τῆς ζεστασιάς, ἀπὸ τὴ διάλυση ἢ τὴν ἀνυπαρξία τοῦ σπιτιοῦ. Αὐτὴ ἡ οἰκογενειακὴ ἐστία ἔθεωρεῖτο τόσο ἱερὴ κι ἀγία ἀπὸ τοὺς προ-

1. W. Hellpach, Klinische Psychologie 2. Auf. 1949.

γόνους μας και έτοποθετείτο στο κέντρο του σπιτιού, για να σκορπά το θείο πύο,¹ τή ζεστασιά του, και φύλακός του ελογαριάζετο μιὰ γυναίκα, μιὰ θεά, ή Έστία. Φαίνεται όμως, πώς σε πολλά στίτια αρχίζει να σβήνη ή ιερή φωτιά της και να γίνεται χλιαρόβολη.

Άλλού, που έχουν συστηματοποιημένη στατιστική, τὰ επιστημονικά πορίσματα ανεβάζουν τὸ ποσοστὸ τῶν παραστρατημένων παιδιῶν, ἐξαιτίας τῆς ἐλλείψεως οἰκογενειακῆς θαλπωρῆς, οἰκογενειακῆς ἀτμόσφαιρας, γαλήνης καὶ ἁρμονίας σὲ 85%. Ένας Έλβετὸς δικαστῆς, ποὺ ἔκανε συστηματικὲς παρατηρήσεις ἐπάνω στὸ πρόβλημα αὐτό, διαπίστωσε, ὅτι τὰ παιδιὰ ποὺ δικάζε γιὰ διάφορα μικρὰ ή μεγάλα παραστρατήματα, προέρχονταν ἀπὸ στίτια μὲ σβησμένη τὴν οἰκογενειακὴ Έστία. Ἀπὸ οἰκογένειες, ποὺ πατέρας καὶ μάνα ζοῦσαν μέσα σὲ φρικτὰ ταραγμένη ἀτμόσφαιρα. Ἄλλα πάλι παιδιὰ προέρχονταν ἀπὸ οἰκογένειες, ποὺ πατέρας καὶ μάνα ἐξαιτίας τῆς ἐργασίας τους ἐγκατέλειπαν ὅλη τὴν ἡμέρα τὸ σπιτικό τους. Τὸ βράδυ, ὅταν γύριζαν πίσω στὸ στίτι τους, κουρασμένοι πιὰ, δὲν εἶχαν καμιὰ διάθεση νὰ ποὺν δυὸ λόγια στὰ παιδιὰ, καὶ πολὺ περισσότερο νὰ δημιουργήσουν ἕνα ζεστό, θερμὸ καὶ χαρούμενο σπιτικό. Ἐπειτα πάλι παρατήρησε ὁ δικαστῆς, ὅτι τὰ παιδιὰ ποὺ δικάζε, προέρχονταν ἀπὸ οἰκογένειες, ποὺ, ἂν καὶ δὲν ἦταν νομικὰ διαλελυμένες, οὐσιαστικὰ δὲν ὑπῆρχαν. Ἄλλα πάλι προέρχονταν ἀπὸ διαλελυμένους γάμους, ἀπὸ ἐξώγαμες σχέσεις ή ἦταν παιδιὰ ἀπὸ τὸν πρῶτο γάμο τοῦ πατέρα ή τῆς μητέρας, παιδιὰ ἀλλοκληκῶν ή γονιῶν, ποὺ ἔχασαν ἀπὸ τὰ χέρια τους τὴ μητρικὴ δύναμη καὶ τὸ πατρικὸ κύρος, ποὺ συγκρατοῦν τὴν οἰκογένεια καὶ τὰ μέλη της. Ἡ ἀκόμη ἦταν παιδιὰ τῶν λεγομένων καλῶν οἰκογενειῶν, παιδιὰ πάρα πολὺ κακομαθημένα καὶ παραχαϊδεμένα, ποὺ δὲ γνώριζαν ποτέ, μέσα στὴν οἰκογένεια, ἱεραρχία, καμιὰ οἰκογενειακὴ πεῖθαρχία καὶ κανένα σεβασμό. Ἐγιναν ἐγωισταί, δὲ δέχθηκαν ποτέ οὔτε ἐνιωσαν κι οὔτε ἔδειξαν μέσα στὴν οἰκογένεια τὴν ἀλληλεγγύη, τὸν ἀλtruϊσμό καὶ τὴ θυσία γιὰ τοὺς ἄλλους. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπόρεσαν νὰ προσαρμολοθοῦν ἔξω στὴν κοινωνία μὲ τοὺς νόμους της καὶ τὶς ἀπαιτήσεις της.²

Ἡ οἰκογένεια εἶναι ή βάση τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀτομικότητος τοῦ παιδιοῦ. Ἡ χωρὶς ὅρους ἀγάπη τῶν γονέων πρὸς τὰ παιδιὰ θέτει τὸ θεμέλιο ἐνὸς βασικοῦ συναίσθηματος, ἐξαιρετικὰ ἀπαραίτητου γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ, τῆς ἀσφάλειας, τὴν ἀρχὴ κάθε μελλοντικῆς ἐμπιστοσύνης. Ἀπὸ ἄλλη πάλι πλευρὰ ή οἰκογένεια εἶναι ὁ πρῶτος δεσμὸς τοῦ παιδιοῦ, πρωτόπλασμα κάθε μελλοντικοῦ δεσμοῦ. Ἀσφάλεια καὶ

1. Ἡ ἄγία Franziska τῆς Ρώμης († 1440), τόλμησε κάποτε τὴ λέξη: *ή ἔστια εἶναι τόσο σπουδαία ὅσο καὶ ὁ βωμός.*

2. Monthalta Ed., Jugendverwahrlosung, 1939, σ. 74.

δεσμός γεννούν το σεβασμό προς τους γονείς, σαν αρχή υπακοής από πίστη και εκπλήρωση καθήκοντος, από αγάπη. Μ' αυτό το νόημα η οικογένεια βάνει το θεμέλιο για ό,τι είναι ανθρώπινο.

2. Η ΧΑΛΑΡΩΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΕΣΜΟΥ

Θά ήταν ζμως άρκετά δύσκολο ν' άρνηθώ κανέναν τη δυσάρεστη κατάσταση, στην οποία βρίσκεται σήμερα η οικογένεια. Παρατηρείται μια πτώση της από κάθε άποψη. Πολλές είναι οι αίτιες, που προκαλούν άργά, αλλά σταθερά τη χαλάρωση της οικογένειας. Άρκετς φορές είναι: δύσκολο νά διακρίνουμε την αίτία και τη μορφή, νά ξεχωρίσουμε την πηγή και την ενέργεια. Κι όμως, χωρίς νά παρακολουθήσουμε τις αίτιες, που συντείνουν στη διάλυσή της, δέν μπορούμε νά κάνομε τίποτε για την αναδημιουργία της οικογένειας.

α'. Το πνεύμα της εποχής είναι αντικοινωνικό. 'Η άλλαγή, που σημειώθηκε λίγο κατ' όλιγο στη σφαίρα των αξιών. Έπειτα η άνάπτυξη μιας έντελως νέας οικονομικοδιομηχανικής μορφής. 'Η άνάπτυξη της μηχανής, της τεχνικής και της μαζικής παραγωγής έχουν δυσμενή επίδραση στην ύπόσταση της οικογένειας. Πρίν από την εκδοιομηχανοποίηση κέντρο της έργασίας ήταν η οικογένεια. Τώρα όμως κέντρο της έργασίας έγινε η μηχανή. Έύρω άπ' αυτήν κυρίζουν οι άνθρωπινες δυνάμεις. "Άνδρες, γυναίκες και παιδιά τρέχουν στο έργοστάσιο, που έγινε κέντρο της μαζικής συγκεντρώσεως. 'Ο άνθρωπος μέσα σ' αυτό άντικρίζεται πιά άπλως και μόνο ως μέσον έργασίας." Πρίν ο άνθρωπος είχε την έργασία του εκεί που ήταν και η κατοικία του. Τώρα η κατοικία του θεωρείται πιά ως καταφύγιο άπλως, σκέπη τοϋ καθενός των μελών, αλλά όχι και χώρος της οικογένειας με το παλιό της νόημα. Πρωτύτερα η οικογένεια παρείχε στα μέλη της σχεδόν τη μοναδική δυνατότητα της διασκεδάσεως, ένω τώρα αυτό περιορίσθηκε αισθητά. Την άνάπαυση και την ψυχαγωγία την βρίσκομε έξω από την οικογένεια, κι όχι, έπως παλιότερα, μέσα στους οικογενειακούς κύκλους. Εύχαριστώτερα πηγαίνομε στον κινηματογράφο, στο θέατρο, στα κέντρα, παρά σέ συγγενική οικογενειακή συγκέντρωση. "Όποιοι στα παλιότερα χρόνια αισθανόταν μοναξιά και πλήξη, εύρισκε παρηγοριά στους δικούς του. Σήμερα οι οικογένειες είναι μικρές και τα μέλη τους σκορπίζονται άπό ένωρίς σέ όλα τα σημεία τοϋ όρίζοντος. Κι ήταν ακόμα μένουν κάτω

1. Eugen Diesel, Der Weg durch das Wirrsal, 1926, σ. 145 σημειωμένο άπό το βιβλίον τοϋ J. Hessen, Το νόημα της ζωής, μετάφρ. Εύαγγ. Δ. Θεοδώρου, 1934, σ. 12.

ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη, τὸ περισσότερο μέρος τῆς ἡμέρας βρίσκονται κάπου ἄλλου γιὰ ἐργασία. Τὸ βράδυ, τὴ νύχτα, ζητοῦν τὴν ξεκούρασή τους, τὴν ἀναψυχὴν σ' ἄλλους χώρους, ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ χωριστὰ ἀπὸ τοὺς δικούς τους. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ πατρικὸ σπίτι στὶς πόλεις καταντᾷ ἀπλῶς ἓνα εἶδος ξενοδοχείου, χώρος σταθμεύσεως, κατάλυμα, μὰ πάλι ὄχι καὶ γιὰ ὅλη τὴ νύχτα ἢ γιὰ κάθε νύχτα. Τὸ κάθε μέλος, ἀγόρι ἢ κορίτσι, ἔχει τὸ κλειδί του καὶ ἔρχεται στὸ σπίτι ὅποια ὥρα θέλει. Βρίσκει τὸ φαγητὸ ἐπάνω στὸ τραπέζι. Κάθεται, μόνο του, ὅπως ἓνας μπεκιάρης, ὅπως ἓνας χωρὶς οἰκογένεια, τρώει καὶ φεύγει. Τὸ κοινὸ τραπέζι ἦταν κατὰ πού κρατιόταν ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ μαρτυροῦσε πολὺ ἀπὸ τὴν ὑπόστασή της. Εἶχε τὸ βαθύ της νόημα. Τώρα ἡ πιὸ σπουδαία αὐτῆς οἰκογενειακὴ συγκέντρωση τείνει νὰ χαθῇ.

β'. Μέρα μὲ τὴν ἡμέρα ὑποχωρεῖ ἡ πλούσια οἰκογενειακὴ παράδοση. Τὰ μεγαλύτερα γεγονότα τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως διαδραματίζονται ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Ἡ γέννηση γίνεται στὸ μαιευτήριο, στὴν κλινικὴ. Ἡ διασκέδαση τοῦ γάμου στὸ ξενοδοχεῖο ἢ καὶ παραλείπεται ἐντελῶς. Ὁ θάνατος πάλι στὴν κλινικὴ. Ὅσο καὶ ἂν ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ ὅλα αὐτὰ μᾶς φαίνονται πρακτικὰ, ὥστόσο ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἀποψὴ ἀφανίζονται τόσα ἔθιμα καὶ βιώματα τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Ἐρχομε σήμερα, λέμε, πολλὰς εὐκολίας καὶ ἐννοοῦμε τὴν ἀπαλλαγὴ τῆς οἰκογένειας ἀπὸ πολλὰς ὑποχρεώσεις της, χωρὶς νὰ φανταζόμαστε, πὼς οἱ εὐκολίας αὐτὲς εἶναι ἀπώλεια γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ.

γ'. Ἡ οἰκογένεια θυσίασε πολλὰς ἀπὸ τίς ὑποχρεώσεις της. Δὲν εἶναι πιὰ κοινότητα ἀγωγῆς κοινωνικῶν ἀρετῶν. Ἦταν καὶ πρέπει νὰ εἶναι τὸ πρῶτο σχολεῖο κοινωνικῆς ἀρετῆς. Σήμερα ὅμως ἡ ὑποχρέωση καὶ τὸ καθήκον αὐτὸ ἀσκοῦνται ἀνεπαρκῶς ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, πὺ μετατόπισε τὰ καθήκοντά της στὸ νηπιαγωγεῖο, στὸν παιδικὸ σταθμὸ, στὴν παραμάνη καὶ στὴν ξένη δασκάλια. Ἡ γυναίκα μὲ τὴν ἑξοδὸ της, μὲ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ἐστίας της, ἀχρήστευσε κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ ἔγινε κάπως ἀνίκανη γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ οἰκογενειακοῦ ρόλου της. Τὸ νοικοκυριὸ καὶ γενικὰ ἡ οἰκιακὴ οἰκονομία ἀντικαταστάθηκε μὲ τὰ ἀγοραστά, τὰ ἔτοιμα. Ἀλλωστε, δταν παρακαλῆται ἢ προσκαλῆται ἡ γυναίκα νὰ κἀνὴ κατὶ, δηλώνει κοῦρση καὶ εἶναι πραγματικὰ κουρασμένη ἢ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐργασία, ἢ εἶναι ἐργαζομένη ἢ, ἂν δὲν εἶναι ἐργαζομένη, εἶναι κουρασμένη ἀπὸ τὸ τίποτε, ἀπὸ τὴν ἀνία. Ἡ μάνη, ἡ γυναίκα, καὶ ὅπου δὲν ἀναγκάζεται ἀπὸ τίς δημιουργημένους ἀνάγκες τῆς ζωῆς νὰ πάρῃ τὸ δρόμο πρὸς τὴν

ἐξωτερική ἐργασία, δὲ μένει πολὺ στὸ σπίτι, θέλει νὰ ἐξέροχεται, νὰ βγαίνει. Παντροεύθηκε, ὅπως λέει ἡ Ἰδιὰ, γιὰ νὰ γλιutenήσει καὶ ὄχι γιὰ νὰ μὲνῃ κλεισμένη στοὺς τέσσαρες τοίχους. Σκοτίζεται μὲ τὰ οἰκιακὰ καθήκοντα καὶ τὰ ἀναθέτει σὲ ξένα χέρια, σὲ πληρωμένες δυνάμεις. Τὸ παιδί τὸ στέλνει τὸ πρῶτὸ στὸ νηπιαγωγεῖο καὶ τῆς τὸ φέρνουν τὸ βράδυ. Τοῦ ἔχουν πιὰ θῶσει οἱ ξένοι καὶ τὸ βραδινὸ φαγητὸ καὶ τῆς τὸ ἐπιστρέφουν ἔτοιμο γιὰ νὰ κοιμηθῇ. Ἀπαλλάσσεται βέβαια ἡ μητέρα ἀπὸ τὴς σκοποῦρας. Ἀπαλλάσσεται ὅμως καὶ ἀπὸ πολλὰς χαρὲς, ἀπὸ τὴς μεγάλυτερες χαρὲς τῆς ζωῆς, ποὺ χαρίζει ἡ ἀπασχόληση μὲ τὸ παιδί. Κι ὅμως τῆς οἰκογένειας οἱ χαρὲς, λέγει ὁ Pestalozzi, εἶναι οἱ πιὸ ὁμορφες ἐπάνω στὴ γῆ. Ἡ χαρὰ τῶν γονιῶν γιὰ τὰ παιδιά τους εἶναι ἡ πιὸ ἁγία χαρὰ σιτὸν κόσμον. Γεμίζει τὴν καρδιά ἀπὸ καλοσύνη καὶ ἀγάπη. Σηκώνει τὴν ἀνθρωπότητα ψηλά ὡς τὸν οὐρανόν, ὡς τὸ Θεόν. Γι' αὐτὸ ὁ Θεὸς εὐλογεῖ τὰ δάκρυα τῆς τέτοιας χαρᾶς καὶ ἀμείβει τὸν ἀνθρώπον μὲ τὴν πατρικὴ ἀγάπην καὶ τὴ μητρικὴ στοργὴν γιὰ τὰ παιδιά.¹

Εἶναι ἀλήθεια, πῶς εἶναι ἀσύγκριτη ἡ χαρὰ νὰ ζῆς στιγμὴ μὲ στιγμὴ τὴς χαρὲς καὶ τὴς λύπης τοῦ παιδιοῦ σου, προπντὸς στὴ μικρὴ του ἡλικία, ἀλλὰ ἂς μὴ λησμονοῦμε, πῶς στίς ἡμέρες μας ἄρχισε σὲ εὐρὺ κύκλον νὰ θεωρεῖται αὐτὴ ἡ ἀπασχόληση κάπως κάτι τὸ νοικοκυρτικό, τὸ ταπεινὸ καὶ ὄχι τῆς ὑψηλῆς ζωῆς γνώρισμα. Μὲ κάποια ἐπιδεικτικὴ διάθεση λέγει ἡ νεαρὰ κυρία τῆς καλῆς, ὅπως λένε, τάξεως: Τὸ στέλνω στὸ νηπιαγωγεῖο, μοῦ τὸ κρατοῦν τὸ μεσημέρι, τρώει ἐκεῖ, τοῦ δίνουν καὶ τὸ βραδινόν του καὶ ὕστερα μοῦ τὸ φέρνουν. Ἀπαλλάχθηκε ἐφέτος ἀπὸ τὴς φασαρίας καὶ εἶσι μπορῶ νὰ ἀναπνεύσω. Νὰ βγῶ καὶ ἐγὼ σιτὸν κόσμον. Θὰ νόμιζε βέβαια κανένας, πῶς ἡ κυρία κουράσθηκε ἀπὸ τὴν ἀλυσίδα τῶν παιδιῶν. Κι ὅμως μιλεῖ γιὰ τὸ μονάκριβον, τὸ μοναδικόν της, ποὺ ἂν ἤξερε τὰ βάσανά του οὔτε καὶ αὐτὸ θὰ τὸ ἔφερονε σιτὸν κόσμον.

Ἡ σημερινὴ γυναίκα, λέγει ἕνας σοφός, προὐδωσε τὸν προσορισμό της, ἐγκατέλειπε τὰ παιδιά της σιὰ νηπιαγωγεῖα, γιὰ ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὴν καριέρα της, μὲ τὴς κοσμικὰς φιλοδοξίας της, τὴς σεξουαλικὰς ἡδονὰς της, τὴς λογοτεχνικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς φαντασιοληξίας της ἢ ἀκόμη ἀπλουστατα, γιὰ νὰ παῖξῃ χαρτιά, *Bridg* ἢ νὰ πάη σιὰ *Cinéma* της, νὰ περάσῃ τὸν καιρὸ της, ὅσο γίνεται πιὸ ἄσκοπα. Ἐτσι κατὰφερε νὰ ξεχαρβαλώσῃ τὴν οἰκογένειαν, μέσα σιτὴν ὁποία τὸ παιδί μεγάλωνε καὶ μάθαινε ἕνα σωρὸ πράγματα ἀπὸ τοὺς μεγάλους. Τὰ σκυλιά, ποὺ μεγαλώνουν μαζί μὲ ἄλλα ζῶα τῆς ἰδίας ἡλικίας, ποτὲ δὲν παίζουν τὴν ἀνά-

1. Σημειωμένο ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ P. Gessler, Vom Erziehen und Erziehen, Zürich, σ. 24.

πιυξη πού θά 'παιοναν, ἄν ἔτρεχαν, ἐλεύθερα μέ τοὺς γονιούς τους.¹ Δυστυχῶς τέτοιες ἀντιλήψεις εἶναι κολλητικές, σάν τῖς ἐπιδημικές ἀρρώστιες. Γρήγορα περνοῦν ἀπὸ τὴ μιὰ κοινωνικὴ τάξη στὴν ἄλλη. Ἀλλῶστε δὲν εἶναι μυστικό. Συλλαμβάνομε εὐκολα, στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς συμπεριφορᾶς πολλῶν ἀνδρογύνων, τὴν ἀντίληψη, ὅτι ἡ διάλυση τῆς οἰκογένειας ἀντικρίζεται ὡς ἐλευθερία...!

δ'. Ἐπειτα ὑπάρχουν πολλὲς οἰκογένειες, πού δὲν προσφέρουν τίποτε τὸ ἐποικοδομητικό, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κακὸ παράδειγμά τους. Ἀντὶ γὰρ δπλίσουν τὰ παιδιὰ στὸ δρόμο τῆς ζωῆς μὲ ἕνα γερὸ συναίσθημα ἡθικῆς κοινωνικότητας τὰ ἐμποτίζουν μὲ κοσμοθεωρίες χαλκρῆς καὶ ὠμῆς ὠφελιμιστικότητας. Γενικά ἡ οἰκογένεια, λέγει ὁ Καρρέλ, κατάντησε ἕνα ἀξιοθρήνητο μορφωτικὸ περιβάλλον, γιατί οἱ σύγχρονοι γονεῖς δὲν ξέρουν τίποτε γιὰ τὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ καὶ τῆς νεολαίας. Εἶναι πολὺ ἀπλοϊκοί, πολὺ νευρικοί, πολὺ ἀδύνατοι ἢ πολὺ αἰσθηροί. Θά 'λεγε κανεὶς, πὼς οἱ περιοσότεροι ἀπ' αὐτοὺς καλλιεργοῦν τὴν τέχνη γὰρ δίνουν τὰ ἐλατιώματά τους στὰ παιδιὰ τους. Πρὶν ἀπ' ὅλα εἶναι ἀπασχολημένοι μὲ τὴ δουλειά, τῖς ὑποθέσεις καὶ τῖς ἀπολαύσεις τους. Πάρα πολλὰ παιδιὰ παραστέκονται συχνὰ μάρτυρες, μέσα στὴν οἰκογενεὰ τους, στὸ θέαμα τῆς βαναυσότητας, στοὺς κανγάρδες, στὸν ἐργωτισμὸ καὶ στὸ μεθύσι. Κι ἐκεῖνα, πού δὲ διδάσκονται ἔτσι στὴ ζωὴ ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους, ἀναπόφευκτα τὰ μαθαίνουν ἀπὸ τοὺς συντροφους τους... Χωρὶς ὑπερβολὴ μποροῦμε γὰρ ποῦμε, πὼς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς σύγχρονους γονεῖς, σὲ οποιαδήποτε κοινωνικὴ τάξη κι ἂν ἀνήκουν, εἶναι πολὺ ἀνίδεοι γιὰ γὰ μεγαλώσουν τὰ παιδιὰ τους.²

Τὴν ἑλλειψη αὐτὴ θὰ τὴν ἀντικαθιστοῦσαν, ὡς ἕνα βέβαια σημεῖο, κάπως τὰ διάφορα ἰδρύματα, τὰ σχολεῖα κλπ., ἂν ὑπῆρχαν τέτοια μὲ πλήρη συναισθηση τῶν καθηκόντων τους. Ὡστόσο ὅλο καὶ ὀγκοῦται τὸ κύμα τῶν νέων, πού ἡθικά δὲν εἶναι χωρὶς ἐρωτηματικά, πού δὲν ἔχουν κα- νένα συναισθημα κοινωνικῶν καθηκόντων καὶ ἀλτρουισμοῦ, γι' αὐτὸ καὶ καταντοῦν εὐκολα, λέγει ὁ Sorokin, στὴ σειρὰ τῶν ἐγκληματιῶν, τῶν ἀνεύθυνων, τῶν ἐκτελεστῶν, τῶν πληρωμένων, τῶν συνωμοστῶν, τῶν πριτωριανῶν τῶν δικτατόρων.³

ε'. Ἀνάμεσα στὰ παιδιὰ καὶ στοὺς γονεῖς δὲν ὑφίσταται ἐσωτερικὸς στενὸς δεσμός, ὅπως ἄλλοτε. Οἱ ἀντιθέσεις ἀνάμεσά τους, σ' ὅ,τι

1. Alexis Karrel, 'Ο ἄνθρωπος αὐτὸ τὸ ἄγνωστο, ἔκδοση «Λόγος», 1944, σ. 199.

2. Alexis Karrel, Σκέψεις γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ ζωὴ, μετὰφρ. Ν. Α. Τζαρτζάνου, 1951 σ. 201.

3. Sorokin Pitirin, Die Krise Unsere Zeit, 1950, σ. 158 κέ.

3. Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

Ο δεσμός όμως, που ένωνε τὸν ἄνδρα καὶ τὴ γυναίκα γιὰ ὅλη τους τὴ ζωὴ, κι αὐτὸ εἶναι τὸ χειρότερο ἀπ' ὅλα γιὰ τὴ διαλύση τῆς οἰκογένειας, ἔπαυσε νὰ εἶναι μόνιμος δεσμός. Ἀρχισε νὰ ξεφτά, ὅλο καὶ νὰ σαπίζει, νὰ σπάζη μὲ εὐκολία μὲ τὸ χωρισμό, μὲ τὸ διαζύγιο. Οἱ αἰτίες βέβαια εἶναι πολλές.¹ Ὁ γάμος αὐτὸς, πού μπορεί νὰ ἀποτελεῖ ἐπίγειο παράδεισο, ἀπὸ ἐνότητα σώματος καὶ ψυχῆς τῶν ἀνδρογύνων, ἀπὸ μιὰ κοινωνία ζωῆς δυὸ πνευματικῶν-ὕλικῶν ὄντων, πού τὴν στήριζε ἡ ἀγάπη, πού ἔχει φύση πνευματικὴ καὶ ὕλική, μεταβλήθηκε σὲ ἐγωιστικὴ ἔνωση ἀρσενικοῦ καὶ θηλυκοῦ, θεμένη μὲ συμφωνητικὸ καὶ πάντα μὲ τὴν προσοπτικὴ τῆς μεγαλύτερης ἀπολαύσεως καὶ τῆς ὠφελιμιστικότητος. Σὲ μιὰ μὲ τέτοιο νόημα ἔνωση τὰ ἐγὼ τῶν δυὸ συμβαλλομένων μερῶν δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ πλεχθοῦν. Δὲν μπορεί ποτὲ τὸ ἐγὼ τῶν συνεταιρίων νὰ χωνευθῇ, νὰ λιώσῃ τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο ἐγὼ καὶ νὰ μᾶς δώσῃ τὸ κοινὸ ἐμεῖς. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ κάθε ἐγὼ ζητεῖ μὲ κάθε μέσον νὰ κρατήσῃ ψηλὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν του, τὴν ἐγωμανίαν του. Ἔτσι καὶ τὰ δυὸ μένουν ἀνέγγιχτα. Μένουν αὐτὸ πού εἶναι στίς πράξεις τους, στοὺς ψυχροὺς ὑπολογισμούς, στίς τάσεις τους, στίς ἀντιλήψεις τους, στίς ἐπιδιώξεις τους καὶ στὴ μανίαν γιὰ ἀπόλαυση. Μιὰ ἔμως μ' αὐτὴ τὴ σημασίαν ἔνωση ὑποβιβάζει πολὺ τὸ νόημα τῆς οἰκογένειας καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ γάμου. Ἡ ἔνωση αὐτὴ διαλύεται εὐκολά, ὅταν π.χ. προσφέρῃ λιγότερη ἡδονιστικὴ ἀπόλαυση καὶ ἐκανοποίηση ἀπ' ὅσο τὰ συμβαλλόμενα μέρη περίμεναν. Ὁ δεσμός τοῦ γάμου αὐτοῦ μὲ τὸ νόημα τῆς συντροφίας σπᾶ μὲ εὐκολία, ἂν δὲ φέρῃ τὴν ἀναμενόμενη συμβολὴ σὲ ὕλικὸ κέρδος, ἂν δὲ φέρῃ τὴν προσδοκώμενη οἰκιακὴ ἀνάπαυση, τὰ φορέματα, τίς γοῦνες καὶ τὰ κοσμήματα, τὸ αὐτοκίνητο, τὸ καλὸ φαγητὸ καὶ πιστὸ καὶ προπαντὸς διαλύεται ὁ δεσμός αὐτὸς τοῦ συνεταιρικοῦ γάμου, ἂν ἡ σεξουαλικὴ δύναμη καὶ ἐλκυστικότητις ἢ ὁ πλοῦτος κάποιου ἄλλου ἀρσενικοῦ ἢ θηλυκοῦ προσώπου προσφέρεται ἐλκυστικότερα ἢ σὲ μεγαλύτερη ποσότητα.² Τὸ φαινόμενο εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένο, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι

1. Δὲν πρόκειται βέβαια νὰ ἐξετάσω στὸ σύνολο τοῦ τὸ πρόβλημα τοῦ γάμου καὶ τίς αἰτίες τῆς διαλύσεώς του, παρὰ θὰ ἀναφέρω λίγες ἀπ' αὐτές, τίς σπουδαιότερες, πού συντελοῦν στὴ διαλύση τῆς οἰκογένειας.

2. Προβλ. Sorokin Pitirin, Die Wiederherstellung der Menschenwürde, 1952 σ. 140 καὶ μετάφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικά. The Reconstuction of Humanity. The Beacon Press, Boston.— Ἀπόλυτα ἀνθρώπινες καὶ θεῖες συνάμα οἱ εὐχὲς τῆς ἐκκλησίας μας στὸ γάμο τὸνίζουν στὴ γυναίκα νὰ εἶναι εὐφρανομένη ὑπὸ ἰδίῳ ἀνδρὶ, ὅτι οὕτως ἡδύοκῃσεν ὁ Θεός. Τὸ ἴδιον βέβαια ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ἄνδρα, ἄλλωστε αὐτὸ θὰ πῇ συζυγικὴ κοινότητις, ἐνίαία ὑπόστασις συζύγων καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν καὶ ἐν μιᾷ ψυχῇ. Μόνον ἔτσι κατορθώνεται ἡ δημιουργία τοῦ ἀνδρόγυνου, πού εἶναι ὀντολογικὴ ἔνωση προσώπων, πνευματικὸς

τὸ φανταζόμεσθε. Πρὸ καιροῦ γινόταν συζήτηση σὲ γνωστὸ κύκλο. Πρώτησ μιὰ ἀπὸ τίς κυρίες, παλιά μου μαθήτρια, γιὰ τὴν τύχη κάποιος ἄλλης. Αὐτὴ, μοῦ εἶπε, πῆγε πολὺ καλά. Παντρεύτηκε ἀπὸ ξρωτα. Ἔζησε δυὸ χρόνια καλὰ μὲ τὸν ἄνδρα της. Εἶχε βέβαια ἀνοιχτὸ σπῆτι καὶ σχέσεις μὲ κόσμο. Γνώρισε ὅμως κάποιον ἄλλον πρὸ πλούσιου, πού τῆς ἱκανοποιούσε τὰ γούσια, τὶς ἀπαιτήσεις της περισσότερο. Ἄφησε τὸν ἄνδρα της καὶ πῆρε τὸν ἄλλο, τὸν πλουσιότερο. Ἡ κυρία, πού ἀνῆκε στὴ μεσαία τάξη, μοῦ τὰ εἶλεγε ὅλα αὐτὰ χωρὶς δισταγμὸ καὶ μὲ κάποια ἱκανοποίησι γιὰ τὴν ἱκανότητά τῆς παλιᾶς συμμαθήτριας, ἵσως καὶ μὲ κάποιο ἐλαφρὸ παράπονο στὸ βῆθος, πού δὲν εἶχε κι αὐτὴ τὴν τύχη νὰ βρῇ κάτι ἀνάλογο. Τὸ πράγμα μ' ἐξένισε, μὰ δὲν πρόλαβα νὰ ἐκφράσω κάπως τὴν ἀποδοκιμασία μου γιὰ τὴν ἀλλαγὴ καὶ γιὰ τὸν τρόπο της καὶ πρόσθεσε μὲ κάποιο ἐλαφρὸ παράπονο μιὰ ἄλλη κυρία: Καλὰ ἔκανε... Ἐμεῖς καταδικασθήκαμε... Δὲν ξέρετε, πὼς αὐτὸ εἶναι στὸ μυαλὸ πολλῶν ἀνθρώπων, πὼς ἅμα βοοῦν τὸ καλὸτερο, ἀφήνουν τὸ χειρότερο; Σήμερα ἡ γυναίκα ἐγινε ρεαλιστικότερη.!

α'. Λησμονοῦμε, πὼς ὁ γάμος, πού εἶναι ἓνα ὁλοκληρωτικὸ δόσιμο ἐνὸς ὄντος σὲ ἓνα ἄλλο, ἢ καλύτερα ἐνὸς πλάσματος τοῦ Θεοῦ σ' ἓνα ἄλλο πλάσμα Του, ἔμμεση θεϊκὴ δωρεὰ ἀλληλοσυμπληρώσεως, πρέπει νὰ δένεται ἀπὸ μιὰ κοινὴ συνείδηση, ἀπὸ ἓνα κοινὸ ἔμεις. Ἐπίσης, πὼς δὲν εἶναι κοινὴ συντροφία, ὅσο κι ἂν ἡ οἰκονομικὴ πλευρὰ παίζῃ κι αὐτὴ σπουδαῖο μέρος, χωρὶς πάλι αὐτὸ νὰ εἶναι τὸ πρὶν βρασιλικό. Παρὰσυρόμασθε πολὺ ἀπὸ τίς ὕλικές σκέψεις μας. Διωχνομε κάθε ψυχικὸ ἀπὸ τὸ γάμο καὶ τὸν ἀντικρίζομε σὰν καθαρή οἰκονομικὴ ὑπόθεση. Λησμονοῦμε ἐπίσης, πὼς ὁ γάμος δὲν εἶναι ὑπολογισμός, παρὰ δεσμός. Δυστυχῶς τὸ πρῶτο καὶ συνήθως τὸ μόνον, πού ρωτοῦν οἱ πολλοὶ —προκειμένου νὰ ἐκλέξουν σύντροφο γιὰ νὰ συγκροτήσουν οἰκογένεια— εἶναι τὸ πόσα λεπτὰ ἔχει αὐτὸς ἢ αὐτή. Ὅπου ἡ ὕλικὴ ἀπαίτηση παρῶνται σὰν πρωταρχικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀπόφασή τῆς ἐκλογῆς, ἐκεῖ ὁ γάμος, ὅσο κι ἂν τυπικὰ στέκεται, οὐσιαστικὰ ὅμως ἔχει ἐκφυλισθῇ. Ζοῦμε κάθε ἡμέρα τὸ δράμα τῶν δυστυχισμένων καὶ ἐσωτερικὰ τσακισμένων γάμων, πού ἐξωτερικὰ μᾶς δίνουν τὴν ἐντύπωση, πὼς ὑφίστανται, ἀλλὰ πίσω ἀπὸ τὴν ἀπατηλὴ μάσκα τους κρύβουν τὸ θλιβερὸ περιεχόμενό τους, τὰ συντρίμμια τους. Δυστυχῶς τὸ γάμο, κατὰ κανόνα, στὸν τόπο μας τὸν βλέπομε—ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις—σὰν μιὰ

γάμος ψυχῶν (πρὸβλ. Γέν. α' καὶ Μαλαχ. 2, 15). Στὸ θέμα αὐτὸ ὑπάρχει μιὰ ἐξαιρετικῶς σπουδαία ἐργασία τοῦ φιλοσόφου Βλαδμήρου Solovieff, I.e Sens de l'Amour, γαλλικὴ μετάφραση Abier. Paris 1949· πρὸβλ. καὶ Ν. Μπερδιιάγιεφ, Περὶ προσωρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἐλληνικὴ μετάφρ. Μητροπολίτου Σάμου † Εἰρηναίου, 1950, σ. 320-333.

ὡμὴ ἐμπορικὴ πράξις. Οἱ διαπραγματεύσεις φτάνουν ὥς τὸ ἐλασινὸ παζάρεμα, στὴν κατάπτωση τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας, ὥς τὴ στάθμη τοῦ ζώου καὶ ἀκόμη πρὶ κατώ. Μὲ μιὰ τέτοια ἀντίληψη δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ τὸ ὑψηλὸ νόημα τοῦ γάμου. Ἡ σκέψη μας αὐτὴ κλείνει μέσα τὴς τοὺς σπόρους τῆς διαλύσεως τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκογένειας στὴ γέννησὴ τῆς. Κουτὸ ἀποκαλεῖ ὁ κόσμος ἐκείνον, ποὺ δὲ δίνει τὴν πρωταρχικὴ θέσιν στὸν οἰκονομικὸ παράγοντα. Τὸν θεωρεῖ ἀκόμη κάτι τὸ χειρότερο, ἄς τὸ ποῦμε, κορόιδο. Καὶ θεωρεῖται τέτοιος, τόσο ἀπὸ τοὺς ξένους, ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς δικούς του καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς συγγενεῖς καὶ τὸ στενὸ κύκλον τῆς νύφης. Καὶ κάτι ἀκόμη. Τὶς περισσότερες φορές, στὰ κρυφά, ἀντικρίζεται ὥς τέτοιος καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ γυναῖκα του. Καὶ δὲ θὰ σκεπτόμασταν ποτὲ ἔτσι, ἂν λαβαίναμε ὑπόψιν μας, πῶς γιὰ τὴ δημιουργία τῆς οἰκογένειας χρειάζεται περισσότερη ψυχικὴ ἀνάγκη καὶ λιγότερη πρακτικὴ σκέψη, δηλαδὴ λιγότερος οἰκονομικὸς ὑπολογισμός.

β'. Ὑπάρχει πάλι μιὰ σύγχυση ἀνάμεσα στὶς ἐννοιες ἀγάπης καὶ ἐρωτισμοῦ. Ὁ ἐρωτισμὸς ἀγαπᾷ τὴν ἀλλαγὴ. Ἡ ἀγάπη τὸ σταθερὸ καὶ τὴν ἀφοσίωση, γιὰ εἶναι μιὰ ἠθικὴ ἐννοια, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἐρωτισμὸ. Δὲν ὑπάρχει βέβαια καμιά ἀμφιβολία, πῶς στὸ γάμο εἶναι ἀπαραίτητη κάποια γοητεία, αὐτὴ ὅμως μόνη τῆς δὲν ἀρκεῖ οὔτε στὴ μορφὴ τῆς συναίσθηματικῆς οὔτε καὶ τῆς σεξουαλικῆς καταστάσεως. Ὁ σεξουαλισμὸς, λέγει ἕνας εἰδικὸς στὰ προβλήματα τοῦ γάμου, 'εἶναι μόνο ἓνα κεφάλαιο μέσα στὸ μεγάλο βιβλίο τοῦ γάμου, ἀλλὰ ὁ γάμος δὲν εἶναι ἓνα κεφάλαιο μέσα στὸ βιβλίο τῆς σεξουαλικότητος. Ὁ γάμος δὲν εἶναι μόνο σῶμα, εἶναι κάτι περισσότερο, εἶναι κάτι τὸ ψυχροσωματικόν, εἶναι καρδιά, ψυχὴ, θυμικὸ καὶ σῶμα. Ἡ ἀγάπη πιάνει ὅλο τὸν ἄνθρωπον καὶ ὄχι μόνο ἓνα μέρος. Μὲ τὸ νόημα ποὺ ἀντικρίζομε τὸ γάμο, δὲν εἶναι παράξενο, πῶς δὲ ζοῦμε τὸν ἄλλο μὲ τὴν ψυχὴ, παρὰ τὸν αἰσθανόμεστε μόνο καὶ ἀπλῶς μὲ τὴν αἰσθητικὴν καὶ μὲ τὰ νεῦρα τοῦ σώματος. Γι' αὐτὸ ἡ μοντέρνα κυρία, ἀνάλογα μὲ ἀρκετὰ ἐξελκωμένες μέσα στὴν κοινωνία μας ἀντιλήψεις τέτοιου εἶδους, δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ψυχὴ, παρὰ ἀπὸ sex appeal.²

γ'. Ἐπειτα πάλι: ὁ γάμος προχωρεῖ πρὶ πέρα ἀπὸ τὸ ψυχροσωματικόν, εἶναι ἓνα σχολεῖο, μέσα στὸ ὁποῖο ὠριμάζει ὁ ἄνθρωπος, ἐξευγενίζεται καὶ μορφώνει τὸ χαρακτὴρα του καὶ τελειοποιεῖ τὴν προσωπικότητά του. Δὲν ἀκολουθοῦμε σωστὸ δρόμο, ὅταν νομίζουμε, πῶς ὁ γάμος εἶναι κάτι γιὰ καλοπέραση, γιὰ διασκέδαση, πῶς πρέπει νὰ εἶναι δρόμος γαλήνης καὶ εὐτυχίας. Δὲν ὑπάρχει γάμος χωρὶς ἀντιγνώμεις καὶ δὲν

1. Bovet Th., Die Ehe Ihre Krise und Neuwerdung, 1946, σ. 197.

2. Hilton Sybille, Sex-appeal und Erotik, 1948.

μπορεί νά υπάρξει, γιατί αὐτό εἶναι ἀδύνατο καί ὡς ἓνα σημεῖο ἀφύσικο, ὅπως λένε οἱ ψυχολόγοι. Ὁ καλὸς γάμος δὲν εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ διαφωνίες, ἀλλὰ ἐκεῖνος, ποὺ διαρκῶς ἐξομαλύνει τὶς ἀντιγνώμεις, ποὺ ὁδηγοῦν στὴν κρίση, αὐτὸς ποὺ διαρκῶς συμφιλιώνει τὰ ἀντίθετα. ¹

δ'. Ὁ γάμος—τὸ μυστήριον τοῦτο μέγα ἐστίν—εἶναι ἓνα σοβαρὸ πρόβλημα, ποὺ ἀπαιτεῖ, ὅπως κάθε κοινότητα, ἀλλὰ προπαντὸς αὐτὴ, θυσία, δύναμη γιὰ ἀπάρνηση ἀπὸ πολλὰ. Δυστυχῶς στίς ἡμέρες μας ἡ δύναμη αὐτὴ δὲ βρίσκεται εὐκόλα, τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας νικῆθηκε ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀπολαύσεως. Ἄνδρας ἢ γυναίκα κυνηγοῦν τὴν ὑποκειμενικὴ εὐτυχία τους, τὴν καλοπέραση, χωρὶς κἂν τὴ διαίεση ἢ τὴν προετοιμασίαν γιὰ εὐθύνη καὶ θυσία. Κι ὁμῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ προσαρμολοῦμε στὴν ἐγκόσμια τάξη χωρὶς θυσία. Ἡ θυσία εἶναι νόμος τῆς ζωῆς. Γιὰ τὴ γυναίκα τὸ νὰ ἔχη παιδιὰ ἀντιπροσωπεύει μιὰ ἀτελείωτη σειρὰ ἀπὸ θυσίες. Χωρὶς θυσία δὲν ὑπάρχει τίποτε σὲ μεγαλεῖο, ὁμορφιὰ καὶ ἀπλόητα. Ἡ θυσία ὁμῶς δὲν εἶναι ἀρετὴ προσορισμένη γιὰ ἥρωες καὶ γιὰ ἁγίους. Πρέπει νὰ ἀσκῆται ἀπὸ ὅλους, γιατί εἶναι εἰδικὴ ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. ²

ε'. Ἡ ἔκταση ποὺ παίρνει τὸ διαζύγιο χρόνον μετὰ χρόνον, ἢ ἀνυψούμενη καμπύλη τῶν ἐξωγαμικῶν σχέσεων, τῆς ἀπιστίας καὶ τῶν ἐξωγαμικῶν παιδιῶν, ἢ ἀπώλεια τῆς ἡθικῆς ἀξίας, τῆς παρθενικότητας καὶ τῆς ἀγνότητας τοῦ κοριτσιοῦ πρὸ τοῦ γάμου, ἀρετὲς ποὺ ἄρχισαν πιά καὶ σὲ μᾶς νὰ μὴ λογαριάζωνται, δείχνουν περὶτρανα τὸ μεγάλο ξέφτισμα τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου. Ὁ γάμος, φαίνεται, πῶς ἔπεσε ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ θέσθ μιᾶς ἁγιασμένης γιὰ τὴ ζωὴ ἐνώσεως στὸ ἐπίπεδο τῶν τυχαίων σεξουαλικῶν σχέσεων, μετὰ διαρκῶς ἀλλάζοντα πρόσωπα. Μιὰ τέτοια κοινότητα ἀπλῆς αἰσθησιακῆς ικανοποιήσεως δὲν μπορεῖ νὰ χαράξῃ στὸν ἀνθρώπο καμιὰ αὐτοπειθαρχία, κανένα συναισθηματικὸ ὑψηλοῦ καθήκοντος καὶ αὐτοθυσίας. ³

στ'. Γιὰ νὰ δημιουργηθῇ στὸ γάμο πραγματικὴ κοινότητα ἀπαιτεῖται μεγάλῃ προσπάθεια, γιὰ νὰ ὑπερνικηθῇ ἡ ὑποκειμενικότητα. Νὰ ὑπερνικηθῇ ὁ πρὸ σοβαρὸς ἐχθρὸς τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκογενειακῆς ἐνδ-

1. Bovet Th., ἔνθ' ἄνωτ., σ. 172.

2. Alexis Karrel, Σκέψεις κλπ., ἔνθ' ἄνωτ., σ. 65.

3. Δὲ λαβαίνομε καθόλου ὑπόψην μας τὸ οὗς ὁ Θεὸς συνίσεν ἄνθρωπος μὴ χωριζέτω, γιατί ληρομνήσαμε, πῶς οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι οἱ καλύτεροὶ φύλακες τῆς κοινωνίας» πρὸλ. Μωριὰκ Πιέρ, Ἡ Νίκη τῆς Ἀγάπης, ἑλλην. μετάφρ., 1952, σ. 16.

4. Sorokin P., Wiederherstellung, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 146 κέ.

τητας, ὁ ἐγωισμός. Ἡ ὑπερνίκησι τοῦ ἐγωισμοῦ εἶναι δύσκολη, γιατί ριζώνει στήν ἀνυπότακτη φιλαυτία, σάν υπερβολική ἀγάπη τοῦ ἑαυτοῦ μας. Στό γάμο ὁμως τὸ νόημα τῆς ἀγάπης εἶναι νὰ κάνης τὸν ἄλλον εὐτυχὴ καὶ λιγότερο νὰ γίνης ἐσὺ. Περισσότερο νὰ κατανοῇς καὶ λιγότερο νὰ ζητᾷς ἐπίμονα νὰ σὲ καταλαβαίνουν. Αὐτὸ τὸ νόημα τῆς ἀγάπης, τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ γάμου, τὸ συναντοῦμε πολὺ δύσκολα. Δὲν εἴμαστε καθόλου ἐτοιμασμένοι νὰ προσέχουμε τοὺς ἄλλους καὶ νὰ τοποθετοῦμε παραπίσω τίς δικές μας ἀπαιτήσεις. Ἡ ἀγάπη, ἂν καὶ τραγουδιέται κάθε ἡμέρα καὶ κάθε στιγμὴ, στὸν κινηματογράφο, στὸ θέατρο, στὸ ραδιόφωνο, στήν ποίηση, στὸ δρόμο, στὸν κόσμο, παντοῦ, ὥστόσο δυστυχῶς εἶναι σπάνια. Ἡ ἐποχὴ μας ὑποφέρει ἀπὸ τὴν ἐλλειψὴ πραγματικῆς ἀγάπης. Ὡρὴς ὁμως αὐτὴν ὁ γάμος δὲ στερεώνεται καὶ ἡ οἰκογενειακὴ κοινότητα δὲν μπορεῖ νὰ ὑφίσταται.

ζ'. Παρατηροῦμε πάλι, πὼς πολλοὶ ξεκινοῦν γιὰ τὸ γάμο μὲ τὴν παρμένη ἀπὸ πρὶν ἀπόφαση, ἂν δὲν πετύχουν, νὰ χωρίσουν. Αὐτοί, ἄνδρας ἢ γυναίκα, δὲν ἔχουν συλλάβει τὴν ἔννοια τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκογένειας. Θὰ ἦταν καλύτερα νὰ μὴν ἔκαναν διόλου τὸ βῆμα πρὸς τὸ γάμο. Ὅπως πάλι, ὅποιος θεωρεῖ τὸ γάμο ὡς ἀναγκαῖο κακό, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπόφευγε καλύτερα τὸ κακό, ὅσο κι ἂν τὸ θεωροῦσε ἀναγκαῖο, γιατί μὲ τέτοιες ἀντιλήψεις δὲ στερεώνεται οὐσιαστικὰ ἡ οἰκογένεια. Ἐπειτα λείπει ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη ἡ κατάλληλη καὶ εὐνοϊκὴ ἀτμόσφαιρα. Αὐτὴ δὲν ἀντικρίζει τὸ γάμο καὶ τὴν οἰκογένεια, τίς δυὸ αὐτὲς σπουδαῖες μορφές τῆς ζωῆς, ὥς πολὺ σπουδαία ὑπόθεσι. Φαίνεται σὰ νὰ μὴν εἶναι ἀπαίτησι τῶν πολλῶν ἡ σωστὴ οἰκογενειακὴ ζωὴ. Κανένα ἔντυπο, καμιά ἐφημερίδα ἢ περιοδικό, πού ἀποβλέπουν σὲ μεγάλη κατανάλωση, δὲν παρουσιάζουν σκηνές οἰκογενειακῆς ζωῆς, πού νὰ συντελοῦν στήν ἀνύψωσίν της, παρὰ προβάλλουν μὲ χτυπητοὺς χρωματιστοὺς τίτλους, μὲ λεπτομερεῖς περιγραφές καὶ ἔντονος εἰκόνες, σκηνές πού συντελοῦν στὴ διάλυση τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκογένειας. Φαίνεται, πὼς ὁ πολὺς κόσμος μένει εὐχαριστιμένος μὲ τὴν ὕλη, πού τοῦ προσφέρουν τὰ ἔντυπα, ὅπως καὶ οἱ κάθε εἶδους λαϊκὲς ἐκδόσεις, μὲ ὠμές σεξουαλικές σκηνές καὶ ἔντονα ἐρεθιστικὰ καὶ ἡδονιστικὰ περιεχόμενα. Ὁ κινηματογράφος πάλι

1. Μπερδιάγιεφ Ν., Περὶ προσρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐνθ' ἄνω. σ. 38.—Ἡ ἀγάπη εἶναι ἀνταλλαγὴ ἀνεξάντλητη, ἐφόσον ὑπάρχει στὸν ἄλλον πάντα κάποια ἀγνωστὴ γῆ, πού περιμένει νὰ τὴν ἀνακαλύψουμε, λέει ὁ Jean Madaule στὸ βιβλίον τοῦ P è r e C a r r é, Compagnons d' Éternité, Ed. du Cerf, Paris, 1938, σ. 49' πρὸς. καὶ Ν. Μπερδιάγιεφ, Περὶ προσρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἐπίσης Μίμημ. Χριστοῦ ἑλλην. μεταφρ. Φρέρ, Β., σ. 98. Ἡ ἀγάπη ἔχει γεννηθῆ ἀπὸ τὸ Θεό. Ἀπὸ τὴν ἀγάπη δὲν ὑπάρχει τίποτε πιο δυνατό, πιο ὑψηλό, πιο πλατὺ, πιο εὐχάριστο. Δὲν ὑπάρχει τίποτε πιο τέλειο καὶ πιο ἄριστο οὔτε στὸν οὐρανὸ οὔτε στὴ γῆ...

δὲν παρουσιάζει ποτὲ ἢ σπανιότατα σκηνὲς οἰκογενειακῆς ζωῆς, παρὰ προβάλλει ἥρωες κατὰ κανόνα τύπου Don Juan, καθαρὰ ἀντιστοιχογενειακούς. Στους γυναικίους πάλι τύπους τῶν φίλμς αἰωρεῖται περισσότερο ἢ λιγότερο ἓνα ἰδανικὸ γλυκερῆς καὶ ἀδύναμης φηγούρας, ὅπως λέγει ὁ σοφὸς κοινωνιολόγος Sorokin, ποὺ βρίσκει τέλεια συνειδητὴ καὶ ἀσύνειδη μίμηση ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν θεατῶν. 'Τὰ τραγούδια τοῦ συρμού, ὁ χορευτικὸς ἐρωτισμὸς, τὰ πάρτυ, μὲ τὸν τρόπο καὶ τὸ νόημα, ποὺ τὰ ἀντικρίζομε κλπ., ἀργὰ ἀλλὰ σταθερά, συντείνουν στὴ διάλυση τοῦ γάμου.

γ'. Ἐπειτα ὁ πατέρας δὲν ἔχει πιά τὴν παλιὰ αἰγλή τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας. Πολλὲς φορές παρουσιάζεται ὡς πρόσωπο, ποὺ προκαλεῖ τὸν οἶκτο. Σέρνει τὸ βάρος τοῦ κύρους, ἀλλὰ ὄχι καὶ τῆς ἀξίας του. Ἡ πεθερά, ἡ θεία γίνονται ὀλίκο γιὰ γελοιογραφικὰ περιοδικά. Κανένας πάλι δὲ χαίρεται καὶ δὲ θαυμάζει ἓνα ζευγάρι, ποὺ πηγαίνει νὰ στεφανωθῇ. Οἱ πολλοὶ στέκονται ἀδιάφοροι ἢ τὸ χειρότερο, μερικοὶ οἰκτίζουσι τὸν καημένο, ποὺ τὸν πᾶνε νὰ τὸν κοροϊφίσουν. Ἡ ἐκκοσμίκευση ἐπίσης τῆς τελετῆς, ἡ ἀπλοποίηση τῆς γιορτῆς τοῦ γάμου, ὡς τὸ σημεῖο τῆς ξερῆς τυπικῆς διαδικασίας, εἶναι σημάδια τῆς καταπτώσεως τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου.¹

θ'. Μία ἄλλη ἀκόμη αἰτία ἀνάμεσα στὶς ἄλλες εἶναι καὶ ἡ παρανοημένη στὸν τόπο μας, ἴσως περισσότερο ἀπὸ ἄλλου, χειραφέτηση τῆς γυναίκας.² Παραδίδεταί ἡ οὐσιαστικὴ πλευρὰ τῶν δυὸ φύλων μὲ τὶς διαφορετικὰς ὑποχρεώσεις καὶ τὰ διαφορετικὰ καθήκοντα, ἀνάλογα μὲ τὴ φυσικὴ ἀπιστολή τοῦ καθενός. Ἡ πραγματικότης εἶναι, ὅτι ἡ γυναίκα διαφέρει βασικὰ ἀπὸ τὸν ἄνδρα. Τὸ κάθε κύτταρο τοῦ κορμοῦ της ἔχει ἐπάνω του βαθιὰ χαραγμένο τὸ σημάδι τοῦ φύλου της.³ Ἀπὸ

1. Sorokin P., Wiederherstellung, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 150.

2. Ἡ κοσμοκρίση, ποὺ κατακλύζει τὰ πάντα, ἀρχίζει νὰ κρύβῃ ἀπὸ τὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων τὴ θεία πραγματικότης τοῦ μεγάλου μυστηρίου τοῦ γάμου. Ἡ κοσμοκρίση ἐπιφέρει τὸ ὑπερφυσικὸ γεγονός, ποὺ εἶναι ἐν τούτοις τὸ οὐσιώδες. René Biot, Ἐρωτικὴ ἀγωγή, ἑλλην. μετάφρ., ἐκδόση Κακουλίδου, σ. 51 κέ.

3. Εἶναι πολὺ περίεργο, καὶ ἀσφαλῶς ὄχι τυχαῖο, τὸ ὅτι ἀπὸ μιὰ πρόχειρη στατιστικὴ καὶ ἀπὸ πρώτη παρατήρηση διαπιστώνεται στὸν τόπο μας τουλάχιστον, πῶς γυναῖκες, ποὺ πρωτοστατοῦν στὸ φεμινισμό καὶ κόβονται νὰ κάνουν τὴ γυναίκα ὅμοια μὲ τὸν ἄνδρα ἢ εἶναι γεροντοκόρες ἢ παντρεμένες χωρὶς παιδιὰ ἢ παντρεμένες μὲ ἓνα ἢ σπάνια μὲ δυὸ καὶ ποτὲ μὲ περισσότερα παιδιὰ ἢ γυναῖκες, ποὺ τὸ σπιτικό τους εἶναι φρεσὰ ἀκατάστατο ἢ συνηθέστατα βαθιὰ διαρρεσθιμένες ἀπὸ τὸ γάμο τους. Πολλὰς φορές, ὅταν κανένας συζητῇ μ' αὐτὲς τίς γυναῖκες, διακρίνει πίσω ἀπὸ τὰ λόγια τους τὴν ἐσωτερικὴ διαταραχή, τὴν ἀποτυχία, τὸ ἀνικανοποίητο. Τὸ πρόβλημα ἄξιζει νὰ ἐξετασθῇ ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ πλευρὰ τοῦ συστηματικά.

4. Alexis Karrel, Ὁ ἄνθρωπος, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 59.

τὸ δοῦσθαι τῶν φύλων ἀναπτύσσεται ἡ ἐνότης τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως. Ἡ πραγματοποίησις τῶν δυνατοτήτων τῆς οἰκοδομεῖται στὴν οὐσιαστικὴ διαφορὰ, ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν ἄνδρα καὶ στὴ γυναίκα, στὰ δύο φύλα, ποὺ μέσα στὴν ἀντίθεσή τους συμπληρῶναι τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Τὰ δύο φύλα, παρὰ τὴν τέλεια διαφορετικὴ χάραξή τους, ἀπέναντι στὴν ὁποία ἡ ἀνθρωπίνη ἐπιθυμία στέκει ἀδύναμη καὶ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ δεχθῇ ἔτσι, ὅπως εἶναι, τοὺς φυσιολογικοὺς νόμους, χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ κἀνῃ οὕτε τὴν παρὰμικρὴ ἀλλαγὴ, ἔχουν ἓνα κοινὸ καὶ ὅμοιο σημεῖο, τὴν ἀνθρώπινα. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο φύλα βρίσκεται στὸ σωστὸ φυσιολογικὸ δρόμο του, διὰ ἀναπτύσσει τὴν ἰκανότητά του μέσα στὴν κατευθύνση τῆς φύσης, χωρὶς νὰ ζητῇ τὸ ἓνα νὰ μιμηθῇ τὸ ἄλλο. Ὅσο περισσότερο τείνει νὰ μειωθῇ τὸ ἰδιότυπο, ποὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα στὴν ἀποστολὴ τῶν δύο φύλων, ὅσο περισσότερο τὸ ἓνα φύλο μιμεῖται τὸ ρόλο τοῦ ἄλλου στὴ ζωὴ, τόσο περισσότερο ἀδυνατίζει ἡ οἰκογένεια, τόσο περισσότερο χάνει τὸ χαρακτήρα τῆς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς. Ἡ γυναίκα ζητᾷ νὰ γίνῃ ὅμοια μὲ τὸν ἄνδρα σὲ δικαιώματα, γι' αὐτὸ καὶ τὸν μιμεῖται στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνισή. Φορεῖ πανταλόνια, ὅπως ὁ ἄνδρας, κόβει τὰ μαλλιά, ὅπως αὐτός, καπνίζει, πίνει, κάνει κινήσεις ἀνδρικές καὶ γενικὰ μιμεῖται τὸ ἀνδρικὸ στυλ. Ζητᾷ τὸν ἐξανδρισμό, τὸ ἀφύσικο, ἀρνιέται τὸ ἰδιότυπο τῆς φύσης τῆς, βγαίνει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς, φεύγει ἀπὸ τὴ βιολογικο-ψυχικὴ γραμμὴ τῆς. Ἐξ ἑξίσου, ποὺ καὶ πρέπον καὶ σωστὸ εἶναι, ἰσοδύναμα δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις, παρὰ θέλει νὰ γίνῃ ὅμοια μὲ τὸν ἄνδρα, τοῦ αὐτοῦ εἶδους καὶ ὅχι ἴσης ἀξίας, ἴσης ἢ καλύτερης ποιότητος ἄνθρωπος. Δυὸ ἴσα πράγματα δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ δύο πράγματα ὅμοια. Εἶναι ἐξίσου σπουδαῖα, ἐξίσου ἀπαραίτητα στὴ ζωὴ, ἀλλ' ὅχι καὶ ὅμοια. Τὸ ἰδανικὸ τῆς εἶναι νὰ ἐπιτρέπωνται στὴ γυναίκα ὅλα, ποὺ ἐπιτρέπονται στὸν ἄνδρα. Κι ὅμως τὸ σωστότερο θὰ ἦταν νὰ ἀπαιτοῦσε νὰ ἀπαγορεύονται στὸν ἄνδρα πολλὰ ἢ ὅλα, ποὺ εἶναι ἀπαγορευμένα καὶ στὴ γυναίκα. Κι εἶναι

1. Ἡ Gina Lombroso, στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου τῆς *Ἡ ψυχὴ τῆς γυναίκας*, γράφει, ὅτι τὸ πάθος καὶ ἡ ἀποστολὴ τῆς γυναίκας καθορίζουν σ' αὐτὴν τὴν παρορμήσεις καὶ τὴν ἰδιότητα, ποὺ συγκροτοῦν τὴν ἰδιαίτερη γυναικεῖα μορφή, τὴν διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀνδρική. Μὲ τὸ βιβλίο τῆς αὐτὸ θέλησε νὰ πολεμήσῃ τὴν τάση τοῦ σύγχρονου κόσμου νὰ ἀνδροποιήσῃ τὴν γυναίκα, τάση ποὺ θὰ στερήσῃ τὴν κοινωνία ἀπὸ πολὺτιμη βοήθεια, χωρὶς νὰ χάσῃ στὴ γυναίκα τὴν εὐτυχία, ποὺ τῆς ὑπόσχεται. Καὶ προσθέτει μὲ ταπεινώση καὶ πόνον. Ἐξέρω, πὼς αὐτὸ εἶναι πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὴν προσωπικὴν δυνάμει ἐνός συγγραφέα ἢ τὴν σημασίαν ἐνός βιβλίου. (Στὸ συλλογικὸ ἔργον *La Femme et sa mission*, Presences Plon, Paris, 1941, σ. 64)· πρὸς. Μυρολίνης Κλεάνθους - Παπαδημητρίου, Νέα Ἀγωγὴ, τόμος II, σ. 276. Ὅποιος ἀρνιέται, λέγει: ἡ κ. Παπαδημητρίου, τὸν ἑαυτὸν εἶναι ἀνίκανος νὰ γίνῃ ρυθμιστὴς ὅχι πιά τῆς γυναικείας ζωῆς, ἀλλὰ οὕτε καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του· πρὸς. καὶ Πέριλ Μπάκ, Ἡ Μάνα, 1953.

ἀλήθεια, πὼς ἓνας ἄνδρας ἀκόλαστος εἶναι κάπως περισσότερο ὑποφερτὸς καὶ μὲ περισσότερες ἐλπίδες διορθώσεως, ἀπὸ μιᾶ ἀκόλαστη καὶ ἀχλίωτη γυναῖκα. Ὅταν οἱ γυναῖκες μιμοῦνται τοὺς ἄνδρες, εἶπαν, μιμοῦνται ὅλα τὰ ἐλαττώματα, χωρὶς νὰ παίρνουν καμιά ὁρετή τους.

Κανένας δὲν ἀρνίεται, πὼς βάζει μιᾶς ὑγιоὺς κοινωνίας εἶναι ἡ κοινὴ προσπάθεια ὅλων τῶν μελῶν τῆς, μὲ διάφορη βέβαια κατανομὴ ἐργασίας,¹ ἀνάλογη μὲ τὴ βιολογικο-ψυχολογικὴ ὑφὴ τῶν φύλων. Μὲ αὐτὸ τὸ νόημα ὁ Μπερδιαγιεφ μιλεῖ γιὰ τὸν ἀτελείωτα γεμάτο ἀπὸ σημασίᾳ ρόλο τῆς γυναίκας, στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ, ποὺ ὁραματίζεται ὅτι θὰ ἔρθῃ. Αὐτὴ ὅμως ἡ σημασία, ποὺ θὰ πάρῃ ἡ γυναῖκα, λέγει, δὲν ἔχει νὰ κἀνῃ τίποτε μὲ τὴ συνεχιζόμενη σήμερα φεμινιστικὴ κίνηση τῶν γυναικῶν, αὐτὴ ποὺ θέλει νὰ κἀνῃ τὴ γυναῖκα ὅμοια μὲ τὸν ἄνδρα, αὐτὴ ποὺ τὴν ὁδηγεῖ σὲ ἀνδρικοὺς δρόμους. Αὐτὴ εἶναι ἀντιεραρχικὴ καὶ μηδενιστικὴ κίνηση, γιατί ἀρνίεται τὶς φυσικὲς ἰδιότητες τῆς γυναικας, τὸ αἰῶνιᾶ γυναικεῖο.²

ι'. Εἶναι κάπως δύσκολο σήμερα, μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ ζοῦμε, νὰ μείνῃ ἡ γυναῖκα στὸ ἐσώτατο εἶναι τῆς, αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι. Ἡ πίεση, ποὺ ὑφίσταται ἀπὸ τὸ περιβάλλον, τὴν δυσκολεύει νὰ γίνῃ κυρία τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι τῆς. Ἐκείνη ποὺ ἐκπληρώνει ἀπόλυτα τὸν προσορισμὸ τῆς γυναικας, θὰ γελοιοποιηθῇ ἀπὸ κείνες, ποὺ μοναδικὴ τους ἀπασχόληση ἔχουν τὴ διασκέδαση, τὸ κάπνισμα, τὰ χαρτιά, τὸ χορὸ καὶ τὴν ἱκανοποίηση τῶν σεξουαλικῶν ὁρξέων τους, τὴ μίμηση τῶν ἀνδρῶν καὶ τὴν παρακολούθησή τους στὰ ἴδια ἐπαγγέλματα.³ Τὴ θέση τῆς πραγματικῆς χαρᾶς, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ βαθιὰ καὶ ἐνεργεῖ πάλι βαθιὰ, τὴν πῆρε ἡ ἀπόλαυση, τὸ κυνήγι τῆς ἡδονῆς, ἡ ἱκανοποίηση τῶν ὁρμῶν καὶ τῶν ἐνστίκτων, ἡ ζωὴ σὲ κατώτερη σφαῖρα, ὅπου ἀπουσιάζει τελείως ἡ πνευματικὴ ἀκρότητα. Ἡ ἀπόλαυση ἀφήνει τοὺς ἀνθρώπους κάθε στιγμὴ ἀνικανοποίητους, τοὺς δημιουργεῖ ἓνα κενό, μιὰ ἔρημο, ἀλλὰ καὶ κάτι χειρότερο ἀκόμη, τοὺς κάνει αὐτὸ ποὺ εἶπε κάποιος σοφὸς τῆς ζωῆς, ἓνας ποιητῆς,⁴ κοινοὺς καὶ χυδαίους. Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ μανία τῆς ἀπολαύσεως δὲ γνωρίζει δεσμοὺς σὲ πράγματα καὶ σὲ ἀνθρώπους, δὲν αἰσθάνεται τὸν ἐαυτὸ του ὑποχρεωμένο ἀπέναντι κανενός.⁵

ια'. Δὲν ὑπολογίζομε τόσο σοβαρά, ὅσο πρέπει, τὴν ἐπίδραση, τὴν ὁποία ἀσκεῖ ὁ ἐπιτυχημένος ἢ ὁ ἀποτυχημένος γάμος στὴ ζωὴ τῶν

1. Μυρούνης Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 276.

2. N. Berdiajew, Das Neu Mittelalter, 2. Auf., 1950, σ. 59 κέ.

3. Alexis Karrel, Σκέψεις κλπ. ἐνθ' ἄνωτ., σ. 144.

4. Ὁ Γκαίτε.

5. Lersch Phil, Aufbau der Person, 6 έκδ. 1954, σ. 108 κέ.

παιδιῶν μας. Δὲ λαβαίνομε στὰ σοβαρὰ ὑπόψη μας, πὼς ἀπὸ ἓνα ἁρμονικὸ γάμο δὲν ἐξαρτᾶται μόνον ἡ εὐτυχία τῶν γονέων, παρὰ περισσότερο ἡ εὐτυχία, τὸ πεπωμένο τῆς ζωῆς τῶν παιδιῶν. Ὁ ἐπιτυχημένος ἢ ἀποτυχημένος γάμος ἐπηρεάζει σημαντικὰ τὴ μοίρα τῶν παιδιῶν, κι ὅχι μόνον κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τους, παρὰ σ' ὁλόκληρη τὴ ζωὴ τους. Ἡ ἔλλειψη ἁρμονίας στὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ τῶν ἀνδρόγυνων, ἡ ἔλλειψη εἰλικρίνειας, πηγαίας καὶ οὐσιαστικῆς ἀγάπης ἀνάμεσα στὸν πατέρα καὶ στὴ μάνα, ἡ ἔλλειψη εὐγένειας καὶ καλῆς συμπεριφορᾶς, κάνει τὰ παιδιά νὰ ὑποφέρουν περισσότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως φανταζόμαστε. Ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἐνίστανται καὶ δὲν αἰσθάνθηκαν τὴ θερμὴ καὶ γαληνεμένη ἀτμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ, στέκονται ἀνίκανα νὰ δημιουργήσουν δική τους, ναυαγούν, κι ἂς ἔχουν πολλές ἄλλες ἀρετὲς καὶ ἱκανότητες γιὰ τὴ ζωὴ.

Δὲν εἶναι εὐκολο στὰ παιδιά, ποὺ ἔζησαν κάτω ἀπὸ δυσαρμονικὲς συνθήκες τοῦ γάμου τῶν γονέων τους, νὰ δημιουργήσουν ἁρμονικὴ συζυγικὴ ζωὴ. Δὲν μποροῦν μὲ τέτοιου εἴδους βιώματα νὰ βροῦν τὴ σωστὴ στάση ἀπέναντι στὸ ἄλλο φύλο, ὅταν πατέρας καὶ μάνα ζοῦν μέσθ σὲ φιλονικίες. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις τὰ παιδιά ἀναγκάζονται ἀπὸ ἑνωρὶς νὰ παίρνουν τὸ μέρος τῆς μάνας ἢ τοῦ πατέρα. Οἱ περισσότερες νευρώσεις τῶν ἀνθρώπων ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στὶς δυσαρμονικὲς σχέσεις τῶν γονέων τους. Δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ δημιουργήσῃ εὐτυχισμένο γάμο, ὅταν οἱ γονεῖς του πέρασαν τὴ ζωὴ τους ἔχοντας τὴ γνώμη καὶ τὴν πεποίθησιν, πὼς ἀπέτυχαν στὸ γάμο τους.

Πολλὲς φορὲς, λέγει ἓνας συγγραφέας, *ὁρωτῶ τὸν ἑαυτό μου, γιατί ἔγινα ἐπιστήμονας. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ μ' ἔκανε νὰ ψάξω τὸν ἑαυτό μου καὶ νὰ ἀνακαλύψω, πὼς εἶχα ἓνα, πὼς νὰ τὸ πῶ, ἂς τὸ πῶ ἔνστικτο, μέσα μου ἀλήθειας. Νὰ μιὰ ἀκατανίκητη δύναμη, ποὺ ἀπαιτοῦσε τὴν ἀλήθεια καὶ μόνον τὴν ἀλήθεια. Καὶ ὁρωτῶντας τὸν ἑαυτό μου βοήθα τὴν αἰτία, ποὺ μ' ἔκανε ἀπὸ πολὺ νωρὶς νὰ ἀπαιτῶ τὴν ἀλήθεια. Ὅταν ἤμουν μικρὸ παιδί, ἄκουγα συχνὰ τὴ μητέρα μου νὰ λέη ψέματα στὸν πατέρα μου. Ὅχι βέβαια γιὰ σπουδαῖα πράγματα, αὐτὸ δὲ θέλω νὰ τὸ πιστέψω, μὰ γιὰ μικροπράγματα. Εἴτε γιὰ νὰ κρύψῃ κάτι εἴτε γιὰ εὐχαρίστησιν εἴτε ἀπλούστεια, γιατί εἶσι τὸ ἔφεργε ἡ κουβέντα. Ἦξερα τοὺς δρόμους καὶ τὰ μονοπάτια, ποὺ ἀκολουθοῦσε ἡ μητέρα μου, γιὰ νὰ πῇ ψέματα στὸν πατέρα, καὶ γι' αὐτὸ μοροῦσα πάντα νὰ τὴν ἀνακαλύπτω καλύτερα, μὰ κι αὐτὸς δὲν ὁστεροῦσε.*

Οἱ ψευτεῖς τῆς μητέρας μου ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ δυσάρεστα πράγματα στὴ ζωὴ μου. Ἀγαποῦσα τὴ μητέρα μου. Μὲ κόπο συνεννοοῦμαι μὲ τὸν πατέρα μου καὶ τὸ θεωροῦσα ἀνυπόφορη ντροπὴ, ποὺ ἡ μητέρα

1. Sigmund H o e l, Une Nuit d'Octobre, σ. 105, μετάφρ. στὰ Γαλλικὰ ἀπὸ τὰ Νορβηγικὰ.

μου ἔλεγε συχνὰ ψέματα κι ἔτσι βρισκόταν σὲ μειονεκτική θέση. Πολλὲς κι ἀτέλειωτες ἦταν οἱ σκηνές. Ἡ ἐπόμενη εἶναι ἡ κοινότρη ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες. Καθόμασταν στὸ τραπέζι καὶ τρώγαμε. Ἡ μητέρα εἶπε κάτι. Δὲ θυμᾶμαι τί ἦταν αὐτὸ ποὺ εἶπε, μὰ ἐκεῖνο ποὺ ἤξερα ἦταν, πὼς αὐτὸ ποὺ ἔλεγε ἡ μητέρα μου ἦταν ψέματα, δὲν ἦταν ἀλήθεια. Πέστε, πὼς ἡμουν μᾶστιρας ἀνδρῶν, ποὺ διηγείτο ἡ τὸ καταλάβαινα, ἀπὸ τὴν ἔκφραση ποὺ ἔπαινε πάντοτε, ὅταν δὲν ἔλεγε τὴν ἀλήθεια. Ἡ καρδιά μου σφιγγόταν. Σκεπτόμουν: Θὰ τὴν ἀνακαλύψω, ἄραγε, ὁ πατέρας μου τὴν φρενιὰ ἢ ὄχι; Τὶς περισσότερες φορὲς τὴν ἀνακάλυπτε καὶ τότε ἄρχιζε νὰ ταπεινῶνῃ τὴ μητέρα μου, ὥσπου τὸ μικρὸ ψέμα τῆς λάβαινε διαστάσεις μιᾶς ἀνῆθικης πράξης. Κι ἔβλεπα στὰ μάτια τῆς μητέρας μου τὴν ταπεινώση, τὴ σινοχωρία, τὴ σκοτεινὴ ἀγανάκτηση καὶ κάποτε ἕνα ξέσπασμα, ποὺ μοῦ ἔλεγε, πὼς τὰ δάκρυα δὲν εἶναι μακριὰ. Καὶ μισοῦσα τὸν πατέρα μου, γιατί ταπεινῶνε ἔτσι τὴ μητέρα μου. Καὶ μισοῦσα καὶ τὴ μητέρα μου, γιατί ἔφτανε σιὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ταπεινώσεως. Κι δοκίσηκα μέσα μου κορυφά, κáτω ἀπὸ τὸ φοβερὸ πόνο, μέσα σὴν ταραγμένη αὐτὴ ἀτιμόσφαιρα, δοκίσηκα νὰ ζητήσω ἐπαυρόθωση. Μὰ ἀπὸ ποιόν; Γιατί; Δὲν μπορῶ νὰ πῶ. Ἴσως σκερτόμουν τὴν καλοσύνη, ποὺ ριζήθηκε, τὸν καλὸν ἀνθρώπο, τὴ μητέρα μου, ἀπὸ τὸ ψέμα. Δὲν ξέρω... Ἐνα μόνο ξέρω καλά: τὴ βαθιὰ καὶ ἱερὴ ὑπόσχεση, ποὺ ἔδωσα σὸν ἑαυτὸ μου, πὼς ποτέ, ποτέ τὸ δικό μου σπίτι δὲ θὰ γίνη σάν αὐτὸ ἐδῶ... Μὰ τώρα, ποὺ ξαναγνοῶνίζω στὰ παλιά, μοῦ φαίνεται, πὼς αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ὑπόσχεση, ἡ ἀπόφαση, ἔκατ'νο ἀκριβῶς τὸ σπίτι ἔκανε τὸ δικό μου σπίτι παρόμοιο, τὸ ἴδιο κι ἀπαράλλαχτο.

Ἐκεῖνο, ποὺ σκιάζει καὶ σκοτεινιάζει τὴ χαρὰ μας καὶ θολώνει τὴν ἀτιμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ μας, εἶναι συνήθως μικρὲς φροντίδες, ἀθυμίες καὶ κακοκαρδισμοί, πολλὲς φορὲς τὸ τίποτε. Κι ὅμως αὐτὰ τὰ μικρὰ δημιουργοῦν τὴν ἀτιμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ μας. Μᾶς κάνουν ἄδικα νὰ πονοῦμε κι ἀνώφελα νὰ πάσχουμε. Ὑποφέρουμε, γιατί ἀφῆνομε τὸν ἑαυτὸ μας νὰ πλέκεται πολὺ στὰ δίχτυα καὶ στὰ βρόχια τῆς καθημερινότητος. Δὲν παίρνομε ἀπόσταση ἀπὸ τὰ πράγματα. Ὅλ' αὐτὰ τὰ ἀσήμαντα, τὰ τίποτε τῆς ζωῆς, τὰ καθημερινά, ποτίζουν τὴν ψυχὴ μας καὶ μᾶς τυλίγουν στὴ δυσθυμία καὶ στὴ γκρίνια, σάν τὴν καταχνιά. Αὐτὴ ἡ τραγικότητα τῶν μικρῶν μᾶς τυραννεῖ. Ὁ τόνος τῆς φωνῆς μας, μερικὲς λέξεις, ποὺ εἶναι αἰχμὲς μὲ χολὴ καὶ δηλητήριο καὶ στρέφονται πρὸς τὸ σύντροφο. Τὸ κακὸ εἶναι, ποὺ δὲ μάθαμε νὰ μιλοῦμε χωρὶς εἰρωνεία, ὑπονόμενα, χωρὶς πίκρα. Ὅλα αὐτὰ δημιουργοῦν ἡ διαλύουν τὴν οἰκογένεια. Μητέρα καὶ πατέρας πολλὲς φορὲς δὲν ξεκινοῦν στὶς κουβέντες τους μὲ τὴν πρόθεση ὁ ἕνας νὰ διαφωτίσῃ τὸν ἄλλον, παρὰ ὁ ἕνας νὰ πείσῃ τὸν ἄλλον. Ὁ καθένας πηγαίνει σὸν ἄλλον μὲ τὴν παρμένη ἀπὸ

πρὶν ἀπόφασιν νὰ τὸν πείσῃ, δηλαδὴ νὰ τοῦ ἐπιδάλλῃ τὴ γνώμη του. Μιὰ τέτοια συζήτηση δὲν εἶναι καρποφόρα, πάντα καταλήγει στὸν ἀγῶνα. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἡγεῖ στὴν ἀσυμφωνία δὲν εἶναι ἡ κακὴ μας θέληση, παρὰ ἡ κακὴ μας ἐνέργεια. Ἐνεργοῦμε ἀψυχολόγητα, ἀδέξια καὶ προπαντὸς ἀσυγκράτητα, νευριάζομε. Κι ὅ,τι εἶναι ἀδεξιότητα καὶ ἑλλειψη αὐτοκυριαρχίας, τὸ νομίζομε καὶ τὸ ἐξηγοῦμε ὡς κακία.

ιβ'. Ἡ γαληνεμένη καὶ εὐθυμὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ εἶναι βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀπὸ κάθε ἀποψη ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ μας. Αὐτὴ ἐξαρτᾶται πάρα πολὺ ἀπὸ τὴ μάνα. Κι ὅχι βέβαια μόνο, γιατί αὐτὴ μπορεῖ νὰ μένῃ στὸ σπίτι περισσότερες ὥρες ἀπὸ τὸν πατέρα, παρὰ γιατί ἔχει ἀπὸ τὴ φύση τὸ ἀνεκτίμητο δῶρο, τὴ διαίσθηση, τὴν ὁρμὴ τῆς καρδιάς της, νὰ βρίσκῃ καὶ στὰ σκοτεινὰ τὸ σωστὸ δρόμο. Ἐχει μεγαλύτερη δύναμη ἀπὸ τὸν ἄνδρα στὸ νὰ μωρῇ νὰ φέρνῃ στὴν ἐπιφάνεια τίς καλὰς ἢ τίς κακὰς πλευρὰς μας. Ἐπὶ αὐτὸ καὶ ἡ εὐθύνη της γιὰ τὴ γαληνεμένη ἀτμόσφαιρα καὶ ζωὴ τοῦ σπιτιοῦ εἶναι μεγάλη.²

1. Οἱ γυναῖκες, οἱ μητέρες εἶναι ἑκείνες, ποὺ ἀποφασίζουν, εἶπεν ὁ F é n é l o n περισσότερο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ ἀνθρώπινο γένος.

2. Sorokin Pitirin, Die Krise Unserer Zeit, 1950 σ. 157-161, 166-168, 196-199, 149-155.—Wiederherstellung der Menschenwürde, 1952, σ. 143-145, 146-151.—Beeking J., Die Gefährdung von Ehe und Familie, 1940. Schmid Ad. Unsere Familie, 1946. Eckstein I., Die Familie formt den Jungen Menschen, 1935. Ehe und Familie, 1948. Schneider Fr., Katholische Familien Erziehung. Keilhacker M., Erziehungsformen 1952.—Σκαλισσιάνου Χ., Ἡ παιδαγωγοῦσα οἰκογένεια, 1922. Freinet C., Σχολεῖο καὶ Οἰκογένεια, Ἐκδοσι (Νέου Σχολεῖου) μετάφρ. Βασδέκη Γ., Ἀσπιώτη Α., Ὁ ἑφθός καὶ ἡ οἰκογένεια, 1952. Βρετάνου Φιλ., Ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ Ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ, 1953. Ferrière, A., Πῶς νὰ ἀνατρέψωμε τὰ παιδιά μας, μετάφρ. Σταματίας Βαλαγιάννη, Ἐκδόσεις Κοντομάρη. Χ. Ἀνδρούτσου, Οἰκογένεια καὶ Πολιτεία, 1910.—Σπετσιέρη Κ., Φιλοσοφία τῆς κοινωνίας τοῦ πολιτισμοῦ, 1946.—Αἰκ. Στριφτοῦ-Κριαρᾶ, Ἡ σημασία τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη, 1950.—Δαφέρνου Μ., Τί ζητεῖ ἡ οἰκογένεια ἀπὸ τὸ Σχολεῖον, 1940. Γ. Παλασιολόγου, Σχολεῖον καὶ οἰκογένεια, 1929. Ἐλεοπόυλου Καλ., Φεμινισμός καὶ οἰκογένεια, 1931. Κυριακίδου Στιλπ., Ἡ οἰκογένεια, 1939. Φαραζοῦλη Δ., Ἡ Χριστιανικὴ οἰκογένεια, 1937. Θ. Ν. Καστανᾶ, Χριστιανικὰς ἀπόψεις κοινωνικῆς ἀγωγῆς, 1954. Πολλὰ ἄρθρα καὶ μελέται σχετικὰς μὲ τὴν οἰκογένειαν καὶ τὴν σημασίαν της γιὰ τὴν ἀγωγή βρίσκονται στὰ χριστιανικὰ περιοδικά: «Ἀκτίνες», «Ὁ κόσμος τῆς Ἑλληνίδος», «Ζωή», «Τὸ Χαραγμένο σπίτι» καὶ στὸ «Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀδελφότητος» Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως.

II. Η ΜΑΝΑ

1. Η ΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Ἡ μάνα εἶναι τὸ κέντρο τῆς οἰκογενειακῆς ἐστίας. Εἶναι βαθύτερα ἀπ' ὅλους ριζωμένη μέσα σ' αὐτήν. Ἡ ματιά κι ὁ νοῦς τοῦ πατέρα εἶναι ὄλο πρὸς τὰ ἔξω, ἐνῶ τῆς μάνας πρὸς τὰ ἔσω. Αὐτὴ καταθέτει: ὅλη τὴ δύναμή της στὴν ὑπηρεσία τῆς οἰκογένειας, εἶναι ἡ καρδιά της. Ἡ ἔκφραση δὲν εἶναι συναισθηματικὴ δειροπόληση οὔτε ποιητικὴ εἰκόνα, παρὰ παραστατικὴ δήλωση τῆς ὁργανικῆς θέσης τῆς μάνας μέσα στὸν κύκλο τῆς οἰκογένειας. Ἡ ἀγάπη της κρατᾷ τὴ συνοχὴ τῆς οἰκογένειας, ἔχει ἐντονη τὴ δύναμη τῆς υποβολῆς, τῆς ἐπιβολῆς κι ἀκόμα τῆς ἀπαρτήρητης πίεσως. Ὅπου ὅμως λείπει ἡ ἀγάπη της, ἐκεῖ αἰσθάνονται μέσα στὴν οἰκογένεια μικροὶ καὶ μεγάλοι τὴ ζωὴ τους σὰν πορεία σὲ δρόμο μέσα στὰ ξένα χωρὶς τελειωμό, ζοῦν στὴν ὁρφάνια.

Ἡ πραγματικὴ μάνα εἶναι γιὰ τὴν οἰκογένεια πηγὴ χαρᾶς καὶ εὐτυχίας, τόπος ἀσφάλειας καὶ ἡρεμίας. Καταφυγὴ τῶν πονεμένων καὶ τῶν πλανημένων. Ἡ ἀφοσίωσή της τῆς δίνει μιὰ ἰδιαιτέρη θέση μέσα στὴν οἰκογένεια, στὴν οἰκογενειακὴ κοινότητα. Ὅποιοι ἀφοσιώνεται στοὺς ἀνθρώπους δένεται μ' αὐτούς, τοὺς παραστέκεται: στίς ἀνάγκες τους καὶ στίς λύπες τους. Ἡ μάνα μὲ τὸ δόσιμό της καὶ μὲ τὴ σιγουράδα τοῦ ἐναστικτοῦ της βρίσκει τὸ σωστὸ δρόμο πρὸς τὴν παρηγοριὰ καὶ τὴν καλὸσύνη. Ἡ οἰκογένεια καθημερινῶς ἀπολαμβάνει τὴν εὐλογία τῆς μητρικῆς στοργῆς καὶ ζῇ ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς θυσίας της. Στὴν πάντα πρόθυμη γιὰ ὅλους προσφορὰ τῆς μάνας βρίσκεται ἴσως ἡ μεγαλύτερη ψυχικὴ ἐνέργειά της. Χωρὶς τὴ φροντίδα της γιὰ τὰ μικρὰ κι ἀσήμαντα, αὐτὰ ποὺ ἔτσι μᾶς φαίνονται, δὲ θὰ ὑπῆρχαν τὰ μεγάλα, αὐτὰ ποὺ ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στὰ μικρὰ. Χωρὶς τὴ φροντίδα καὶ τὴν περιποίησιν ἀπὸ τὰ εὐλογημένα χέρια τῆς μάνας, θὰ ἀφανίζονταν ὅλα τὰ ὁμορφα καὶ τὰ ὠραία, ποὺ ἔχει ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ.

Ἡ δράση τῆς μάνας δὲ φτάνει τόσο στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Κι ὅμως αὐτὴ δημιουργεῖ τὴν οἰκογένεια καὶ τὸ σπίτι, ποὺ χωρὶς αὐτὴν μένει κενὸ καὶ κρύο. Ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς της παίρνει μορφὴ ὅλος ὁ χώρος τῆς οἰκογένειας, ποὺ χωρὶς τὴν πνοή της θὰ ἦταν ἕνας ἄδειος ἀπλῶς χώρος, γυμνός, ὅσο κι ἂν ἦταν στολισμένος. Μόνο αὐτὴ δίνει τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὴ λάμψη, δημιουργεῖ τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ σκορπᾷ τὴ ζωὴ μέσα στοὺς νεκροὺς τοῦ σπιτιοῦ τοίχους.

Ἡ μάνα ὀρίζει τὴ στάθμη τῆς ποιότητος τῆς οἰκογένειας κι ὄχι ὁ ἄνδρας. Ἄν ἕνας ἄνδρας εἶναι: σοφὸς καὶ ἡ γυναίκα του μιὰ συνηθισμένη, χωρὶς λεπτότητα καὶ πνεῦμα μορφῆς, τότε ὅλη ἡ οἰκογένεια μένει: στὴ διάθεση τῆς γυναίκας. Ὅλα μέσα στὸ σπιτικό της παίρ-

νουν τὴν ποιότητά της. Ἄν ὅμως ἓνας ἄνδρας εἶναι ἓνας ἀπλὸς καὶ συνηθισμένος ἐργάτης, ἀλλὰ ἡ γυναῖκα του εἶναι ἐξυπνη, μὲ ἀφροσύνη, ἀγάπη καὶ λεπτότητα, τότε τὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκογένειας ἀνεβαίνει ἀπροσδόκητα ὑψηλά.

Ὁ πλοῦτος ἢ ἡ φτώχεια δὲν ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία, ὅπως νομίζουμε, γιὰ μιὰ ἐμψυχωμένη ἢ ψυχρὴ καὶ ἀπρόσωπη οἰκογενειακὴ ἀτμόσφαιρα. Τὸ ἀποφασιστικὸ καὶ τὸ σπουδαῖο γι' αὐτὴν εἶναι ἡ πνοή, πού δίνει ἡ μάνα, τὸ πνεῦμα, πού μιλεῖ ἀπὸ τὰ πιδὲ ἀπλὰ πράγματα τῆς καθημερινῆς χρήσης. Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς οἰκογένειας δὲ φτιάχνεται μὲ χρήματα, παρὰ μὲ τὴν ἀγάπη, μὲ τὴ φροντίδα καὶ μὲ τὴν καλοσύνη, μὲ τὸ εἶναι ὄλων καὶ πρῶτα καὶ κύρια τῆς μάνας. Μιὰ καθαρὴ κατοικία, ἓνα ἀστραφτερὸ δωμάτιο, μπορεῖς νὰ τὸ βρῇς καὶ σὲ ἓνα ξενοδοχεῖο. Καλὰ καὶ ὁμορφα ἐπιπλα, ἀκριβὰ λουλούδια σὲ βάζει πολυτελείας. Μὲ γούστο καὶ τέχνη μαξιλάρια μπορεῖς νὰ βρῇς καὶ σὲ μιὰ πανσιόν, ὅπως ἐπίσης ἡσυχία, καλὴ συμπεριφορὰ, συντροφιά κλπ. Κι ὅμως ὅλα αὐτὰ δὲν ἔχουν κάτι τὸ σπιτικό, αὐτὸ πού μᾶς περιμένει κάποιος, πού τὰ ἔχει ὅλα ἐτοιμάσει γιὰ μᾶς, στρωμένο τραπέζι, ὅλα στὴ θέση τους, μὲ καρδιά μὲ ἀφροσύνη καὶ αὐταπάρνηση. Χωρὶς κανένα ὄρο, χωρὶς καμιά ὑστεροβουλία ἢ ψυχρὸ ὑπολογισμό, μᾶς περιμένει ἡ μητρικὴ ψυχὴ. Εἶναι ἀλήθεια, πὼς κάθε σπίτι κλείνει μέσα τὴν ποίησίν του, μικρὴ ἢ μεγάλη, αὐτὴν πού ἔχει ἡ μάνα, αὐτὴ πού τὸ φροντίζει καὶ τὸ περιποιεῖται. Τὸ σπίτι ἀνήκει σ' ἐκεῖνον μόνον, πού τοῦ χαρίζει τὴν ἀγάπη του, γι' αὐτὸ καὶ ἀνήκει περισσότερο στὴ μάνα καὶ λιγότερο στοὺς ἄλλους. Ἡ καρδιά τῆς μάνας βρίσκεται στὸ σπίτι. Δημιουργεῖ τὴν τάξη, σκορπᾷ τὴ γαλήνη, τὴν εἰρήνη, τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τὴν ἀσφάλεια. Τὸ σπίτι μὲ τὴν καλὴ μάνα εἶπαν, πὼς εἶναι λίγο λιμάνι καὶ λίγο ἐκκλησία.

Τὸ πνεῦμα τῆς μάνας διαποτίζει τὰ ἐμψυχα καὶ ἐμψυχώνει τὰ ἄψυχα. Ἡ ἐργασία της μέσα στὴν οἰκογένεια, στὴν καθημερινὴ ζωὴ της, εἶναι ἀθόρυβη. Εἶναι ἐργασία, πού ὑπηρετεῖ ἀπλὰ, ταπεινὰ καὶ τὸ εὐλογημένο ἀπὸ τὸ Θεὸ χέρι της σκορπᾷ παντοῦ τὴ χάρη του. Εἶναι συνηθισμένη ἢ σωστὴ μάνα, νὰ ἐκπληρώνη ἐπιθυμίες καὶ ποτὲ νὰ μὴν ἔχη δικές της. Ἡ ζωὴ της λογαριάζεται μὲ τὸ δοῦναι καὶ ποτὲ μὲ τὸ λαβεῖν. Τὴν ἐργασία της ὅλοι μας τὴ δεχόμαστε σὰν κάτι τὸ αὐτονόητο, γι' αὐτὸ καὶ μένει συνήθως χωρὶς εὐχαριστῶ. Ἡ καλὴ μάνα ζῇ ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς ψυχῆς της καὶ περισσότερο ἀπὸ τὸν ἀσύνειδο ψυχικὸ κόσμος της. Ὅ,τι κάνει, περισσότερο τὸ μαντεύει καὶ λιγότερο τὸ ζῇ συνειδητά. Ἡ θυσία της μένει ἀγνωστὴ, κλείνεται μέσα στὴν καρδιά της καὶ ἐφρησυχάζει εὐχαριστημένα. Κι ὅμως ἡ ἐπίδρασή της εἰσδύει ὡς τίς πιδὲ βαθιὲς ρίζες τῆς οἰκογένειας. Βάζει παντοῦ μέσα στὴν οἰκογένεια τὴ σφραγίδα της, τόσο ἀσύνειδα καὶ ἀθόρυβα, ὅσο καὶ σταθερά. Δίνει

μορφή στην ψυχή των παιδιών της και ή δύναμή της άόρατα φτάνει πιά πέρα από τὰ στενά όρια του σπιτιού. «Τό χέρι, είπαν, που κουνά την κούνια, κινεί τον κόσμο».¹

“Όπου ή μάνα δέ στέκεται στη θέση της, εκεί ή οίκογένεια ξεπέφτει βιολογικά, οικονομικά, πνευματικά και ήθικά. Μαραίνεται και πολλές φορές φτάνει ως τη διάλυσή της, κι όχι μονάχα αυτή, αλλά και ο λαός. ο πολιτισμός, που ανανεώνεται αποκλειστικά από το μητρικό έδαφος της οίκογένειας. Μόνο μια γενιά, που προέρχεται από γερή οίκογενειακή ζωή, από πραγματικές μητέρες, είναι ικανή να κάνει κάτι το πραγματικά ανθρώπινο και σταθερό. Η σωστή μάνα δέν είναι άπλως ή κρωνίδα της οίκογένειας, αλλά και ή βάση της ύποστάσεως ενός λαού. “Αν πέση ο άνδρας, είπαν, τότε ο Θεός θά τιμωρήση τον άνδρα. “Αν όμως πέση ή γυναίκα, τότε ο Θεός τιμωρεί όλο το λαό.”

2. ΠΡΟΣΤΑΤΗΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Από τη μάνα εξαρτάται ή εύτυχία ή ή δυστυχία της πιά μεγάλης οίκογένειας, του έθνους, αλλά και πιά πέρα ακόμη, του κόσμου. Αυτή είναι το σύμβολο, αλλά και ή πρωταρχική δύναμη, από την όποία αναβλύζει ή ανθρώπινη ζωή. Η μάνα δίνει τη συνέχεια στο ρεύμα της ζωής, στο αίμα και στην κληρονομία των προγόνων, στα ήθη και στα έθιμα, σε όλα τὰ αγαθά του πολιτισμού. Όλα αυτά τὰ ανασταίνει από γενιά σε γενιά, γίνεται το πεπρωμένο του λαού της. Στο χέρι της βρίσκεται περισσότερο από κάθε άλλον το πεπρωμένο του ανθρώπου. Η επίδρασή της είναι πάντα έμμεση. Η έπιδρασή της είναι ο σπόρος, που αυτή σκορπίζει στις καρδιές, και που τον περιμένει και τον φροντίζει με το μητρικό της χέρι. Κι αυτός ο σπόρος άρχά, αλλά σταθερά, δίνει τους καρπούς του στην κοινωνία και στους λαούς. Είναι σωστό αυτό που είπαν, πως από τη δύναμη της μάνας ζουν οι λαοί κι από την αδυναμία της πεθαίνουν. Κι όχι μόνο βιολογικά, αλλά και ήθικοπνευματικά. Η μάνα είναι ο προστάτης και ο φύλακας των αξιών και των αγαθών του πολιτισμού. Αυτή διατηρεί την παράδοση, την έξευγενίζει, την αυξάνει και την παραδίνει από γενιά σε γενιά. Σ’ αυτήν οφείλει ο λαός την ύγεία του. Η προσοχή για τη δική της ύγεία και για την εκλογή ενός γερού απόψη άνδρα είναι για τη γυναίκα, που έχει συνείδηση τί θα πη μάνα, πρωταρχική ύποχρέωση. Οι νόμοι της κληρονομικότητας δέν πρέπει να της μένουν άγνωστοι ή να στέκεται αδιάφορη μπροστά σ’ αυτούς.

1. Ισπανική παροιμία.

2. Gertrud von Le Fort, Die Ewige Frau, 14 Auf. 1953 σ. 135.

Στὴ μάνα ὀφείλει ὁ λαὸς τὴ διατήρηση καὶ τὴν καλλιέργεια τοῦ πιὸ μεγάλου ἀγαθοῦ, τῆς γλώσσας του. Ἀπὸ τὸ στόμα τῆς δέχεται τὸ παιδί ὅλο τὸ θησαυρὸ τῶν πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν ἀξιών. Ἀπ' αὐτὴν ἀκούει τὶς πρῶτες λέξεις τῆς γλώσσας, ποὺ φέρνει τὸ ὄνομά της σ' ὅλους τοὺς λαούς, τῆς μητρικῆς. Ἡ μάνα τραγουδᾷ στὸ παιδί της τὰ πρῶτα τοῦ λαοῦ τῆς τραγούδια, τὰ νανουρίσματα τοῦ τόπου τῆς, διηγεῖται τὰ παραμύθια του, τὶς παροιμίες του. Δείχνει τὴ λαϊκὴ τέχνη, μὲ τὴν ὁποία στολίζει τὸ σπίτι της. Δίνει ζωὴ στὰ ἔθνη, στὰ ἔθιμα, κατὰ τὶς ἐθνικὰς καὶ λαϊκὰς γιορτὰς. Ὁδηγεῖ τὸ παιδί στὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸ κατηχεῖ μὲ τὴν προσευχὴ καὶ τὴν εὐλόγησάν της στὴ θρησκεία τῶν πατέρων του καὶ στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου τῆς. Ἡ ἐκκλησία τιμᾷ τὴ γυναῖκα ὡς μάνα: *Εὐλόγετ* ὅλες τὶς εὐχὰς μας... Τὴ βλέπει σὰ μητέρα τοῦ λαοῦ καὶ τῶν λαῶν: *Νὰ τὴν δοξάζουν* καὶ *νὰ τὴν τιμοῦν* τὰ ἔθνη ὅλα, *νὰ χαίρωνται* καὶ *νὰ ψάλλουν* τὸν κορμὸ τοῦ δέντρου, ποὺ δίνει στὴ χώρα τοὺς καρπούς του.

Ἡ πραγματικὴ μητέρα εἶναι ὁ φύλακας τῶν αἰώνιων ἀξιών. Ὡστόσο κανένα ἄλλο δὲ συντείνει στὴν πύωση τοῦ ἔθνικου πολιτισμοῦ, ὅσο ὁ ἀφαισμός τῆς μητρότητος καὶ ἡ ἀπώλεια τῶν ψυχικῶν ἰδιοτήτων τῆς μάνας.

3. ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΗΤΡΙΚΗ ΣΤΟΡΓΗ

Ἡ γυναῖκα συμβάλλει περισσότερο ἀπὸ τὸν ἄνδρα στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ γέννηση. Κι ὅχι μόνο φυσιολογικά, ἐπειδὴ ἐννιά μῆνες κρατᾷ μέσα στὰ σπλάχνα τῆς τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, τὴν προστατεύει καὶ τὴν τρέφει μὲ τὸ αἷμα τῆς, παρὰ καὶ γιατί ὅλο τὸ ψυχροσωματικὸ της εἶναι διεκδικεῖται, ὥς τὸ πιὸ ἀπλὸ καὶ τὸ πιὸ βαθύ κύτταρό της, ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη φυσικὴ ἀποστολὴ τῆς, τὴ μητρότητα. Μητρότητα, βέβαια, δὲ σημαίνει μόνο τὴν ἰδιότυπη κατάσταση τῆς γυναίκας, νὰ μπορῇ ἀπλῶς νὰ γίνεταί μητέρα, παρὰ καὶ νὰ εἶναι μάνα, μὲ ὅλο τὸ βαθύ νόημα, μὲ ὅλη τὴν ὕψηλὴ εὐθύνη.

Ἡ μητρότητα δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα βιολογικὸ, μὲ τὸ νόημα τῆς διαιωνίσεως τοῦ εἶδους, παρὰ ἀνθρώπινο βίωμα, τοῦ ὁποῦ ἡ ἀκτινοβολία φτάνει ὥς τὰ μύχια τοῦ γυναικεῖου εἶναι, τῆς γυναικεῖας προσωπικότητος. Μὲ τὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ δὲν τελειώνει ἡ μητρότητα, τουναντίον ἀπὸ τότε ἀρχίζει ὁ μὲ χαρὰ καὶ πόνον εὐλογημένος δρόμος τῆς μάνας. Μὲ τὴ μητρότητα ἡ μάνα γίνεταί ἱκανὴ γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων της ἀπέναντι τοῦ παιδιοῦ.

Φυσιολογικὰς, ὅπως καὶ ψυχολογικὰς ἐρευνες διαπίστωσαν, πὼς ὁ ἐξοπλισμός καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ὁργανισμοῦ τῆς γυναίκας, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς τῆς, εἶναι προσανατολισμένος πρὸς τὴ μητρότητα. Δὲν εἶναι βέβαια ἀπλῶς τὰ εἰδικὰ ὄργανα, αὐτὰ ποὺ τὴν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸν

άνδρα, παρά ή ὅλη ψυχοσωματική ὕψή της καί ή ὅλη ψυχική μορφή της. Ὅλα στή γυναίκα προδίδουν, προαναγγέλλουν τήν ἐσώτατη καί κατὰ φυσικό τρόπο σύνδεσή της μέ τή ζωή, τή μητρότητα, τήν ἱκανότητα νά ἀφοσιώνεται καί νά δίνεται μέ ὅλο τὸ εἶναι της σέ ὅλα ἐκεῖνα, ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχει ἀνάγκη τὸ παιδί καί πού δὲ βρίσκει τὸ ὅμοιό της κανέναν στὸν ἄλλο πόλο, στήν πατρότητα.

Ἡ τάση γιὰ περιποίηση καί τρυφερότητα, ψυχικά στοιχεῖα τῆς μητρότητας, ἀναδεύουν ζωηρὰ στὸ κορίτσι ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του. Στὸ παιγνίδι μέ τίς κοῦκλες δείχεται γιὰ πρώτη φορά τὸ ἰδιότυπο τῆς γυναικείας φύσης, τὸ φίλτρο. Στὴν προθυμία, πού δείχνουν καί τὰ μικρὰ ἀκόμη κορίτσια, νά βοηθήσουν τὴ μάνα στὸ καθάρισμα, τὸ συγύρισμα, στὸ νοικοκυριό, στὸν καλλωπισμὸ τοῦ σπιτιοῦ. Στὰ παιγνίδια τους, πού ἐτοιμάζουν φορέματα καί στολίδια γιὰ τὰ μικρὰ τους σπιτάκια, στὸ σερβίρισμα καί σέ τόσα ἄλλα φερόματά τους, στὰ ὅποια τὰ σπρώχνει τὸ φυσικό τους ὁρμέφυτο, κι ἄς εἶναι ἀκόμη νήπια. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πρῶτα ἀκόμη χρόνια τῆς ζωῆς τῆς γυναίκας, ἡ μητρικὴ στοργή εἶναι χαραχμένη μέσα στὰ ἄδυστα τοῦ ὑποσυνειδήτου της. Παίρνει τὴν ἀνάπτυξή της μέ τὸ βίωμα τῆς σωματικῆς μητρότητας καί τὴν ὥριμότητά της, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ζωῆς τῆς μάνας, μέ τίς φροντίδες της, τὴν ἀγάπη της, τίς θυσίες της καί τὴν ἀφοσίωσή της.

Ἡ μητρότητα εἶναι γιὰ τὴ γυναίκα περιεχόμενο ζωῆς, ἀποστολή καί καθήκον, πού διαδραμεῖ ὅλα τὰ ἄλλα. Ἡ φροντίδα της γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ καί γιὰ τὴ ζωὴ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ περιεχόμενο τῆς ἀποστολῆς τῆς μάνας. Ἡ μητρότητα καί τὸ μητρικὸ φίλτρο εἶναι βαθύ μυστικόν, πηγὴ ἀσυνείδητῆς τῆς γυναικείας φύσης. Ἡ σωστὴ μητέρα, ὅταν κρατᾷ τὸ μικρὸ της στὰ χέρια, στέκεται ἡ ἴδια κατὰπληκτη μπρὸς στὸ βάθος τοῦ μεγάλου ἀγαθοῦ καί τοῦ πλοῦτου, πού τῆς δώρισε ἡ φύση. Ἐκστατικῶς ἀντικρίζει τὸ θαῦμα τῆς δημιουργίας, τὸ θαυμάσιο δῶρο τῆς μητρότητας καί τοῦ μητρικοῦ φίλτρου. Ἡ ψυχὴ τῆς βρίσκειται σὲ ἄλλον κόσμον, ὅπως μάς περιγράφει ὁ μεγάλος Ἰνδὸς ποιητὴς Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ. Ὅταν τὸ παιδί ρώτησε τὴ μάνα: Ἀπὸ ποῦ ἦρθα; Ὡς μέ βοηθες; αὐτὴ, σφίγγοντάς το στὴν ἀγκαλιά της καί στὸ στήθος, ἀπάντησε μέ γέλιο καί μέ κλάμα: Ἦσουν, ἀκριβό μου, κορυμμένο στὴν καρδιά μου, σὰν πόθος καί λαχτάρα. Ἦσουν στίς κοῦκλες τῆς παιδικῆς μου ζωῆς, μέσα στὰ παιδικὰ παιγνίδια μου. Κι διὰν κάθε μέρα,

1. O W. Stern δείχνει στὴν *Psychologie der frühen Kindheit* (ἔκδ. 1930) σ. 276 κέ. τὴ διαφορὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ τῶν δύο φύλων μέ ἐπιστημονικὰ παρατηρήσεις.— Πρὸλ. M. E v a r d, Ἡ μητρικὴ στοργὴ καί ἡ πατρικὴ ἀγάπη, ἑλλήν. μετὰφρ. 1935, σ. 8 καί A. Γ. α ν ν ο π ο ὕ λ ο υ, Ἡ ἀνατροφή τῶν θυγατέρων μας, 1934.

κάθε πρωί έπλαθα από λάσπη τή μορφή του Θεού μας, τότε έπλαθα και χάλαγα πάλι τή μορφή σου.

"Ήσουν μέσα στή θεότητα του σπιτιού μας και, τιμώντας την, τιμούσα εσένα. Ζούσες, χρυσό μου, μέσα στίς ελπίδες μου και στίς αγάπες μου, μέσα στήν ίδια μου τή ζωή, τή ζωή τής μάνας σου. Βρισκόσουν στούς κόλπους τ' αθάνατου πνεύματος, που κυριαρχεί επάνω από τον οίκο μας, τράφηκες από γενιά σέ γενιά. "Ήσουν μέσα στήν παρθενική ζωή μου τήν εποχή, που ή καρδιά μου άνοιγε τά ροδοπέταλά της κι ανέβαινες επάνω και γύρω σάν τή μυρουδιά τους. "Η τρυφερόη απαλόητά σου άνθιζε σιά νεανικά μου μέλη σάν άχλυν μπρός στήν ανατολή του ήλιου... Ουδρανόεμπτη αγάπη μου, γλυκοχάραμα τής αύγής, άνέβηκες επάνω από τό ρεύμα τής επίγειας ζωής κι έφτασες κι άραξες στήν καρδιά μου. Βλέπω στο πρόσωπό σου νά μου πιάνη όλο τό σώμα κάτω τό άσύληπτο και άκατάληπτο... "Εσύ, που άνήκεις σ' όλους, έγινες δικό μου. "Από φόβο μή σέ χάσω σέ σφίγγω και σέ κρατώ σφιχτά στο στήθος μου. Ποιό θησανρό του κόσμου σφίγγουν τό λεπτό φτωχά μου χέρια;."

"Η μητρική στοργή δέ ζή μόνο μέσα στήν παντρεμένη, αλλά και στήν άνύπαντρη και στή χωρίς παιδί: άκόμη γυναίκα. Δυστυχώς δέν μπορούμε νά πούμε, πώς κάθε γυναίκα που γεννά παιδί, είναι και καλή μητέρα. Έκτός από τή φυσική μητρότητα έχομε και τήν πνευματική. Αυτή είναι: μι ά φυσική δύναμη αγάπης μέσα στή γυναικεία φύση κι εκεί, που ή γυναίκα δέν έχει δικό της παιδί. Αυτή, αν και δέν ήξερε τί είναι μάνα, αφού δέ γέννησε ποτέ, πήρε με μητρική αγάπη τό ξένο παιδί, τό έβαλε μέσα στήν καρδιά της, όταν ή φυσική του μάνα πέθανε ή ή ζωντανή τ' άπαρνήθηκε. "Η θετή μητέρα, καθώς και ή μητριά, γυναίκες χωρίς τή φυσική μητρότητα, μπορούν νά έχουν έντονη τή μητρική στοργή κι αγάπη. Τή μητριά τό παρκαμύθι τήν γνωρίζει: δυστυχώς μόνο ως κακιά. Τό παρκαμύθι ριζώνει άπλως στο φυσικό και στο άπλό. Γνωρίζει: βέβαια τό βαθύ και ιδιότυπο δεσμό τής μάνας και του παιδιού. Δέν ξέρει: όμως όλες τίς δυνατότητες τής γυναικείας φύσης, δέ γνωρίζει, πώς και ή πνευματική μητρότητα είναι κι αυτή φύση. Γι' αυτό συναντά κανέναν πολλές φορές στήν πραγματικότητα μητριά ή θετή μητέρα νά έμφορηται από έξαιρετική στοργή, άφοσίωση και νά ύφίσταται: πιδ πολλές θυσίες από καίνες, που είναι διατεθειμένες νά ύποστούν ή ύφίστανται μερικές φυσικές μητέρες, σ' αυτές, που πολλές φορές αποκαλύπτεται νά είναι: ή μητρότητα άπλως μι ά γυναικεία μορφή έγωισμού, μι ά φαινομενική κι άπατηλή εικόνα δήθεν πραγματικής μητέρας. " Στίς περιπτώσεις αυτές τής άπατηλής εικόνας

1. Σημειωμένο από τό βιβλίο του Hans Moritz, Vom Beruf der Frau, 1952, σ. 23 κέ.

2. Gertrud von Le Fort, ένθ' άνωτ. σ. 124 κέ.

της πραγματικής μητέρας φαίνεται, πώς το βίωμα της μητρότητας δεν άγγιξε τα βαθιά στρώματα της ψυχής. Νικήθηκε ή μητρική ευτυχία από τον κόπο και τον πόνο, που είναι βέβαια δεμένος με τη μητρότητα. Ύποχώρησε ή μητρική θυσία στη ραστώνη, στην απόλαυση και στη ματαιοδοξία, κι όχι μόνο απαρνείται ή γυναίκα να κάνει άλλο παιδί από το ένα που έκανε, αλλά κι αυτό το μοναδικό δεν είναι: μάνα με όλο το νόημά της. Το φαινόμενο δεν είναι δυστυχώς περιορισμένο. Ο έκφυλισμός της μορφής αυτής είναι: αρκετά εξοπλωμένος και φτάνει μερικές φορές ως το σημείο να σβήνει δλωσδιόλου ή φυσική τάση του μητρικού φίλτρου. Η μάνα αυτού του είδους παραμελεί το παιδί, την περιποίησή του, την άγωγή του, για να μη χάσει π. χ. το φίλμ της έβδομάδας. Στις δίκες των διαζυγίων συναντά κανείς συχνά την περίπτωση αυτή, της άρνήσεως δηλαδή της γυναικας να περιποιηθώ το παιδί της, να εκτελέσει τα καθήκοντά της, ως μάνα του παιδιού της στο άκέραιο. Τέτοιες αποξενώσεις της μητέρας από το παιδί της παρατηρούνται πολύ στις ήμέρες μας. Δεν αναπτύσσονται όσο πρέπει οι φυσικές καταβολές, οι μητρικές δυνάμεις της γυναικας.

Είναι αλήθεια, πώς ή άγωγή των συναισθηματικών πηγών της γυναικας παραμελείται αισθητά. Η άγωγή των θηλέων μας λησμονεί δλώ-τελα την πλαστοουργική δύναμη της γυναικείας φύσης και δεν καλλιεργεί διόλου την εξαιρετη συναισθηματικότητα της, τις υπερατομικές, άλ-τρουσίτικες τάσεις, που είναι συνδεδεμένες με τη μητρότητα.

Η μητρότητα είναι από τη φύση βαλμένη μέσα στη γυναίκα. Ποτέ δεν μπορεί να λείπει απ' αυτήν. Πρέπει όμως να καλλιεργηθώ, γιατί ό,τι δεν αναπτύσσεται, μαραινεται, πεθαίνει. Μαραινεται ή μητρότητα από κάποιο επάγγελμα, που δε συμβάλλεται με τη γυναικεία φύση, όταν ασκώται: χρόνια και χρόνια από τη γυναίκα, χωρίς να της αφήνει περιθώριο για την ανάπτυξη της μητρικής στοργής. Η μητρική στοργή βέβαια μπορεί να δειχθώ παντού, σε κάθε εκδήλωση μέσα στο επάγγ-γελμα, στον ευπρεπισμό του χώρου της εργασίας, στη σχέση προς τους συναδέλφους, στο νόημα και στο πνεύμα, με το όποιο γίνεται ή έργα-σία. Όσο όσο ή μορφή αυτή της μητρικής στοργής απαιτεί εξαιρετική αυτοθυσία, υπαπόρνηση, μεγαλοψυχία και προϋποθέτει καλλιέργεια του μητρικού φίλτρου της γυναικας. Γενικά ή μητρική στοργή στερεύει από υπερβολικό φόρτο εργασίας, κυρίως όταν ή μάνα μοιράζεται σε πολλά καθήκοντα, όταν δεν έχω την ήρεμία και τον καιρό να αυτοσυγκεν-τρωθώ, όταν της λείπει το μέτρο της έσωτερικής ελευθερίας. Συναν-τούμε πολλές μητέρες, που τους λείπει ή ψυχική μητρότητα, κάτι το παράλληλο προς τη σωματική στέρωση. Η άρνηση της γυναικας να κάνει παιδί οδηγεί στην ψυχική στέρωση. Αντίθετα ή τεκνοποίηση δίνει στη γυναίκα τη δυνατότητα να αναπτύξει τον έαυτό της, τη βιο-λογική έντελέχειά της, το είναι της. Είναι σωστό αυτό που είπαν, ότι

δὲ γεννιέται μόνο τὸ παιδί, παρὰ μὲ τὴ γέννησή του ξαναγεννιέται καὶ ἡ μάνα.¹ Τὰ παιδιὰ ξυπνοῦν τίς πρὸ λεπτὲς χορδὲς τῆς ψυχῆς μας, ἀπαλύνουν τὴ σκληρότητα τῆς, μᾶς κάνουν εὐαίσθητους, αἰσθαντικούς, μὲ μεγαλύτερη κατανόηση, ἀνθρωπινότερους. Ἡ μάνα αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸ τῆς πάντα—ἐξαιτίας τοῦ παιδιοῦ τῆς—πρὸ κοντὰ στὸν ἀδύναμο, στὸ ἀδοθήτο πλάσμα, ὅποιο κι ἂν εἶναι αὐτό. Τείνει τὸ χέρι τῆς μ' ἀγάπη καὶ στοργή, μὲ προθυμία γιὰ βοήθεια σ' ὅλα τ' ἀδύνατα καὶ τὰ μικρὰ τοῦ κόσμου, γιὰ νὰ τὰ θερμάνῃ μὲ τὴν ἀγάπῃ τῆς, μὲ τὴ φροντίδα καὶ τὴν ἔγνοια τῆς. Τὸ μέτρο γιὰ τὴν κανονικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ, τόσο ἀπὸ τὴ σωματικὴ, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ψυχικὴ πλευρά του, δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ φαγητό, ἀλλὰ καὶ ἡ μητρικὴ στοργή. Ἡ μητρικὴ ζεστασιὰ εἶναι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ κάτι τὸ ἀπαραίτητο, ποῦ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσῃ. Μακροχρόνιες καὶ συστηματικὲς ψυχολογικὲς παρατηρήσεις,² ποῦ ἔγιναν μέσα σὲ ἱδρύματα καὶ νοσοκομεῖα, ποῦ ἀνάλαβαν νὰ περιποιηθοῦν, νὰ ἀναθρέψουν καὶ νὰ διαπαιδαγωγήσουν παιδιὰ, χωρὶς τὴ φροντίδα καὶ τὴν ἐπαφὴ τῆς μάνας, ἀλλὰ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα μέσα πλούσια καὶ μὲ τὴν ἐπίδραση καὶ περιποίηση ἀδελφῶν νοσοκόμων ἐξακριετικῶν ἐξασκημένων σ' αὐτὸ τὸ ἐπαγγελμα, μυημένων στὴν ἐπιστημονικὴ παρατήρηση καὶ διαπαιδαγώγηση τῶν μικρῶν παιδιῶν, ἀπέδειξαν καὶ κατέληξαν σὲ συμπεράσματα, ὅτι τὰ παιδιὰ αὐτὰ, ποῦ στεροῦνταν τῆς μητρικῆς φροντίδας καὶ ἀγάπης, δὲν αὔξαναν σωματικὰ κι οὔτε πνευματικὰ προχωροῦσαν καλὰ καὶ κανονικὰ, ἐνῶ ἀντίθετα ἀντίστοιχα ὁμήλικά τους, ἂν καὶ εἶχαν λιγότερα τὰ μέσα τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς περιποιήσεως, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἔλειπε ἡ ζεστασιὰ τῆς μητρικῆς ἀγκάλης, ἀναπτύσσονταν ὁμαλὰ καὶ μὲ διαφορά στὸν ἐκθέτη τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεώς τους. Καὶ ἡ πρὸ φτωχῇ μητρικῇ στοργῇ κλείνει μέσα τῆς γιὰ τὸ παιδί ἀξίες ἀναντικατάστατες. Τὸ παιδί δέχεται ἀπὸ τὴ μάνα ἐκεῖνο, ποῦ κανένα ἄλλο πρόσωπο δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ δώσῃ. Αὐτὸ εἶναι κάτι τὸ ἀσύλληπτο, κάτι ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκπληρωθῇ χωρὶς τὴ μάνα, ὅσο κι ἂν ἐφαρμοστοῦν στὴν ἐντέλεια οἱ κανονισμοὶ τῆς περιποιήσεως καὶ οἱ κανόνες τῆς διαπαιδαγωγήσεως. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κάτι, ποῦ δὲ βρίσκεται σ' ἄλλο πρόσωπο, παρὰ στὴ μάνα, μένει σ' αὐτὴν ἄγνωστο. Κι ἄς μὴν ἔχῃ π.χ. ἡ μάνα γνῶση τῆς ἀξίας τοῦ γέλιου τῆς, τῆς ὁμιλίας τῆς, τοῦ παιγνιδιοῦ τῆς μὲ τὸ παιδί γιὰ τὴν ἀνάπτυξή του. "Ὅσο κι ἂν τοῦ γελάσουν,

1. Von Le Fort, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 114.

2. Durfee, H. und Wolf K., Anstaltspflege und Entwicklung im ersten Lebensjahr. Zeitschrift für Kinderforschung, 42/1933· πρὸς. H. Hertzner, Untersuchung der Konstitution des Kindes, 1937.— Mutterlichkeit, 1937, σ. 9 κέ.

κι ἂν τοῦ μιλήσουν, κι ἂν παίξουν μαζί του ἄλλα πρόσωπα, δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ τοῦ δώσουν αὐτό, ποὺ τοῦ δίνει· ἡ μάνα. Εἶναι ἡ ζεστασιὰ τῆς καρδιάς της. Μιὰ ἀγάπη βασικῆς καὶ πρωταρχικῆς μορφῆς, τέλεια. Κινητήρια δύναμη κατὰ ἀσύνειδο καὶ ἔμμεσο τρόπο. Πρότυπο κάθε ἐπίγειας ἀγάπης, στὸν πῦρ καθαρὸ συμβολισμό της.

Στὴν πράξη βέβαια ἡ μητρικὴ ἀγάπη καὶ στοργὴ δὲν εἶναι ἴδια σ' ὅλες τὶς μητέρες. Ὑπάρχουν μητέρες, ὅπως σὲ παθολογικὲς καταστάσεις, ποὺ κακομεταχειρίζονται· σὲ μεγάλو βαθμὸ τὰ παιδιὰ τους. Σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε νὰ αἰσθάνεται κανένας, ἀπέναντι στὴν ἑλλειψὴ αὐτῇ τῆς μητρικῆς στοργῆς καὶ ἀγάπης, ἀποτροπιασμό, ἀγανάκτηση ἢ καὶ οἶκτο. Ἀπέναντι σ' αὐτὲς τὶς σπάνιες κάπως περιπτώσεις ἔχομε ὡς ἀντίρροπο τὸν καθημερινὸ μητρικὸ ἥρωισμό, αὐτὸν ποὺ συντελεῖται ἡσυχά, ἡρεμὰ καὶ προπαντὸς ἀθόρυβα, σὰν κάτι τὸ αὐτονόητο. Ἡ ἱστορία ὄλων τῶν ἐθνῶν εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἐπαίνους τῆς μητρικῆς ἀγάπης καὶ στοργῆς. Εἶναι πάλι ἀξιοπαρατήρητο, ὅτι σ' ὅλους τοὺς λαοὺς, ποὺ γνόρισαν τὸ νόμο ἢ τὸ ἔθιμο τῆς ἐκθέσεως τῶν παιδιῶν, αὐτὸ δὲν ἀσκήθηκε ἀπὸ τὶς μητέρες, παρὰ ἀπὸ τὴν πολιτεία, ἀπὸ τοὺς ἄνδρες.¹

Ὑπάρχει μιὰ ἐσωτερικὴ δύναμη στὴ μάνα, ποὺ τὴν σπρώχνει νὰ περιποιηθῇ τὸ παιδί. Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῆς μάνας ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ τοῦ παιδιοῦ φυσικὴ καὶ ψυχικὴ ἀπαίτηση γιὰ περιποίησιν καὶ φροντίδα. Στὴν ἀγάπῃ τῆς μάνας συναντιέται ἡ τάξη τοῦ παιδιοῦ πάλι γιὰ ἀγάπῃ. Ὁ ἀμοιβαῖος αὐτὸς δεσμὸς μάνας καὶ παιδιοῦ εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν προορισμένος γιὰ τὸ καλὸ καὶ τῶν δυό.

4. ΣΧΕΣΗ ΜΑΝΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΟΥ

Παιδί καὶ μάνα εἶναι ἔννοιες ἀχώριστες. Ἡ μιὰ ὑφίσταται γιὰ τὴν ἄλλῃ. Ὅσο τὸ παιδί ἔχει ἀνάγκη τῆς μάνας, τόσο καὶ ἡ μάνα ἔχει ἀνάγκη τοῦ παιδιοῦ. Ὑπάρχει τὸ ἀμοιβαῖο, ἡ ἀντιστοιχία. Γι' αὐτό, ὅπου ὁ δεσμὸς ἀνάμεσα στὴ μάνα καὶ στὸ παιδί σπάζει, μὲ παρῃκαίρο χωρισμὸ τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τὴ μάνα, δὲν κινδυνεύει μόνο ἡ ὁμαλὴ ἀνάπτυξιν τοῦ παιδιοῦ, παρὰ ἀπειλεῖται καὶ ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς μητρότητος, τῆς μητρικῆς στοργῆς, αὐτῆς ποὺ ὀρίζει τὸ πῦρ βαθὺ νόημα τῆς γυναικείας ζωῆς. Ὅπου τὸ φαινόμενο παρυσιάζεται κατὰ τρόπο μαζικόν, ἐκεῖ ἀπειλεῖται βασικότερα ἢ ὅλη ὑπόστασιν τοῦ λαοῦ. Ἡ δυνατὴ γυναικεία ψυχὴ, μὲ τὸ γερὸ μητρικὸ φίλτρο της, ἀντιστέκεται στὸν παράκαίρο χωρισμὸ μὲ πείσμα, γιὰτὶ ἐκτὸς ἀπ' τ' ἄλλα, ἡ γυναικεία ὑπόστασιν τῆς ξεπέφτε· στὸ ρόλο τῆς ἐκκολαπτικῆς μηχανῆς.²

1. Keilhacker M., Erziehungformen, 1952, σ. 17.

2. Hetzer H., Mutterlichkeit, σ. 58.

Ἡ σχέση μάνας καὶ παιδιοῦ εἶναι ἡ πιὸ στενὴ, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ. Ἰσως γιὰ τὸ λόγο, ποὺ δίνει τὸ αἷμα τῆς ἡ γιὰτὶ θέτει ἀκόμα σὲ κίνδυνο καὶ τὴν ἰδίαν τὴ ζωὴ τῆς. Ὁ φυσικὸς αὐτὸς δεσμός, ὁ πόνος τῆς γέννας, ποὺ εἶναι καὶ πόνος τῆς καρδιάς τῆς, δημιουργεῖ ἐξαιρετικὰ στενὴ ἐπαφὴ μεταξὺ μάνας καὶ παιδιοῦ. Ὡσπου νὰ γεννηθῇ τὸ παιδί, ἡ μάνα καὶ αὐτὸ ἀποτελοῦν ἐνότητα, ἕνα πρόσωπο καὶ ἕναν ὄργανισμό. Κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ κυφορεῖ ἡ μάνα, τὸ παιδί εἶναι ἀπόλυτα δικό τῆς. Μόνο στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ζῇ στὸ ἀκέραιο τὸν πιὸ στενὸ ἐσωτερικὸ δεσμό, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ. Ἐκεῖνο, ποὺ λέμε, πὼς εἶναι κανέναν ψυχῇ τε καὶ σώματι δεμένος, βρίσκει στὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὴν τέλεια σημασίαν του. Καὶ μόνο, ὅταν κοπῇ ὁ λῶρος παίρνει τὸ παιδί τὸ φυσικὸ τοῦ πρόσωπο, τὴν αὐθυπαρξίαν του. Ὡστόσο ὁ βιολογικὸς καὶ ψυχικὸς δεσμός μένει καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ στὸ μέλλον. Μὲ τὴν πάροδο τῶν ἐτῶν, ὅταν πιὰ τὸ παιδί σχηματίζεται σὲ αὐθύπαρκτη προσωπικότητα, ἀρχίζει ὁ δεσμός αὐτός, ἀπὸ μέρους τοῦ παιδιοῦ, νὰ μὴν εἶναι καὶ τόσο ἔντονος, ὅσο ἦταν τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἡ μάνα ὅμως μένει περισσότερο ψυχικὰ δεμένη.

Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ἀναγνωρίζομε τὴ σωματικὴ καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐξάρτηση τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τὴ μάναν καὶ τὸν πατέρα, ἀλλὰ ὑποτιμοῦμε τὴ σημασίαν τοῦ ψυχικοῦ συνδέσμου. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ μάναν καὶ στὸ παιδί, κατὰ φυσικὸν λόγον καὶ ὀμολογῇ ἐξέλιξιν, προηγεῖται κάθε ἄλλου δεσμοῦ. Καμὴ ἄλλη ἐπίδραση δὲν ἔχει τόσο βαθιὰ καὶ καρποφόρον ἐπίρροήν, ὅσο ἡ ἐπίδραση τῆς μάνας στὴν σχέση μάναν καὶ παιδί. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἔντονη ἡ σχέση αὐτὴ κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια, τόσο πολὺ, ποὺ θυμικὲς καταστάσεις, ἀμφιταλάντευσεις τῆς μάνας, δυσκολίες τῆς ψυχικῆς τῆς ζωῆς, ἀντανάκλουν στὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ. Τοῦ διαταράσσουν κατὰ ἐπιτακτικὸν τρόπο τὴν ἰσορροπίαν του, σὰ νὰ βρίσκειται ἀκόμη δεμένο μὲ τὸ σῶμα τῆς. Οἱ ψυχολογικὲς ἐρευνᾶς ἀπόδειξαν, ὅτι καὶ σοβαρὰς ἀκόμη ψυχικὲς ἀρρώστειες στὴν ὥριμην ἡλικίαν τοῦ ἀνθρώπου ὀφείλονται πολλὰς φορὰς σὲ δυσκολίες καὶ διαταράξεις τῆς σχέσεως μάνας καὶ παιδιοῦ, κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του. Μερικὲς ψυχικὲς δυσκολίες τῶν ὀρίμων, δηλαδὴ οἱ νευρώσεις, ποὺ στὴν οὐσίαν τους εἶναι ἀρρώστειες τοῦ περιβάλλοντος, μᾶς λέγει ἡ κλινικὴ ψυχολογία, ὅπως καὶ ἄλλες παρρηγήσεις, ἐξαρτῶνται κυρίως ἀπὸ τὴ στάση τῆς μάνας ἀπέναντι τοῦ παιδιοῦ. Ὅταν ἡ μάναν βλέπῃ τὸν κόσμον μὲ αἰσιοδοξίαν, φυσικότητα, καλοσύνην, ὅταν δικαίωνῃ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ παιδιοῦ, ὅταν οἱ σχέσεις τῆς μὲ τὸ παιδί εἶναι γεμάτες ἀπὸ ἐμπιστοσύνην καὶ πίστην στὸ μέλλον, τὸ παιδί ἀσύνεϊδα διαποτίζεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς μάνας καὶ στέκεται μὲ θάρρος στὶς δυσκολίες καὶ στὶς ἀντιξοότητες, ποὺ θὰ τὸ βροῦν στὴν ζωὴν καὶ τίς ἀντιμετωπίζει τελείως

1. Hellpach W., ἔνθ' ἀνωτ. καὶ Schottländer F., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 48.

αλλιώτικα από κείνον, που στα χρόνια της αύγης της ζωής του συναντήθηκε με τη μελαγχολία, την ψυχρότητα, την απαισιοδοξία, τη χωρίς χαρά μάνα, την πικραμένη κι αγέλαστη.

Τὸ παιδί αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἀσφαλισμένο μόνο κοντὰ στὴ μάνα. Κοντὰ τῆς ζῇ τὸ πιδ ἔντονο βίωμα τῆς ἀσφάλειας τῆς ὑπάρξεώς του, πρωταρχικὸ γιὰ τόσα ἄλλα που ἀκολουθοῦν. "Ὅταν τὸ παιδί εἶναι στὰ χέρια καὶ στὴν ἀγκαλιὰ τῆς μάνας, αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του, σὰ νὰ ἐγγίξῃ τὰ πιδ βαθιὰ μυστικὰ τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως. Αὐτῆς τῆς σχέσης καὶ τῆς ἀσφάλειας τὸ παιδί ἔχει μεγάλη ἀνάγκη. "Ὅποιος δὲν αἰσθάνθηκε τὴν ἀσφάλεια αὐτῇ, ὅποιος στερήθηκε τὴν ἀγκαλιὰ τῆς μάνας, λένε οἱ ψυχολόγοι, ὁ αὐτὸς σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ θὰ κατέχεται ἀπὸ συναισθήματα ἀπελπισίας καὶ ἀπογοητεύσεως. "Ὅλα τὰ βιώματα τοῦ παιδιοῦ, κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του, κινοῦνται: ἀνάμεσα στὸ φόβο καὶ στὴν ἀσφάλεια, ἀνάμεσα στὸ σύνδεσμο καὶ στὴν ἐγκατάλειψη. Γι' αὐτὸ ἡ στάση τῆς μάνας, στὶς σχέσεις ἀπέναντι τοῦ παιδιοῦ, εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ τὸ ξεκίνημα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ μελλοντικὴ ζωὴ του. Ἡ μάνα, θὰ πρέπει νὰ ξέρουμε, πὼς ζῇ μέσα μας, χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουμε, καὶ πέρα ἀπὸ τὸ θάνατό της ἀκόμα, σὰν πνεῦμα, που μᾶς προστατεύει, ἀλλὰ καὶ μερικὲς φορές, σὰν ἀνασταλτικὸ πνεῦμα, που μᾶς δυσκολεύει στὴ ζωή.¹

Ἡ στενὴ σχέση ἀλληλεπιδράσεως, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ ν' ἀντικατασταθῇ ἀπὸ καμιά ἄλλη σχέση, ἐκπορεύεται ἀπὸ τὴ ρίζα τῆς βιολογικῆς ἐνότητος μάνα καὶ παιδί, ἀπὸ τὶς συγγενικὲς προδιαθέσεις. Τὸ παιδί, ὅσο μεγαλώνει, διεκδικεῖ τὴν αὐτοτέλειά του, τὴν αὐτονομία του. Τὶς στιγμὲς αὐτὲς ὁ πόνος τῆς μάνας εἶναι μεγάλος. Ἀσύνηδα τὸ μητρικὸ της ἐνστικτο ἀμύνεται στὸ μεγάλωμα τοῦ παιδιοῦ, ἀνθίσταται στὴν ἐξοδὸ τοῦ ἀπὸ τὸ μητρικὸ κύκλο, ἀπὸ τὸν ψυχρομητρικὸ κόλπο. Ἀς μὴν ἐρχόταν αὐτὴ ἡ ὥρα... Αἰσθάνεται ἐνστικτωδῶς, ἀσύνηδα, ἀλλὰ καὶ κατὰ συνειδητὸ τρόπο ἐχθρότητα καὶ μίσος ἐναντίον ἐκείνων, που θὰ μπορούσαν νὰ ξεκολλήσουν τὸ παιδί ἀπὸ τὸν κόρφο της. Εἶναι ἐξαιρετικὰ συγκινητικὴ ἡ στιγμὴ τοῦ ἀποχωρισμοῦ τῆς ἀπὸ τὸ παιδί, ὅταν ἔρθῃ πιά ὁ καιρὸς νὰ πάῃ αὐτὸ στὸ σχολεῖο. Εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα τοῦ χωρισμοῦ, ὁ πρῶτος πόνος, τὸν ὁποῖον αἰσθάνεται βαθιὰ κάθε μάνα. Καὶ μόνον ἡ σκέψη τῆς ἀνγκυρότητας τοῦ μέτρου, ἡ σκέψη, πὼς αὐτὸ εἶναι γιὰ τὸ καλὸ τοῦ παιδιοῦ, κάνει τὸν πόνο τῆς συνήθως ὑποφερτὸ καὶ ἀνέκφραστο. Ἡ μάνα τὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ σχολείου, μετὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἐνστικτοῦ ἢ τοῦ υποσυνειδητοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβῃ, πὼς με-

1. Busemann A., Geborgenheit und Entwurzelung des Jungenmenschen, 1950.

2. Schottländer F., ἐνθ' ἁνωτ., σ. 48 κέ.

ρικά πράγματα μπορούν να γίνουν και χωρίς τη δική της φροντίδα για το παιδί της. Θέλει να πάη κοντά του, να μπη μαζί του μέσα στην τάξη. Νά όριση αυτή τη θέση, πού ταιριάζει στο παιδί της, να μην είναι στο ρεύμα, κοντά σε κακά παιδιά!.. Πονά πολύ, όταν δεν της επιτρέπεται να κάνει αυτό που θέλει, άγανακτεί, γιατί της απαγορεύεται ή ανάμειξή της στην τακτοποίηση της τάξης. Δεν μπορεί να έννοηση, πώς αυτό γίνεται από παιδαγωγική πρόβλεψη και για το καλό της άγωγής του παιδιού, τυραννιέται ασύνειδα από την ιδέα, πώς κάποιος της πήρε το παιδί. Μερικές φορές ή μάνα, παρά την απαγόρευση, μπαίνει στην τάξη, κάνει πώς δεν κατάλαβε. Σας παρακαλεί και δικαιολογείται, όταν την καταστήσετε προσεκτική, ενώ έσωτερικά άμύνεται με όλη τη δύναμή της. Θά'θελε να φωνάξη. Υποφέρει. Κι όταν απομακρυνθή λίγο ή όταν ψτάση στο σπίτι της, χύνει άφθονα τά δάκρυα του πρώτου χωρισμού.. 'Η μάνα αίσθάνεται βαθιά την πρώτη αυτή άπώλεια. 'Ιστερα βέβαια ακολουθούν κι άλλες. 'Αντικρίζει το κενό, πού αφήνει ο χωρισμός. Δεν έχει πιά να φροντίση και τόσο για το παιδί. 'Ο πατέρας αντίθετα όλο και χαίρεται για την αυτοτέλεια του παιδιού. 'Η μάνα βλέπει το παρόν, ο πατέρας το μέλλον. 'Η μάνα θέλει να είναι πάντα του παιδιού βοηθός, ο πατέρας τουναντίον θέλει να του είναι οδηγητής. Αυτή θέλει να την αγαπά το παιδί, ο πατέρας να τον σέβεται. 'Ο πατέρας προσπαθεί να μένη κάπως άκαμπτος, γι' αυτό και δεν μπορεί να προσαρμοσθή στην ήλικία του παιδιού. 'Η μάνα ύστερα από ρήξη με το παιδί συμφιλιώνεται, ενώ ο πατέρας το κάνει δύσκολα και πάντα με τη συμφιλιωτική επέμβαση της μάνας. 'Η μάνα είναι εύκαμπτοτερη, επιεικέστερη. 'Ο πατέρας αυστηρότερος, οδηγείται περισσότερο από άρχές, στοιχείο απαραίτητο για την άγωγή των παιδιών της έφηβικής κυρίως ήλικίας, ενώ ή μάνα από την άλλη πλευρά μένει στοιχείο άναντικατάστατο στην άγωγή του μικρού παιδιού, αλλά και του κοριτσιού, στόν κατάλληλο χρόνο, για την προετοιμασία και την άγωγή στα καθήκοντα και στις ευθύνες του γάμου.

'Ο φυσικός, βιολογικός και κατ' όρμέμφυτη τάση δεσμός μάνας και παιδιού προσφέρει τις πιό ευνοϊκές προϋποθέσεις και είναι το πιό κατάλληλο έδαφος τόσο για την πνευματική του παιδιού ανάπτυξη, όσο και για την ψυχική άγωγή του. Το σπάσιμο του δεσμού αυτού, κατά τά πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού, όρίζει και το πεπρωμένο της ζωής του. 'Η έλλειψη του δεσμού της μάνας με το παιδί, όπως άπόδειξαν έπιστημονικές παρατηρήσεις, τó οδηγεί στην έγκληματικότητα, ενώ τουναντίον περιπτώσεις άληθινής και παραστρατημένης ζωής

1. Schottländer F., ένθ' άνωτ. σ. 48 κέ.· πρελ. και Hetzer, Mütterlichkeit, ένθ' άνωτ. σ. 8 κέ.

παιδιῶν, πού δὲν εἶχαν δεσμὸ μὲ τὸν πατέρα, εἶναι λιγότερες. Ἐπειτα πάλι, ὅταν ἡ μάνα γενικότερα δὲν ἀνταποκρίνεται, σὰν πραγματικὴ μάνα, στὰ καθήκοντά της ἀπέναντι τοῦ παιδιοῦ, τότε αὐτὸ ἀπειλεῖται στὴ ρίζα τῆς ὑπάρξεώς του, περισσότερο βέβαια, ἀπ' ὅ,τι ἡ κινδύνευε ἀπὸ τὴν ὀρφάνια ἢ τὴν ἀπὸ ὁποιοδήποτε λόγο ἑλλειψὴ τοῦ πατέρα. Ἡ φυσικὴ, βιολογικὴ καὶ ἐνστικτώδης σχέσις ἀνάμεσα στὴ μάνα καὶ στὸ παιδί μᾶς προσφέρει τὶς πιὸ εὐνοϊκὰς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ γεμάτη ἀπὸ γεροσύνη ἀνάπτυξή του καὶ συγχρόνως μᾶς δημιουργεῖ τὸ καλὸ καὶ γόνιμο ἔδαφος γιὰ μιὰ ἐμὰλὴ καὶ καλὴ ἀγωγὴ τοῦ παιδιοῦ. Ἡ σημασία τῆς μάνας γιὰ τὴν ἀγωγὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ μεγάλῃ. Ἡ μάνα εἶναι ἡ πρωταρχικὴ καὶ ἡ πιὸ σπουδαία δύναμη ἀγωγῆς. Ὅταν κάποτε ὁ Ναπολέων εἶπε, πὼς τὰ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα τῆς Γαλλίας δὲν ἀξίζουν τίποτε, καὶ διερωτᾶτο τί τελοσπάντων ἔλειπε, γιὰ νὰ μὴν διαπαιδαγωγῆται ἡ νεολαία ὅπως ἔπρεπε, μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες κυρίες τῆς Γαλλίας ἀπάντησε: *Μητέρες! Κοιτάξτε*, εἶπε τότε ὁ Ναπολέων, *ἓνα δόκιμο οὐσίημα ἀγωγῆς μέσα σὲ μιὰ μόνο λέξη.*¹ Καὶ ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστὴς παιδαγωγὸς Pestalozzi στῆριξε ὅλες του τὶς ἐλπίδες, γιὰ τὴ διαπαιδαγώγησι τῆς ἀνθρωπότητος, στὴ μάνα, στὴν ἀγάπῃ της καὶ στὶς σχέσεις της μὲ τὸ παιδί.²

1. Σημειωμένο ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ J. T e w s, *Moderne Erziehung*, 2 Auf., 1920, σ. 36.

2. Π. Δέλτα, *Στοχασμοὶ περὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν*, 3 ἔκδ. 1932.— Ζωῆς Φράγκου. Ἡ Μητέρα καὶ τὸ παιδί. Ἐκδόσις Συλλόγου ὠφελίμων βιβλίων.— Γύρω ἀπὸ τὸ παιδί (ἐπιμέλεια Ζ. Φράγκου) 1930.— Γ. Ν. Ξηροτύρη, Τὸ ψέμα στὰ παιδιὰ καὶ στοὺς ἐφήβους. 1947.

Β'. Η ΜΑΝΑ ΩΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

Ἡ μάνα εἶναι ἡ βασικὴ πηγὴ κάθε ἀνθρώπινης ζωῆς. Γεννᾷ τὸ παιδί, τὸ τρέφει, τὸ περιποιεῖται, δένεται μ' αὐτὸ μὲ ὅλη τὴν ἀφροδίωσίν της. Καμιὰ ξένη τροφὴ ἢ ξένη περιποίηση καὶ φροντίδα δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴ μάνα. Ἡ μάνα, πέρα ἀπ' αὐτὲς τίς ἐγνοιες, εἶναι σύγχρονα καὶ ὁ μεγαλύτερος παιδαγωγὸς τοῦ παιδιοῦ. Ἡ ἰδιαίτερη ψυχικὴ σχέση, ποὺ ὑφίσταται ἀνάμεσα στὴ μάνα καὶ στὸ παιδί, κατὰ τὰ πρῶτα κυρίως χρόνια τῆς ζωῆς του, προσφέρεται ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν ἀγωγή. Θέτει τὰ βασικὰ θεμέλια κάθε μελλοντικῆς ἀγωγῆς. Εἶναι ὁ ἀνθρώπος, ποὺ πρωτοσυναντιέται μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ. Ὁ πατέρας, ἐξαιτίας τῆς ἐργασίας του, βρίσκεται πολλές ὥρες ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι του καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἐπίδρασή του εἶναι μικρότερη. Ἐπειτα ἡ διαπαιδαγώγησις τοῦ μικροῦ παιδιοῦ εἶναι περισσότερο μέσα στὴ φύση τῆς μάνας, παρὰ τοῦ πατέρα. Ἡ ἀσφάλεια, ποὺ βρίσκει τὸ παιδί μέσα στὴ μητρικὴ ἀγκάλη, ἡ θέρμη καὶ ἡ φροντίδα τῆς μάνας τὸ ἀπαλλάσσουν ἀπὸ περίτρομες ἐγνοιες.

Ἡ μάνα ἔχει τὴ διαίθεσιν νὰ μπαίνει μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ. Ἐχει κατὰ φυσικὸ τρόπο δυνατὴ ἀγάπη γι' αὐτό. Κι εἶναι ἡ ἀγάπη τῆς μάνας ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κανονικὴ καὶ πολὺπλευρὴ ἀνάπτυξή του. Μ' αὐτὴν ἀνοίγει τὰ μάτια καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ γιὰ ὑψηλότερες ἀξίες, γιὰ πράγματα καὶ ἀνθρώπους. Τοῦ μεστώνει τὴν ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτὸ του, στοὺς ἄλλους καὶ στὸ Θεό. Τὸ ἐτοιμάζει γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀποστολή του. Ἡ παιδευτικὴ φροντίδα της διαρκεῖ πολλὰ χρόνια. Ἀρχίζει νὰ διαπαιδαγωγῇ τὸ παιδί στὴν ἐκπλήρωσις πρῶτα τῶν πῶ ἀπλῶν ἠθικῶν καθηκόντων του. Τὸ συνηθίζει στὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς. Στὴν καθαριότητα καὶ γενικὰ στὴν τάξη. Ἐμποδίζει τὸ ἐπικίνδυνον καὶ βοηθεῖ στὸ καλὸ, βάνει φραγμὸ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἐνστίκτων γιὰ ἀπόλαυση καὶ διαπαιδαγωγεῖ στὴν τήρησις τοῦ μέτρου. Προσφέρει τὴ χαρὰ καὶ δείχνει στὸ παιδί, πῶς μπορεῖ νὰ χαρῇ τὸ ἴδιο καὶ νὰ προσφέρῃ χαρὰ καὶ στοὺς ἄλλους. Τὸ ὁδηγεῖ σὲ καθαρὸς σκοποὺς ζωῆς. Τοῦ ξυπνᾷ τὸ συναίσθημα τοῦ ὀραίου, τὸ σεβασμὸ πρὸς τὴ φύση, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅ,τι ἔχουν δημιουργήσει οἱ ἄνθρωποι. Τοῦ δείχνει νὰ παίρνῃ τὴ σωστὴ στάση ἀπέναντι τῶν ἀνθρώπων, τὸ διαπαιδαγωγεῖ στὴν ὑπακοή, στὴν πρόθυμη βοήθεια πρὸς τὸν πλη-

σίον. Στέκεται σάν πρότυπο γυναικείας ζωῆς μπρὸς στὸ κορίτσι της. Τὸ ἀγόρι πάλι: ἀπ' αὐτὴν διδάσκεται νὰ σέβεται καὶ νὰ ἐκτιμᾷ τὸ φύλο, στὸ ὁποῖο ἀνήκει· ἡ μάνα του. Ἡ μάνα διδάσκει στὰ παιδιὰ της τὴν αὐτοκυριαρχία, τὸ ρυθμὸ καὶ τὸν τόνο τῆς μητρικῆς γλώσσας, τὴν ἀλήθεια, τὴν πίστη. Διαπαιδαγωγεῖ στὴ δυνατὴ βούληση, στὴν καρτερίαν, στὴν ἐπιμονή. Βοηθεῖ στὴν ἀνάταση, θέτει ἰδανικά, πρὸς τὰ ὁποῖα πάντα θὰ τείνη τὸ παιδί. Κι ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ τὰ κάνη ἡ μάνα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, γιατί ἔχει τὴ δύναμη τῆς ἀφοσίωσης, τὴν ἐσωτερικὴ τάση νὰ βοηθήσῃ τὸ παιδί σὲ ὅ,τι αὐτὸ ἔχει ἀνάγκη. Κι αὐτὸ τὸ δόσιμο τῆς μάνας στὸ παιδί δὲν εἶναι ὑπολογισμός, παρὰ ψυχικὴ ἀνάγκη. Βγαίνει ἀπὸ τὴν καρδιά της, εἶναι ἡ ἀγάπη της.

1. ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΑΓΑΠΗΣ

α') Ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι μόνο συμπάθεια, παρὰ ἀφοσίωση, κατανόηση καὶ συγχωροῦσα δύναμη, ἡ ὁποία μεταβιβάζεται ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλον καὶ μᾶς ἀνυψώνει. Δὲν εἶναι πάθος, ποὺ φθείρει καὶ θέλει μόνο νὰ κατέχῃ, παρὰ βαθύ ριζοβόλημα τοῦ ἑνὸς στὸν ἄλλον, ποὺ μοιράζεται λύπη καὶ χαρὰ, ἀμοιβαία κατανόηση καὶ καρτερίαν. Δὲν εἶναι ἀπλῶς κατάσταση στιγμῆς, στιγμιῶς συναισθημα, παρὰ κατάσταση διαρκείας, μὴ συνέπειαν ὑψηλῶν συναισθημάτων. Μόνο μὲ τὴν ἀγάπη μπορεῖ κανένας νὰ διαπαιδαγωγῇ.

Ἡ μάνα μὲ τὴν πραγματικὴ καὶ αὐταπάρνητη ἀγάπη, πάντα βλέπει μόνο τὸ καλὸ τοῦ παιδιοῦ. Ποτὲ δὲ λαθείνει ὑπόψῃ της τὸν ἑαυτὸ της, παρὰ μόνο ἐκεῖνο, ποὺ συντρέχει στὴν προκοπὴ καὶ στὴν ἀνάπτυξιν τοῦ παιδιοῦ, κι ἂν ἀκόμη αὐτὸ τῆς εἶναι πολὺ δύσκολο. Δίνει στὸ παιδί μόνο ἐκεῖνο, ποὺ μπορεῖ νὰ δώσῃ ἡ ἀγάπη. Ἐχει πάλι τὴ δύναμη νὰ ἀπαιτῇ ἐκεῖνο, ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ, γιατί ξέρει καλὰ, πὼς ἀργότερα ἡ ζωὴ θὰ ἀπαιτήσῃ πολλὰ ἀπὸ τὸ παιδί της, θὰ ἀναγκασθῇ νὰ τὰ ὑπερνικήσῃ αὐτό, μὲ τίς δικές του καὶ μόνο δυνάμεις. Γι' αὐτὸ ἡ μάνα, μὲ τὴν αὐταπάρνηση καὶ τὴ σωστὴ ἀγάπη της, δὲν παραμερίζει ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ παιδιοῦ τὸ δυσάρεστο, παρὰ τὸ βοηθεῖ νὰ ὑπερνικήσῃ μόνο του τίς δυσκολίες. Ἡ μάνα, ποὺ κατέχεται ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ ἀγάπη, κατευθύνει τίς δυνάμεις καὶ τίς ἱκανότητες τοῦ παιδιοῦ πρὸς τὸ σωστὸ δρόμο. Καὶ ὅχι: μόνο αὐτό, παρὰ σύγχρονα τοῦ κλείνει καὶ τὸ πέρασμα πρὸς τὸ ἄπρεπο, τὸ κακὸ καὶ τὸ ἄδικο. Διαισθάνεται, πὼς ὅ,τι δὲ γίνῃ στὴν ὥρα του, εἶναι δύσκολο νὰ τὸ γυρίσῃ κανεὶς πίσω. Τὸ κακὸ παίρνει τὸ δρόμο του, προχωρεῖ κι ἀπλώνεται καὶ εἶναι δύσκολο ὕστερα νὰ τὸ

1. Adalbert Stifter' πρὸλ. Hirtler Franz, Nur die Liebe kann Erziehen, o. j. Stuttgart, Klett - Verlag.

τρέψη στο καλό. Ἡ ἀγάπη εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι, ὡς ἕνα σημεῖο, σκληρή, μὲ συνέχεια καὶ συνέπεια, ἀλλὰ καὶ μὲ κατανόηση, χωρὶς τὸ ἀνυπόμονο, τὸ τυραννικὸ καὶ τὸ ἐκνευριστικόν. Πρέπει νὰ ὑποφέρει τὸν πόνο γιὰ τὸ καλὸ τοῦ παιδιοῦ. Ἡ ἀγάπη τῆς καλῆς μάνας δὲν εἶναι ἐγωιστική, δὲν κοιτάζει τὸ δικό της καλό, παρὰ τῶν ἄλλων.

Ἡ ἐγωιστικὴ ἀγάπη ἔχει πάντα καταστρεπτικὴ ἐπίδραση στὴν ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ. Ὅσο πιὸ ἔντονα ἐγωιστικὴ παρουσιάζεται, τόσο καὶ πιὸ βαθιὰ καταστρέφει. Ἡ μάνα, μ' αὐτὴ τὴ μορφὴ τῆς ἀγάπης, ἀγαπᾷ μόνο τὸν ἑαυτὴ της, βλέπει στὸ παιδί μόνο τὸ εἶδωλό της, τὸ θαυμάζει, γιὰτὶ θαυμάζει τὸν ἑαυτὴ της, αὐτοκαθρεφτίζεται καὶ ναρκισσεύεται. Ὅλα τὰ βρίσκει καλὰ στὸ παιδί της, γιὰτὶ αὐτὴ ἡ ἰδέα εἶναι ἀλάθευτη. Ἐπειτα πάλι δὲν ἀγαπᾷ, παρὰ μόνο, γιὰ νὰ ἀνταγαπᾶται ἀπὸ τὸ παιδί της.

Μητέρες, ποὺ στὸ γάμο τους δοκίμασαν ἀπογοήτευση, στρέφονται ἀποκλειστικὰ πρὸς τὰ παιδιὰ τους, τὰ κάνουν πηγὴ ἀγάπης καὶ ἐμπιστοὺς φίλους, τὰ παραφορτώνουν καὶ τὰ γνωρίζουν πρῶτα μὲ τὸν πόνο τῶν ὀρίμων. Τοὺς προσφέρουν τυφλὴ ἀγάπη, γιὰτὶ καὶ αὐτὲς οἱ ἰδέες ἔχουν ἀνάγκη ἀπ' αὐτήν. Μὴ ἄλλη πάλι μορφὴ ἐγωιστικῆς ἀγάπης εἶναι ἐκείνη, ποὺ βλέπει τὸ παιδί σὰν παιχνίδι. Τὸ χαίρεται τόσο, ὅσο τῆς ἀρέσει. Τὸ ἀφήνει, τὸ παραμερίζει, δταν πιὰ τὸ παρκαρτοτάση, γιὰ νὰ ζητήσῃ νὰ βρῇ κάτι ἄλλο πιὸ ἐνδιαφέρον.

Σ' ὅλες αὐτὲς τίς περιπτώσεις τῆς ἐγωιστικῆς ἀγάπης κυριαρχεῖ ἡ ὑποκειμενικότητα. Γι' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς μάνας τὸ παιδί δὲν εἶναι ἀντικείμενο, παρὰ ὑποκείμενο, εἶναι τὸ ὑπερτροφικὸ ἐγὼ τῆς μάνας. Δὲν τῆς εἶναι εὐκόλο νὰ παίρνῃ τὴν ἀναγκαίαν ἀπόσταση, νὰ βλέπῃ τίς ἀδυναμίες του. Δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸ σοβαρὸ κίνδυνο, ποὺ διατρέχει τὸ παιδί της. Δὲ διακρίνει τίς ἀδυναμίες του. Εἶναι βέβαια δύσκολο νὰ ἀποχωρισθῇ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενό της καὶ νὰ τὸ ἴδῃ ὡς ἀντικείμενο, ἀν καὶ πολλὰς φορὲς τὸ βλέπῃ ἔτσι, ἀλλὰ πάλι γρήγορα ἐπανέρχεται στὴν ὑποκειμενικὴ κατὰστασή της. Καμὴνὰ φορὰ θέλει νὰ ἀναγνωρίσῃ σφάλματα καὶ ἐλλείψεις τοῦ παιδιοῦ της, παίρνει δηλαδὴ στάση ἀντικειμενική, ἀλλὰ γρήγορα γυρίζει πάλι στὴν ἐγωιστικὴ κατὰστασή της, δταν τὰ σφάλματα αὐτὰ ἢ οἱ ἐλλείψεις ὑποδεκνύονται ἀπὸ τρίτους. Ὅσο καὶ ἂν ἡ μάνα γιὰ τὰ σφάλματα, ποὺ καταλογίζουν στὸ παιδί της, μπόρῃ καὶ ἡ ἰδέα νὰ τοῦ ἔχῃ ἐπιβάλλει τιμωρίες ἢ καὶ νὰ ἀγανάκτησῃ πολλὰς φορὲς γι' αὐτά, ὡστόσο, δταν γιὰ τὰ ἰδία αὐτὰ σφάλματα τιμωρηθῇ τὸ παιδί της ἀπὸ τρίτους ἢ κακολογηθῇ, τότε ἀμέσως κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴ συνασθηματικὴ λογικὴ, τὴν ὑποκειμενικότητά της. Γι' αὐτό, δταν μιλῇ κανεὶς μὲ τὴ μητέρα γιὰ σφάλματα τοῦ παιδιοῦ της, ὁ κατ' εὖ-

1. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν πατέρα.

θεϊαν τρόποσ δὲν εἶναι ὁ καλύτερος. Καταλληλότερος εἶναι ὁ ἑμμεσοσ, γιατί μ' αὐτὸν δὲν προσκρούομε στὴν ὑποκειμενικότητά της. Θὰ πρέπη νὰ ξεκινούμε ἀπὸ τίς φροντίδες της βέβαια καὶ τίς δυσκολίες, ποὺ συναντᾷ στὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν της. Προπαντὸς νὰ τῆς κάνουμε φανερὲς τίς δυσκολίες, ποὺ θὰ συναντήσῃ στὴ ζωὴ τὸ παιδί, ἂν δὲν ὑπερνικήθουν οἱ ἐλλείψεις του, καὶ τοὺς κινδύνους τοῦ μέλλοντός του, ἂν δὲν κατανικήθουν τὰ σφάλματά του. Νὰ προσπαθοῦμε δηλαδὴ νὰ ἀντικρίζῃ ἡ μάνα τίς ἐλλείψεις καὶ τὰ σφάλματα τοῦ παιδιοῦ της, σὰν ἀντικειμενικὰ πιά γεγονότα καὶ σὰν ἀρχὲς δυσκολιῶν τῆς μελλοντικῆς ὥριμης ζωῆς του μέσα στὴν κοινωνία.

Ἡ μητρικὴ ὑποκειμενικότητα εἶναι συνήθως μεγαλύτερη ἐκεῖ, ποὺ ὁ ἀριθμὸς τῶν παιδιῶν εἶναι πολὺ μικρός. Καὶ σὲ μεγαλύτερο ἀκόμη βαθμὸ βρίσκεται ἐκεῖ, ὅπου τὸ παιδί εἶναι ἓνα καὶ μόνο. Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ἡ ὑποκειμενικότητα τῆς μάνας, ὅπου ἐκδηλώνεται ἔντονα, κάνει τὸ παιδί ἀλλιώτικο ἀπὸ τὰ ἄλλα. Τοῦ δυσκολεύει τὴν προσαρμογὴ μέσα στὴν κοινότητα τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Τὸ δὲν γαί ὡς τὴν ἀπομόνωση ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο. Τὸ παιδί τοῦ εἶδους αὐτοῦ κολλᾷ ὑπερβολικὰ στὴ μαμά, καὶ μένει καὶ στὴν ὥριμη ἀκόμη ἡλικία του παιδί τῆς μαμᾶς. Ὅταν εἶναι μικρό, εἶναι γεμάτο ἀπὸ ἀπαιτήσεις, προσβάλλεται εὐκολα καὶ κλαίει ἐπίσης εὐκολα. Τὰ ἄλλα παιδιά ἀρχίζουν νὰ τὸ κοροϊδεύουν, νὰ τὸ χτυποῦν, νὰ τὸ τραβοῦν. Καὶ ὅταν μεγαλώσῃ, συμπεριφέρεται παράξενα λίγο, ἀπόκοσμα. Στερεῖται πρωτοδουλίας καὶ δὲ βγαίνει οὔτε στὴν ὥριμη πιά ἡλικία ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς μαμᾶς.

Ὑπάρχουν ἐπίσης μερικὲς μητέρες, ποὺ στέκουν μὲ ψυχρότητα ἀπέναντι στὸ παιδί. Οἱ ἴδιες αὐτὲς διαπαιδαγωγήθηκαν ἐσφαλμένα. Κυριαρχοῦνται καὶ αὐτὲς ἀπὸ ὑποκειμενικότητα καὶ ἐγωισμό. Τοὺς λείπει ἡ προθυμία καὶ ἡ ἀφοσίωση γιὰ τὴ θυσία. Τὸ ὑπερτροφικὸ ἐγὼ προβάλλει κάθε φορὰ καὶ σκεπάζει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ παιδί καὶ γιὰ τὸ σύζυγο, ἀδιάφορο ἂν τὸ ἐγὼ αὐτὸ καλύπτεται ἀπὸ ματαιόδοξη ἐγωιστικὴ μανία ἢ ἀπὸ ψευδοδανωτικὴ ἀπασχόληση, ἀγάπη γιὰ τὸ χρήμα, κοκταρία ἢ ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶδος ἀδυναμίας. Οἱ τέτοιες μητέρες δὲν ἔχουν τὴ διαίσθηση γιὰ τίς ἐπιθυμίες καὶ τίς ἀνάγκες τοῦ παιδιοῦ. Καὶ δὲν τὴν ἔχουν, γιατί δὲν ἀνάπτυξαν τὴν ἀγάπη τόσο, ὅσο πρέπει. Τὰ παιδιά στὴν ψυχικὴ τῆς μάνας ψυχρότητα ἀντιδρῶν πεισματικὰ, γίνονται ἐπιθετικά, σκληροτράχηλα, ἐπαναστατικά, δυσάγωγα, ἀνυπάκουα. Δὲν ἀγαπιοῦνται ἀπὸ τοὺς συμμαθητὲς τους καὶ πάντα προσπαθοῦν νὰ προβάλουν στοὺς ἄλλους ὑψηλὲς ἀπαιτήσεις, δηλαδὴ ἀπαιτοῦν ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἔτι τοὺς ἀρνῆθηκε ἡ μητρικὴ ἀγάπη. Ἀλλὰ πάλι παιδιά, ἀπὸ τὰ ὅποια ἔλειψε ἡ μητρικὴ στοργή, φοροῦν τὴ μάσκα τῆς ἀμελῆτητας σὲ διάφορες ἀποχρώσεις καὶ μορφές, τῆς κρυταμάρας καὶ τῆς

άνοησίας. "Αλλά συσπειρώνονται, κλείνονται στὸν ἑαυτὸ τους, σὰν τὸ σκαντζόχοιρο, προτείνουν τ' ἀγκάθια τοὺς πρὸς τὰ ἔξω κι ἀμύνονται νὰ προφυλάξουν τὸ ἐσωτερικὸ τους. "Επειτα ἔρχεται ἡ σειρά τῶν κλειστών, τῶν μονόχρωτων, τῶν ἀκοινωνήτων. Αὐτῶν ἀκόμη, ποὺ συνηθίζουν νὰ προφυλάγονται: ὑπερβολικὰ ἀπὸ τὸν κόσμο, γιατί αὐτοὺς τοὺς ἔδωκε κάποτε πολὺ λίγη ἀγάπη. "Ακολουθοῦν οἱ φοβητισταίρηδες, οἱ διαρκῶς παραπονούμενοι, οἱ βαρύντοιοι: ἀπέναντι: στὴ ζωὴ, οἱ μελαγχολικοὶ καὶ ἀπαισιόδοξοι. Ὑπάρχουν πολλὲς κατηγορίες ἐλαφρῶν ἢ καὶ σπουδαίων ἀνωμαλιῶν στὴ ζωὴ, ποὺ προσέρχονται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κυρίως τῆς μητρικῆς ἀγάπης. Τὸ μεγαλύτερο ὅμως κακὸ δὲν προσέρχεται ἀπὸ τὴ λίγη ἀγάπη, παρὰ ἀπὸ τὸ παραφόρτωμα τῆς ἀγάπης, ἀπὸ τὸ παραχάιδεμα.

β') Τὸ παραχάιδεμα εἶναι μιὰ ἄλλη μορφὴ ἐκδηλώσεως ἐγωκεντρικῆς ἀγάπης, ὅμοια μὲ τὴ μητρικὴ ψυχρότητα. Τὸ παραχάιδεμα, ὅπως καὶ τὸ κακοσυνήθισμα, δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν ἀγάπη. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ λέμε γιὰ μιὰ μάνα, ποὺ κακοσυνηθίζει τὸ παιδί της, ὅτι τὸ κάνει αὐτὸ ἀπὸ πολλὴν ἀγάπη. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀγάπης εἶναι νὰ μὴ δίνει ἢ μάνα στὸ παιδί οὔτε παρὰ πολὺ οὔτε παρὰ πολὺ λίγο. Στὸ βῆθος τοῦ κακοσυνήθισματος δὲ βρίσκεται ἡ ἀγάπη, παρὰ ὁ φόβος τῆς μάνας ἢ γενικότοιο τοῦ περιβάλλοντος. "Αλλωστε τίποτε δὲ μεταβιβάζεται ἀπὸ τὴ μάνα στὸ παιδί εὐκολώτερα, ὅσο ὁ φόβος. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ καταστροφές, ποὺ κάνει τὸ κακοσυνήθισμα ἢ τὸ παραχάιδεμα στὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἐξαιρετικὰ σοβαρές. Τὰ κακοσυνήθισμένα καὶ παραχάιδεμένα παιδιὰ ἀπαίτουν πάντα πολλά. Προφασίζονται ἀρρώστιες, αὐθυποβάλλονται καὶ πολλὲς φορές κατόπιν ἀρρωστοῦν πραγματικά, γιατί ξέρουν καλά, πὼς θὰ τὰ περιποιηθοῦν ὑπερβολικά, θὰ ἔχουν τὴν προτίμηση.

Τὸ κακοσυνήθισμα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαία σφάλματα ἐγωγῆς, στὰ ὁποῖα πέφτει ἡ μάνα. Οἱ καταστρεπτικὲς ἐπιδράσεις τοῦ δὲν ἐντοπίζονται μόνο στὸ παιδί, στὴν παιδικὴ δηλαδὴ ἡλικία, ἀλλὰ πιάνουν τὸν ἄνθρωπο σ' ὅλη του τὴ ζωὴ. "Αδυνατίζουν τὴν κεντρικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, τὸ χαρακτῆρα του. Δυναμώνουν καὶ ἀνυψώνουν τίς ὁρμές, παραλύουν τὴ βούληση καὶ δημιουργοῦν βλαβερὲς ἀρχές, ὅπως ἐντονη ἀπόλαυση, ἐγωισμὸς, δειλία. Κι αὐτὲς ὕστερα ἀκολουθοῦν ἄλλες βασικὰ σφαλερὲς ἀρχές, ποὺ εἶναι ἡ πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκπηγάζουν ἀναριθμητὲς ἀδυναμίες καὶ σφάλματα, ποὺ μᾶς παρουσιάζονται μὲ τὴ μορφὴ τοῦ ἀσυγκράτητου, τῆς νωθρότητας, τῆς μαλθακότητος, τῆς ραστώνης, τοῦ κόρου, τῆς ἀηδίας, τοῦ ἐγωισμοῦ, αὐτοῦ ποὺ χαρακτηρίζεται μὲ τὴν

1. Ίω. Ν. Ξηροτύρη, Κακοσυνήθισμα καὶ χαρακτήρας, Θεσσαλονίκη, 1949.

έσφαλμένη στάση του ανθρώπου απέναντι της κοινότητας. 'Από τον έγωισμό πηγάζει: ή μανία της έπιβολής, της κυριαρχίας, ή ύπεροφία, ή άχαριστία, τὸ ανυπόφορο, ή νευρική ευαισθησία, ὁ φθόνος, ή ζήλεια, ή δολιότητα, ή δειλία κλπ. 'Από την άσθενή βούληση—διακριτικό του κακοσυνηθισμένου και παραχαϊδεμένου παιδιοῦ—προέρχεται πάλι: ή υποχώρηση μπρος σὲ κάθε δυσάρεστο, ή άγωνία, τὸ περίφοβο, ή άτολμία, ή άσάθεια, ή ανικανότητα, τὸ ψέμα και ή έλλειψη αυτοκυριαρχίας. ¹

Ἡ σωστή μάνα καταλαβαίνει ή διαισθάνεται, πὼς τὸ κακοσυνήθισμα έπιδρά πολύπλευρα καταστρεπτικά. Οί καταστροφές του βέβαια δὲ γίνονται άμέσως λισθητές, παρὰ παρουσιάζονται άργότερα. Είναι: πολυάπλές και: καίριες οί καταστροφές, στίς όποιες οδηγεί τὸ κακοσυνήθισμα, γι' αὐτὸ και: ή εὐθύνη της μάνας, και: γενικότερα τοῦ παιδαγωγοῦ, είναι: βαριά.

γ'. Υποχώρηση και: έπιείκεια σὲ βαθμὸ κάπως μεγάλο, είναι: πάλι: ένα άλλο είδος έγωιστικής αγάπης, πὸν πρέπει ή μάνα νά τὸ άποφεύγει. Συνήθως άπαρνιέται: σὸ παιδί άπαιτήσεις και: έπιθυμίες, πὸν αὐτὴ τίς νομίζει άδικαιολόγητες και: έπικίνδυνες στήν εκπλήρωσή τους. 'Επειτα όμως, όταν τὸ παιδί έπιμένει, ή μάνα υποχωρεῖ: από άδύνατη βούληση, από φόβο ή από άδυναμία χαρακτήρος. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ίσως νά μή συναισθάνεται ή μάνα τὸ κακό, πὸν κάνει σὸ παιδί της. Δὲν τὸ συνηθίζει, από τίς πρώτες μάλιστα ήμέρες της ζωής του, νά άπαρνιέται, νά υποφέρει τίς στερήσεις, νά παραιτῆται άπ' ὅ,τι δὲν πρέπει: ν' άπαιτῆ. Ἡ φρόνιμη μάνα ξέρει, πὼς πολλές έπιθυμίες και: ροπές μας δὲν πρέπει νά βρίσκουν ίκανοποίηση, ὅτι οί άπαρνήσεις είναι: άπαραίτητες, δυναμώνουν τὸν άνθρωπο νά στέκεται απέναντι στή ζωή, πὸν είναι: γεμάτη από τέτοιες, σάν άντρας, έτοιμος νά ὑποστητῇ τὴ θυσία πὸν επιβάλλεται, με: ὅλη τὴν ανθρωπινή αξιοπρέπεια. 'Επειτα πάλι: ξέρει: ή μάνα, πὼς ή στάση της απέναντι τῶν άπαιτήσεων και: έπιθυμιῶν τοῦ παιδιοῦ πρέπει νά είναι: σταθερή και: συνεπής. Γνωρίζει, πὼς ή άμφιταλάντευσή της, ή ασυνέπειά της στή στάση της απέναντι τῶν έπιθυμιῶν τοῦ παιδιοῦ της τὸ κάνει νά χάνη τὴ βεβαιότητα, τὴν ασφάλεια και: τὴ σταθερότητά του και: κυρίως τὴν αυτοπεποίθησή του, με: αποτέλεσμα νά τὸ φτιάση ὡς τὴ νεύρωση. ²

δ'. Τὸ παιδί έχει: ανάγκη από τρυφερότητα, αλλά και: ανάγκη νά αγαπήση τοὺς άλλους. Αὐτὴ τὴν τάση τοῦ παιδιοῦ, της αγάπης πρὸς τὸν πλησίον, πρέπει ή μάνα νά τὴν καλλιεργήση από νωρίς. Ὁ άνθρωπος πρέπει νά είναι: πρόθυμος γιὰ βοήθεια, ευγενικός κι: εὐπρο-

1. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, ἔνθ' άνωτ., σ. 48.

2. Stern Erich, *Jugendpsychologie*, 5. Auf., 1951, σ. 125.

σήγας, γιατί μόνο αυτό τον διακρίνει από όλα τα άλλα όντα που γνωρίζουμε.¹ Τò παιδί δείχνει πάντα προθυμία, για να προσφέρει τις μικρές υπηρεσίες του. Χαίρεται και παίρνει τον έαυτό του στα σοβαρά, όπου μπορεί να βοηθήσει τους άλλους. Η καθημερινή ζωή προσφέρεται πλούσια για την ανάπτυξη της κοινωνικότητάς του,² της αγάπης και της προσφοράς για μικρές εκδουλεύσεις για χάρη των άλλων. Η μάνα ενθαρρύνει τη διάθεση του παιδιού για πρόθυμη βοήθεια, προπαντός σε εσους δεν μπορούν να την ανταποδώσουν, στους άπροσπάτετους και στους αδύνατους. Τò αγόρι έχει την τάση του ιπποτισμού και τò κορίτσι την τάση της αγάπης, της μητρικής τρυφερότητας, στοιχεία εξαιρετικά, όταν καλλιεργηθούν, για την αγάπη προς τους ανθρώπους. Κι ασκούμε την αγάπη των παιδιών προς τους ανθρώπους, όταν τὰ συνηθίσουμε να βλέπουν τις καλές πλευρές των άλλων. Να κήδωνται της τιμής, της υπολήψεως και του όνόματός τους, κυρίως όταν πρόκειται για απόντες. Να μην κακολογούν, να μην περιγελούν. Να ανέχονται και να προσπαθούν να κατανοούν. Να μην παρεξηγούν έθελγημένα και να μη ζητούν να προβάλλουν μόνο και μόνο και πάντα τις αδύνατες πλευρές των ανθρώπων και να τις διακωμωδούν. Μόνο ο ιυποτένιος κι ο ετελής τὰ βλέπει όλα κι όλους με τò κακό μάτι, κι όχι όποιος έχει ευγενικό τò φρόνημα.³

Η αγάπη προς τόν άνθρωπο είναι τò πιο ευγενικό, τò πιο άγιο καθήκον. Η μάνα συνηθίζει τò παιδί να χαίρεται κάθε ευκαιρία, που τού παρουσιάζεται να κάνει τò καλό. Αυτό βέβαια από αγάπη προς τους ανθρώπους, κι όχι από ύπολογισμό: σου δίνω και να μου δώσεις. Ό λαός μας θέλει: να κάνει τò καλό και να τò οίξης στο γιαλό, δηλαδή να κάνει τò καλό από πραγματική αγάπη στους ανθρώπους, από αγάπη, που δέ ζητά ανταπόδοση, κι όχι από ματαιοδοξία ή ύπολογισμό.

Είναι αλήθεια, πώς, όταν οι άνθρωποι δέ δένονται με την αγάπη, τότε οι κοινωνίες τους παρουσιάζουν τò φαινόμενο τού Πύργου της Βαβέλ. Δεν μπορούν να συνεννοηθούν και μένουν ξένοι: ό ένας στόν άλλο, μισούνται. Δέ γνωρίζουν τή συγγνώμη. Η μάνα όδηγεί, από μικρή ηλικία, τò παιδί, να μη βλέπη παντού στη στάση των ανθρώπων τήν κακή πρόθεση. Να μην είναι καχύποπτο και να έχη τή διάθεση να παραδλέπη, κι αν αυτό δεν είναι εύκολο, να συγχωρή και προπαντός να λησμονή. Μόνο μικρόψυχοι άνθρωποι δέν μπορούν να λησμονήσουν. Σέρνουν σ' όλη τή ζωή τους και φορτώνουν τή μνήμη τους με ό,τι κάποτε

1. Γκαίττε.

2. Σοφία Γεωργίου, 'Ο θεσμός της συνεργασίας των μαθητών ως μέσον κοινωνικής άγωγής, 1937.

3. Paulsen Fr., Pädagogik, ένθ' άνωτ., σ. 191.

τούς στενοχώρησε. Δὲ χάνουν τὴν εὐκαιρία νὰ δείξουν, πὼς θυμοῦνται ἔτι κάποτε τοὺς πείραξε. Μνησικακοῦν. Κι ὅμως πρέπει νὰ προσπαθῇ κανένας ν' ἀποβάλλῃ τὴν προκατάληψη ἢ νὰ διώχνῃ τὸ κακὸ, νὰ τὸ ὑπερνικᾷ μετὰ τὴ δύναμη τοῦ καλοῦ. Κι ἂς εἶναι βέβαιος, πὼς αὐτὸ δὲν εἶναι ἀδυναμία, παρὰ δύναμη, ὑπεροχή. Τὸ νὰ ξεπληρώσῃς τὸ μίσος μετὰ τὸ μίσος καὶ τὴ δυσaráσκεια μετὰ τὴ δυσaráσκεια, αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ κάνῃ ὁ καθένας, ἀλλὰ τὸ νὰ κρατήσῃ κανένας τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς του καὶ νὰ διαλύσῃ τὸ μίσος τοῦ ἄλλου μετὰ τὴ συμπεριφορὰ του, αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ κατορθώσῃ μόνο ὅποιος κατέχεται ἀπὸ γενναῖο φρόνημα, ἀπὸ ἀγάπη. Τὸ κακὸ καὶ τὸ μίσος εἶναι ἡ ἄρνησις, ὁ μηδενισμός. Τὸ καλόδουλο, ἡ ἀγάπη, εἶναι τὸ θετικό, τὸ γόνιμο καὶ τὸ καλὸ. Τὸ μίσος χωρίζει τὴν κοινότητα καὶ παραλύει τὶς δυνάμεις. Ἡ ἀγάπη ἐνώνει καὶ ἀνυψώνει. Τὸ μίσος μειώνει, ἀνείγει τὸ δρόμο πρὸς τὸ φθόνον, τὴ χαιρεκακία, πρὸς ἑλὰ τὰ κακά.

Ἡ ἀγάπη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα καλὰ, γεννᾷ καὶ τὴ φιλίαν ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ ἄνθρωπος στὴν πορεία του μετὰ τοὺς συγχρόνους του διαλέγει τοὺς φίλους του, ποὺ πολλὰς φορὲς μποροῦν νὰ σταθοῦν τὸ περωμένο του.

ε'. Ἡ Φιλία ἀποτελεῖ τὸν πιὸ ἱερὸ δεσμὸ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι συναίσθημα, ποὺ ἀναπτύσσεται μεταξὺ δυὸ ἀτόμων. Εἶναι προσωπικὴ σχέση, μορφή τῆς πιὸ στενῆς οἰκειότητος, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀνάμεσα σὲ δυὸ πρόσωπα. Εἶναι ἀμοιβαία ἐσωτερικὴ κατανόηση, σιωπηρὴ ἐγκρίσις τῆς προσωπικῆς ζωῆς δυὸ ἀτόμων. Εἶναι ἡ ἀρετὴ, ποὺ μετὰ τὸ δεσμὸ τῆς ἀγάπης δένει δυὸ ψυχάς. Χαρακτηριστικὸ τῆς τὸ σύγχρονον ἀντικείμενον τῆς ψυχῆς, ἡ ἀφροσύνη, ἡ κοινὴ συμμετοχὴ στὴ χαρὰ, στὸν πόνο καὶ στὴν ἐλπίδα. Ἡ κοινὴ ψυχικὴ φροντίδα, τὸ ἀμοιβαῖον δόσιμον καὶ πάρσιμον, χωρὶς αὐτὸ νὰ λογαριάζεται καὶ νὰ μετρίεται. Ἡ γνήσια φιλία δὲν ξέρει τί θὰ πῇ ἐγωισμός καὶ συμφέρον. Δὲν ξέρει τί θὰ πῇ ὠφέλεια καὶ ζημία, δὲν ἀποβλέπει σὲ σκοπιμότητες. Τὸ ἄλλο πρόσωπο, τὸ φίλον μας, τὸ βλέπομε σὰν ἰσοτίμὸν μας, δηλαδὴ σὰν ἕνα ἄλλο ἐαυτὸ μας. Δεχόμαστε μέσα μας τὸ ἐγὼ του.

Ἡ φιλία φέρνει μέσα μας τὴ χαρὰ καὶ τὴν εὐλογία τοῦ Θεοῦ. Ἡ θέρμη τῆς ἑσπινᾶ στὸν ἄνθρωπον ὅλες τὶς καλὰς του ιδιότητες. Ἐχει τὴ μεγάλη δύναμιν νὰ ξεριζώνῃ ἔτι κακὸ βρίσκεται μέσα μας. Ἡ φιλία εἶναι τέλεια ἀρμονία τῶν καρδιῶν. Ὅποιος κατέχεται ἀπ' αὐτὴν λησμονεῖ τὸν ἑαυτὸν του, γιὰ νὰ σκεφθῇ τὸ καλὸ τοῦ φίλου του.

Σ' ὅλες τὶς ἐποχὰς ὑμνήθηκε ἡ φιλία, σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ ὑψηλότερα ἀγαθὰ. Ἀπὸ παλιὰ καὶ ἀρχαῖα ἀκόμη χρόνια ἔλεγαν, πὼς, ὅποιος τοποθετεῖ πρὸς ὑψηλὰ ἀπὸ ἕνα πιστὸ τοῦ φίλου τὸν πλοῦτον καὶ τὴ δύναμιν, εἶναι τρελός. Ἦξεραν ἐπίσης, πὼς ὁ ἄνθρωπος εὐκόλως μετα-

χειρίζεται τὴ λέξη φιλία, ἀλλὰ ὁ πιστὸς φίλος εἶναι κάτι τὸ σπάνιο. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης¹ ἀνέβασαν τὴ φιλία στὸ πρὶ ὕψηλόν της νόημα. Παροιμιώδης ἐπίσης ἔμεινε ἡ φιλία τῶν Πυθαγορείων.² Ἡ Πλατωνικὴ πολιτεία στηρίχθηκε στὴ φιλία, στὴ στενὴ κοινότητα τῆς προσωπικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ πολιτεία γενικότερα ὀφείλει πολλὰ στὴ φιλία.³ Ὁ ὕψηλός πολιτισμὸς τῶν ἀρχαίων ἔχει τίς βάσεις του στὴ μεγάλη αὐτὴ ἀρετὴ, ποὺ ἐξευγενίζει τὸν ἄνθρωπο.⁴

Σήμερα εἶναι κάτι σπάνιο ἡ γνήσια καὶ εἰλικρινὴς φιλία. Ὅλα ἔγιναν σκοπιμότητα. Πίσω ἀπὸ τὴ φιλία κρύβεται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἡ ἰδιοτέλεια, τὸ ἄμεσο ἢ τὸ ἀπώτερο συμφέρον, τὸ κέρδος. Ὁ ἄνθρωπος τῶν ἡμερῶν μας ἀδυνατίζει ψυχικά, ἔχασε τὸ συναίσθημα τῆς κοινότητας. Ἀν καὶ ζῇ μέσα στὸ πλῆθος, στίς μεγάλες πόλεις, αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸ του ἔρημο. Ἐχασε τίς δυνατότητες τῆς πιστῆς καὶ βαθιᾶς φιλίας. Ἐγινε πρὶ ἐπιφανειακός, ἀγνοεῖ τὸ βάθος, καὶ ὅλες οἱ σχέσεις του ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴ σκοπιμότητα, ποὺ σκοτώνει κάθε ψυχικὴ ὁμορφιά. Ἡ ἐποχὴ μας ἀντιμάχεται τὴ φιλία στὴν πραγματικὴ τῆς ἔννοια. Κι ὅμως οἱ ἄνθρωποι, στὰ χρόνια ποὺ ζοῦμε, ἔχουν πολὺ περισσότερὴν ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ψυχικὴ αὐτὴ ἐπαφή, ὅσο σὲ καμιά ἄλλη περίοδο.

Τὸ παιδί ἔχει βαθιὰ ἐπιθυμία γιὰ φιλία. Ἡ διάθεση αὐτὴ εἶναι ἔμφυτη καὶ ἔχει ἀνάγκη γιὰ ἀνάπτυξη. Περισσότερο στὸν ἐφηβο ἢ φιλία εἶναι βαθιὰ ἀνάγκη. Στὸ κορίτσι μάλιστα εἶναι πρὶ δυνατότῃ ἢ διάθεσιν αὐτῇ. Ἡ μᾶνὰ πρέπει νὰ ὑποδοχθῇ τὴν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ δεσμοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀγρυπνᾷ γιὰ τὴν ποιότητα τῶν φίλων τῶν παιδιῶν της, γιὰτὶ ἡ ἐπίδραση ποὺ ἔχουν, τουλάχιστον στὴν προεφηβικὴ καὶ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία, οἱ φίλοι εἶναι μεγάλῃς σημασίας. Ἡ καταστροφή, ποὺ μποροῦν νὰ φέρουν οἱ κακοὶ φίλοι, συνήθως εἶναι ἀνεπανόρθωτη. Χρειάζεται ἀπὸ μέρους τῆς μᾶνας τάκτ, ἐξυπνάδα καὶ σύνεση. Τὰ παιδιὰ, ὅταν πρόκειται γιὰ τοὺς φίλους τους, εἶναι πολὺ εὐαίσθητα.

1. Πλάτων Λύσις, Ἀριστοτέλους Ἠθικὰ Νικ. κεφ. 8 καὶ 9. Κικέρων Laelius. πρβλ. καὶ Ἰω. Φαρβῆ, Ἐλευθερία, φιλία κλπ. 1948, σ. 11 κέ.

2. Σμάρτζδας Μοστράτου. Οἱ ἄλλοι ἡρώες, 1948, σ. 44.

3. ἔοικε δὲ καὶ τὰς πόλεις συνέχειν ἡ φιλία, Ἀριστ. Ἠθικὰ Νικ. Θ. 1155α 22. πρβλ. καὶ Ἰσοκράτους παραίνεσις πρὸς Δημόκλον.

4. Στὴ φιλία ἡ ἀποσυνθετικὴ τάση, τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες χαρακτηρίζουν ὡς νεῖκος, φιλιαντίαν, ἔχθραν, μῖσος, στάσιν, στασιωτικόν, ἐπιφέρει τὴ διάσπαση τῶν μορίων καὶ τὸ θάνατο τῆς ὀργανικῆς μονάδας, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς φιλίας, ποὺ δημιουργεῖ τὴ ζωὴ, συνάγουσα σὲ ὀργανικὴ ἐνότητα τὰ διηρημένα μέρη.— Φασί δ' οἱ σοφοί, λέει ὁ Πλάτων στὸν Καλλικλῆ, ὅτι καὶ οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους τὴν κοινωνίαν συνέχειν καὶ φιλίαν καὶ κοσμοῦτητα κλπ., Γοργίας, 508 E.

2. Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΣΥΝΗΘΕΙΑΣ

α'. Ἡ καλὴ μάνα ξέρει, πὼς τίποτε δὲ σταθεροποιεῖται, χωρὶς τὶς καλὰς συνήθειες. Ἡ ζωὴ μας εἶναι ἓνα δίκτυ ἀπὸ συνήθειες. Ἐπάνω σ' αὐτὲς θὰ οἰκοδομήσῃ τὴν ἀγωγὴν τοῦ παιδιοῦ ἢ μάνα. Μ' αὐτὲς θὰ βάνῃ τὶς γερὰς βάσεις γιὰ τὴν αὐτοαγωγὴν του. Ἡ συνήθεια εἶναι ἡ τροφὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀσκεῖ μεγάλη δύναμη γενικὰ στὴν ἀνατροφή καὶ στὴν ἠθικὴ μας μόρφωση. Ἐπάνω στὶς συνήθειες στηρίζονται οἱ πνευματικὲς καὶ σωματικὲς μας ἱκανότητες. Εἶναι πολὺ παλιὰ ἡ πίστη στὴν παιδαγωγικὴ αὐτὴ ἀρχή. Πᾶν ἥθος διὰ ἔθους, ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι σοφοί.¹ Ἔθος, συνήθεια, ἠθικὴ ἔχουν τὴν ἴδια ἐτυμολογικὴ ρίζα καὶ ἡ συγγένειά τους εἶναι στενὴ.² Ἡ σωστὴ μάνα ξέρει, πὼς στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ ἡ ἀγωγὴν του βασίζεται κυρίως, στὸ σύνολό της, στὶς συνήθειες. Εἶναι παλιὰ ἡ ἀλήθεια, ὅσο καὶ νέα, πὼς δὲν εἶναι μικρὸ πράγμα, νὰ συνηθίσῃ κανένας ἔτσι ἢ ἄλλιως· εἶναι μεγάλο, εἶναι τὸ ἅπαντον.³

Δὲ διαφεύγει ὅμως ἀπὸ τὴν προσεκτικὴν μελέτη, πὼς, ὅσο κι ἂν στὴν καλὴ πλευρὰ τῆς ἡ συνήθεια εἶναι· εὐλογία στὸν ἄνθρωπο, τόσο ἀπὸ τὴν κακὴν τῆς ὀφείλει· ὁ κακὸς δαίμων τοῦ ἀνθρώπου. Τὸν μεταβάλλει σὲ σκλάβο παθῶν καὶ ἐλαττωμάτων. Μ' ἄλλα λόγια, γενικότερα πρέπει νὰ ξέρουμε, πὼς οἱ συνήθειες εἶναι· οἱ καλύτεροι ὑπηρέτες καὶ οἱ χειρότεροι κύριοι. Μὰ ἡ καλὴ μάνα ξέρει, πὼς ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς ἦταν πάντα νὰ γίνῃ ἡ συνήθεια ὁ καλὸς καὶ ὁ εὐεργετικὸς ὑπηρέτης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποτὲ ὁ κύριος καὶ ἐξουσιαστὴς του.

Ἡ συνήθεια ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ μεταβάλλῃ τὸ ἐκόντιο σὲ ἀκούσιο, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ συνειδητὴ ἐνέργεια νὰ φτάνῃ στὴν ἀσυνείδητη, στὴ μηχανικὴ καὶ αὐτόματη. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ιδιότητά της τὴν κάνει ἐξαιρετικὰ χρήσιμη, ὅσο καὶ ἀπαραίτητη στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε ἀπὸ τὴ φύση μερικὲς προϋποθέσεις, οἱ ὁποῖες διευκολύνουν τὴ συνήθεια, θὰ ἦταν σωματικὰ καὶ πνευματικὰ ἓνα δυσκίνητο ὄν. Ὡστόσο οἱ προδιαθέσεις αὐτὲς ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ συχνὰ ἐπαναλαμβάνανόμενὴ ἀσκηση. Ὅ,τι ἐπαναλαμβάνανεται συχνά, γίνετα· κάθε φορὰ καὶ μὲ μεγαλύτερη εὐκολία, γίνετα· ἔξισ. Ἡ ἔξη, εἶπαν οἱ ἀρχαῖοι σοφοί μας, γίνετα· δευτέρη φύση στὸν ἄνθρωπο.

Οἱ συνήθειες ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ, ἂν ὄχι εἴκοσι τουλάχιστον χρόνια πρὶν γεννηθῇ.⁴ Δηλαδὴ ἀπὸ τὸν

1. Τὸ ἀπόφθεγμα εἶναι πλατωνικό.

2. Ἀριστοτέλους, Ἠθικ. Νικομ. 11, 1, πρὸλ. Curtius, Grundzüge der Griechische Etymologie.

3. Ἀριστοτέλους, Ἠθικ. 2, 1, 8. Ἐπίσης πρὸλ. Πολιτικά IV, XV, 2. καὶ Πλάτωνος Νόμοι 765 E.

4. Τὸ εἶπε ὁ Γκαίτε.

καιρό, που διαμορφώνεται η ατομικότητα της μάνας και του πατέρα. Η μάνα θα μάθη, ίσως έμως άργά, πώς είναι δύσκολο να συνηθίσει το παιδί της σε κάτι, που αυτή δεν το έχει κάνει δική της συνήθεια.

β'. Η καλή μάνα έχει την έννοια της καθαριότητας. Έχει κάνει δική της συνήθεια τη σπουδαία αυτή άρετή, της οποίας δεν υποπευόμαστε και τόσο την επίδραση στην ανάπτυξη του χαρακτήρα του παιδιού μας. Η έξωτερική καθαριότητα συμβολίζει την έσωτερική, της ψυχής την καθαρότητα. Η έξωτερική εμφάνισή μας δίνει δείγματα των συναισθημάτων. Άλλωστε αυτό το νόημα έχει το πένθος, τα μαυρα. Αυτά μαρτυρούν τη λύπη μας, τον πόνο και τη στενοχώρια μας. Αντίθετα τα χρωματιστά, το άσπρο, δείχνει τη χαρά μας, την έσωτερική γαλήνη και ευχαρίστηση. Η έξωτερική και η έσωτερική καθαριότητα, όσο κι αν δε μ'αφαιώνονται ένωμένες, ωστόσο είναι αλληλένδετες. Η μάνα βέβαια ξέρει, πώς η έξωτερική καθαριότητα δεν είναι: εκείνη, που μ'αφαιώνεται ως πολυτέλεια, παρ' η απλότητα, η πραγματική καθαριότητα. Αυτή, που την πλησιάζει και ο φτωχός, εφόσον την θέλει, κι ως έχει στη διάθεσή του μόνο το νερό. Αν πάει, πίσω από την καθαριότητα μας, κρύβεται: απλώς η ματαιοδοξία μας, τότε το νόημά της δεν είναι σοβαρό, γιατί η επίδρασή της δε φτάνει ούτε ως την επιδερμίδα μας. Ο λαός μας, με τη συμπυκνωμένη λακωνική σοφία του, σατιρίζει δηκτικά τέτοιες περιπτώσεις. Κι έννοει με το σκώμμα του την καθαριότητα, που έχει ως αίτια τη ματαιοδοξία, αυτήν που φροντίζει για την όψη κι όχι και για τα άνομήματα. Η συνήθεια λοιπόν στην καθαριότητα δεν είναι: μόνο υπόθεση σωματικής, αλλά και ψυχικής υγείας. Κάθε έξωτερική συνήθεια υποβάλλει ως ένα σημείο τη βούληση για αντίστοιχη έσωτερική καλλιέργεια κι αυτό ισχύει πιο πολύ για την καθαριότητα. Είναι πιο από πολλόν καιρό αναγνωρισμένο από την Ιατρική επιστήμη, ότι το πρόβλημα της άγωγής στην καθαριότητα είναι: περισσότερο ζήτημα ψυχικής υγείας και λιγότερο σωματικής. Παιδιά, που σε μεγαλύτερη κάπως ηλικία βρέχονται τη νύχτα, υποφέρουν τις περισσότερες φορές, αν όχι πάντοτε, από ψυχικές διαταραχές και μάλιστα τέτοιες, που άφορουν κυρίως στη σχέση μάνας και παιδιού. Η άγωγή και η συνήθεια στην καθαριότητα αρχίζει από τις πρώτες ημέρες της ζωής του παιδιού. Όταν συνηθίσουμε το παιδί στην καθαριότητα, τότε χαίρεται. Η άρετή αυτή άσκει μεγάλη επίδραση στη γαλήνη της ψυχής μας, πολλές φορές αισθανόμαστε τον εαυτό μας ξαναγεννημένο. Ένας άνθρωπος, με έντονη συνείδηση της καθαριότητας, προσπαθεί να

1. Ίω. Ν. Ξηροτύρη, Φιλονικίες και διαπληκτισμοί αδελφών, Θεσσαλονίκη, 1954, σ. 21 κς.

κρατηθῇ σ' ὅλα τὰ πεδία καθαρὸς καὶ τακτικός. Ἐκεῖνο, βέβαια, ποῦ πρέπει ν' ἀποφύγῃ στὴν ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ ἢ μάνα, εἶναι ἡ υπερβολή. Νά μὴ γίνηῃ ἡ καθαρὴ σκεπὴ σκοπός, παρὰ νά μείνῃ μέσον, νά μὴ φτάνῃ στὴν ἀρρώστια καὶ στὴν ὑποχονδρία.

γ'. Εἶναι παλιὰ ἡ σοφία, πῶς, ὅπου ὑπάρχει τὰ ξη, ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ ψυχικὴ ἁρμονία. Ἡ τάξη εἶναι τὸ μισό τῆς ζωῆς. Ὁ Πλάτωνας¹ θεωροῦσε τὴν τάξη, σὰ μιὰ ἠθικὴ ἀξία. Ἀπὸ τότε καὶ ἔπειτα δὲν ἔπαυσαν ποτὲ οἱ σοφοὶ νὰ θεωροῦν τὴν τάξη, σὰ μεγάλο ἠθικὸ ἀγαθό. Λαοὶ πολιτισμένοι διακρίνονται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, γιὰ τὸν καλὺτερο πολιτισμὸ τους ἀπὸ τὴν τάξη, ποῦ ἔχουν. Ἡ συνήθεια στὴν τάξη θὰ πρέπει ν' ἀρχίσῃ στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ μικρὴ του ἡλικία καὶ ἡ φροντίδα αὐτὴ πέφτει κυρίως στὴ μάνα. Ἕνας σοφὸς ἀνθρωπιστὴς γράφει, πῶς Ἕνας κλέφτης, ποῦ κατάντησε στὴν κρεμάλα, τὴ σιγμὴ, ποῦ σιεκότιαν κάτω ἀπ' αὐτὴν καὶ κοντὰ στὸ δῆμιο, ψιθύρισε τὰ λόγια: "Ἄν ἡ μάνα μου μὲ συνήθιζε πάντα νὰ κρεμνῶ καθαρά καὶ μὲ τάξη τὰ ρούχα μου στὴν κρεμάστρα, δὲ θὰ βροισκόμουν τώρα ἐδῶ."² Μιὰ ἐλόκληρη θλιθερὴ ἱστορία κρύβουν τὰ λόγια αὐτά, δηλαδὴ πῶς τὸ πιὸ μεγάλο καὶ τὸ πιὸ θλιθερὸ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ μικρότερη παραμέληση, ἀπὸ τὴν πιὸ μικρὴ ἀταξία, ἀπὸ τὸ πιὸ μικρό. Ἡ καλὴ μάνα ξέρει, πῶς μέσα στὰ μικρὰ εἶναι οἱ ρίζες τῶν μεγάλων, πῶς τὰ μικρὰ εἶναι δεμένα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, ὅτι ἐξαρτώμεθα πολὺ ἀπὸ τὶς μικρὲς αὐτὲς συνήθειες, τόσο στὸ καλὸ, ὅσο καὶ στὸ κακό.

Εἶναι ἀλήθεια, πῶς ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἔμφυτη τὴν τάση πρὸς τὴν τάξη. Ὅσοσο δὲν τοῦ εἶναι ἀρκετὴ μόνο ἡ τάση του. Χρειάζεται ἀπὸ ἐνωρὶς διαπαιδαγώγηση. Τὸ παιδί γεννιέται μέσα σὲ ἓναν κόσμον, ὁ ὁποῖος ἔχει τάξη. Αὐτὸ δὲ γνωρίζει, κι οὔτε κἀν μπορεῖ νὰ ἀντιληφθῇ, πῶς γύρω του ὑπάρχει μιὰ τάξη, ἡ ὁποία διέπει πολλὰ πράγματα. Δὲ γνωρίζει καὶ δὲ βᾶναι ἕρφα στὶς ἀπαιτήσεις του. Κυριαρχεῖται κυρίως ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῶν ἐνστικτῶν. Δὲν ξέρει τί τὸ ὠφελεῖ καὶ τί τὸ βλάπτει. Γι' αὐτὸ ἔχει μεγάλη σημασία, γιὰ τὴ μετέπειτα ζωὴ μας, τὸ πῶς θὰ συνηθίσουμε καὶ ὡς ποῖο σημεῖο θὰ μᾶς συνηθίσουν, ἀπὸ τὶς πρώτες ἡμέρες τῆς ζωῆς μας, νὰ βάνουμε κάποιον φραγμὸ στὰ ἐνστικτα, ἔστω καὶ κατὰ τὸν πιὸ ἀσυνεῖδο τρόπο. Καὶ τὸ καλὴν αὐτό, στὰ πρώτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ, πέφτει στὴ μάνα. Ἐχει μεγάλη σημασία γιὰ τὸ παιδί τὸ δόσιμο τῆς τροφῆς σὲ ὀρισμένη ὥρα καὶ τὸ κράτημα τοῦ χρόνου κατὰ τρόπο σχολαστικό. Κυρίως σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς τάξης πολλὲς μητέρες βλέπουν μόνο τὴν ὑγιεινὴ πλευρά, λαβαίνουν ὡς ἐπὶ τὸ

1. Πλάτων, Γοργίας 507 E.

2. Fr. W. Förster, Lebenskunde, 1929, σ. 96.

πλεϊστον ὑπόψῃ τους, ἂν πέρασε τὸ ἀπαιτούμενο διάστημα γιὰ τὴν χώνευση, γιὰ νὰ μὴν πειραχθῇ τὸ στομάχι τοῦ παιδιοῦ. Ὡστόσο τὸ κράτημα τοῦ χρόνου, ἡ τάξη ἔχει μεγαλύτερη ἀκρόμῃ σημασία, πέρα ἀπὸ τὴ φυσική, γιὰ τὴν ψυχική τοῦ ἀνθρώπου ζωή. Πέρα ἀπὸ τὸ βιολογικο-ψυχικὸ νόημα τῆς τάξης, μᾶς παρουσιάζεται αὐτὴ ἡ ἴδια ὡς ἀξία.

Ὅσο καὶ πρὸ πολὺ μεγαλώνει τὸ παιδί, τόσο καὶ περισσότερο ἡ μάνα πρέπει ν' ἀπαιτῇ ἀπ' αὐτὸ τάξη, τόσο καὶ περισσότερο ζητεῖ νὰ υποταχθῇ αὐτὸ σὲ ὁρισμένες ἀπαιτήσεις. Τὸ υποχρεώνει νὰ κοιμάται καὶ νὰ σηκώνεται: σὲ ὁρισμένη ὥρα. Τ' ἀφήνει, βέβαια, νὰ παίξῃ μὲ τὰ παιχνίδια του, ὅσο θέλει, κι ἂς τὰ ἔχῃ, ὅσο τὸ παιχνίδι τὸ ἀπαιτεῖ, σκόρπια ἐδῶ κι ἐκεῖ. Ὅταν ὅμως τελειώσῃ τὸ παιχνίδι, τότε ὅπωςδήποτε πρέπει ν' ἀπαιτῇ νὰ τὰ μαζεύῃ τὸ παιδί μὲ τάξη καὶ νὰ τὰ τοποθετῇ καλὰ, κανονικά, τακτικὰ στὸ ὁρισμένο μέρος τους, γιὰ νὰ τὰ ἔχῃ στὴ διάθεσή του τὴν ἄλλη ἡμέρα, ὅταν τὰ ξαναθελήσῃ πάλι, γιὰ νὰ παίξῃ. Δὲν τοῦ ἐπιτρέπει κανένα ἄλλο παιχνίδι, ἂν δὲν τακτοποιήσῃ πρῶτα τὰ πράγματά του. Κι ὅλη ἡ ἐργασία, ἡ καθοδήγησή του στὴν τάξη, εἶναι βέβαια ζήτημα ἐπιμονῆς καὶ ὑπομονῆς ὅλων, ἀλλὰ κυρίως τῆς μάνας, ὥσπου τὸ παιδί νὰ συνηθίσῃ ν' ἀκολουθῇ τὴν τάξη, σὰν κάτι τὸ αὐτοῦντο, χωρὶς ἐξωτερικὴ πίεση, παρὰ ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα.

Ἡ τάξη δὲν εἶναι ποτὲ κάτι τὸ σχολαστικὸ καὶ τὸ στενόκαρδο. Εἶναι δύναμις τῆς καρδιάς, δημιουργικὸ εἶναι, μορφοποιεῖσα θέληση. Ἀπαιτεῖ σκληρὴ δουλειὰ ἀπὸ τὸν ἑαυτόμας κάθε στιγμὴ καὶ κάθε ὥρα, ὁλόκληρη τὴ ζωὴ μας. Μποροῦμε, βέβαια, νὰ λέμε πολλὰ λόγια στὰ παιδιά γιὰ τὴν τάξη, ἀλλὰ τὸ ἀποφασιστικὸ δὲν εἶναι αὐτά, παρὰ τὸ νὰ ἔχουμε κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι τάξη. Κι ὅταν πρὸ τὴν ἀσκούμε, ὅταν γινόμαστε κύριοί της, τότε αἰσθανόμαστε, πῶς ἡ τάξη εἶναι ὁῶρο τέλειο. Εἶναι θεῖας καταγωγῆς ἀρετὴ. Ἁγία τάξη, λέει ἕνας ποιητής, ἡ ἐλλογιμένη κόρη θεϊκιά... Τὸ εἶπαν ἀπὸ χιλιάδες χρόνια, πῶς ὅλο τὸν κόσμον, ποὺ βλέπομε μακριὰ κι ἐπάνω ἀπὸ μᾶς, τὸν κυβερνᾷ ἡ τάξη κι ἡ ἀκρίβεια.¹

δ'. Ἡ ἀκρίβεια. Αὐτὴ πάλι εἶναι ἡ εὐγένεια τῶν βασιλέων. Κι ὅμως ἡ μάνα θὰ ἔπρεπε νὰ ξέρῃ καὶ στὸ ζήτημα αὐτό, πῶς ἀκρίβεια εἶναι κάτι περισσότερο, ὅτι εἶναι ἡ πρὸ βασικὴ προϋπόθεση γενικὰ κάθε κοινωνικῆς συνεργασίας. Ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ τήρηση τοῦ λόγου εἶναι δύο στενὰ συνδεδεμένες ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη βασικὲς κοινωνικὲς ἀρετές, μεγαλύτερης σημασίας ἀπ' ὅσο φανταζόμαστε. Δὲν εἶναι λιγότερο ἐπικίνδυνος στὴν πολιτεία ὁ ἀνακριβὴς καὶ ὁ ἀβέβαιος, ὁ ἀναξιόπιστος καὶ ὁ ἀβάσιμος ἀπὸ τὸν ἀναρχικὸ καὶ τὸν επαναστατὴ. Ὁ

1. Friedrich v. Schiller, 1759-1805.

2. Πλάτων, Γοργίας 507 Ε.

ἀνακριβής είναι εκείνος, πὺν διασπᾶ, πὺν χαλαρώνει τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία τόσο, ὅσο καὶ ὁ ἀναρχικός.¹ Δυστυχῶς τέτοιου εἶδους ἀρετές, πὺν δείχνουν τὸ τί ἀξίζει: ὁ ἀνθρώπος, δὲν τις προσέχομε. Λησμονοῦμε, πὺς ἡ ἀκριβεία καὶ ἡ συνέπεια ἀποτελοῦν τὴν πραγματικὴ μόρφωση.

Ἡ μητέρα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον πρέπει νὰ γνωρίζῃ, ὅτι ἡ ἀνακριβεία εἶναι δυστυχῶς βασικὸ νεοελληνικὸ ἐλάττωμά μας. Ἡ ἀσυνέπειά μας ἔχει ἐπίδραση στὸ χαρακτήρα μας τέτοια, πὺν σχεδὸν δλόκληρη ἡ ἔκφραση τῆς ζωῆς μας, τὸ εἶναι μας, νὰ κανονίζεται μὲ τὸ ἐπάνω κάτω. Ὅποιος εἶναι ἀσυνεπὴς στὴν ὥρα του, δὲν ἐμποδίζεται διόλου νὰ εἶναι ἀσυνεπὴς καὶ σὲ κάθε ἔκφραση τῆς ζωῆς του. Ἡ ἀσυνέπεια στὸ χρόνο εἶναι καὶ ἀσυνέπεια στὸ λόγο, πὺν δίνουμε. Δὲν προσέχομε διόλου στὴν ἐπίδραση, πὺν ἀσχετὴ στὴν ἡθικὴ ὑπόστασή μας τὸ ἐλάττωμα αὐτό.

Ἡ καλὴ μάνα ξέρει, πὺς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανένας ἀσυνεπὴς καὶ ὄχι ἀκριβὴς στὴν ὥρα του ἢ καὶ σὲ ἄλλα μικροπράγματα καὶ νὰ εἶναι ἀκριβὴς στὰ σοβαρά, γιατί, γιὰ νὰ εἴμαστε συνεπεῖς στὰ μεγάλα, πρέπει πρῶτα νὰ συνηθίσουμε νὰ εἴμαστε ἀκριβεῖς καὶ τακτικοὶ στὰ μικρά. Μέσα στὰ μικρὰ ὑπάρχει τὸ νῆμα τῆς συνέχειας τῶν μεγάλων. Τὰ μικρὰ παίζουν σπουδαῖο ρόλο γιὰ τὰ μεγάλα. Σ' αὐτὰ τὰ μικρὰ σκοιντάφτομε, κι ὕστερα πέφτομε στὰ μεγάλα. Δικαιολογίες, βέβαια, πάντα βρίσκονται πολλὲς καὶ ὄχι μόνο γιὰ τὶς μικρὲς ἀσυνεπεῖς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς μεγάλες. Τέτοιες βρίσκονται, θες κι ἂν θέλουμε, πρῶτα, γιὰ νὰ ἀπατήσουμε τὸν ἑαυτὸ μας κι ἔπειτα τοὺς ἄλλους. Ὡστόσο, γιὰ ὅποιον θέλει νὰ εἶναι ἀκριβὴς, συνεπὴς στὸ λόγο του, δὲν ὑπάρχει καμιά δικαιολογία. Γι' αὐτὸν ὑπάρχει μόνο ἡ γερὴ καὶ δυνατὴ θέληση. Κι ὅπου ὑπάρχει μιὰ γερὴ θέληση, ἐκεῖ ὑπάρχει κι εἰς δρόμους. Κι ὁ καλύτερος δρόμος, γιὰ νὰ διαπαιδαγωγῇ ἡ μάνα τὸ παιδί στὴν ἀκριβεία, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ παράδειγμά της. Τὰ λόγια δὲν κάνουν τίποτε χωρὶς τὴν πράξη. Ἡ προκομμένη μάνα ἀρχίζει νὰ διαπαιδαγωγῇ τὸ παιδί, στὴ σπουδαία αὐτὴ ἀρετὴ, ἀπὸ τὶς πρῶτες ἡμέρες τῆς ζωῆς του. Μὲ ἀκριβεία κρατᾷ τὶς ὥρες τῆς τροφῆς τοῦ παιδιοῦ, τοῦ ὕπνου. Τὸ συνηθίζει ἀργότερα νὰ πηγαίνει ἐγκρίως στὸ σχολεῖο καὶ νὰ γυρίξῃ στὸ σπίτι τὴν ἀκριβὴ ὥρα, νὰ μὴ χρονοτριβῇ, χαζεύοντας καὶ ξεχνώντας τὸν ἑαυτὸ του, νὰ ἐτοιμάξῃ τὶς ἐργασίες του τὴν ὀρισμένη ὥρα. Νὰ δείχνῃ συνέπεια στὶς ὑποσχέσεις του. Καὶ νὰ μὴ δέχεται ποτὲ ἡ μάνα τὶς ἀναβολὰς τοῦ παιδιοῦ. Εἶναι ἀλλήθεια, πὺς, μὲ τὴν πραγματικὴ ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος, εἶναι δαμένη καὶ κάποια σκληρότητα ἀπέναντι τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἡ αὐστηρότητα ὅμως αὐτὴ εἶναι ἀπαρκαίτητη, γιατί

1. Fr. W. Förster, Erziehung und Selbsterziehung, 1917, σ. 267 κ.

χωρίς αυτήν δεν μπορούμε να συγκεντρωθούμε. Τῆς αὐστηρότητας καὶ τῆς αὐτοκριτικῆς ἔχει ἀνάγκη πρῶτα ἡ ἰδία ἢ μάνα, γιατί σὲ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ διαπαιδαγωγήσῃ, ἂν αὐτὴ πρῶτα δὲ σταθῇ σὺν πρότυπο σ' αὐτό, ποῦ θέλει νὰ κἀνῃ τὸ παιδί της. Κι αὐτὸ περισσότερο ἀκόμη ἰσχύει, ὅταν θέλουμε νὰ διαπαιδαγωγήσουμε τὸ παιδί μας στὴν ἀκρίβεια καὶ στὴ συνέπεια. Ἡ μάνα πρέπει νὰ ξέρῃ, πῶς ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ συνέπεια εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς ἐσωτερικῆς τάξης, τῆς ἐσωτερικῆς ἁρμονίας. Εἶναι σημάδια ἀνθρώπου μὲ θέληση καὶ αὐτοκυριαρχία, ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἀντιδρᾷ ἀποτελεσματικὰ σὲ ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς. Νὰ κατανεῖ κάθε ἀντιξοότητα καὶ νὰ μὴ λαβαίνει ὑπόψιν του τίς στιγμιαῖες ἐπιθυμίες καὶ τίς ροπές του. Ἡ ἀκρίβεια δὲν εἶναι μόνο γνῶρισμα ἀνθρώπου μὲ χαρακτῆρα, ἀνθρώπου, ποῦ δὲν εἶναι ἐρμαιο τῶν περιστάσεων, ἀλλὰ ἀνθρώπου εὐγενικοῦ, σταθεροῦ, ἀξιοπρεποῦς. Δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο τόσο ἐξαίσιο στὸν κόσμον ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον, στὸν ὁποῖο μορεῖς ν' ἀφήνῃσαι μὲ ἐμπιστοσύνη.

3. ΜΟΡΦΕΣ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑΣ

α'. Ἡ μάνα πρέπει νὰ συνηθίσῃ τὰ παιδιὰ της στὴν ἀξιοπρέπεια. Ἀξιοπρέπεια εἶναι περηφάνεια, ποῦ συνοδεύεται ἀπὸ σοβαρότητα καὶ κοσμιότητα. Εἶναι τὸ μέτρο, ποῦ ταιριάζει καὶ πρέπει στὴ συμπεριφορὰ μας. Ἡ ἀξία στάσῃ μας, ποῦ δηλώνει τὸ ἐσωτερικὸ μας φρόνημα. Εἶναι ἡ ἐκφραση, ἡ ἐξωτερικέυσθι τῶν ἐσωτερικῶν μας διαθέσεων, σκέψεων, συναίσθημάτων, ἰδανικῶν, ζωῆς καὶ σκοπῶν. Ἡ ἀξιοπρέπεια βρίσκει τὸ σωστὸ μέτρο ἀνάμεσα στὸ παραπολὺ καὶ στὸ ἐλάχιστο. Συγγενεῖ με τὸν ἱπποτισμὸ καὶ τὴν ἐσωτερικὴ καθαρότητα τοῦ φρονήματος. Ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη τῶν πράξεων καὶ σὲ δύσκολες στιγμὲς ὁ ἀξιοπρεπὴς ἐπωμίζεται ξένες εὐθύνες καὶ καλύπτει, μὲ τὴν στάσιν του, τὰ σφάλματα τῶν ἄλλων, ὅχι ἀπὸ ἀπλοϊκότητα, παρὰ ἀπὸ συναίσθησιν τῆς εὐθύνης του. Γι' αὐτὸ στὴν ἀξιοπρεπή στάσιν βρίσκονται πάντα στιγμὲς αὐτοκινδύνου, αὐτοὑπερνήκσεως μιᾶς ἐναντιωμένης φυσικῆς τάξης.

Ὁ ἀξιοπρεπὴς στερεῖται τῆς ἐμπάθειας καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπλότητά του καὶ τὴν σοβαρότητα. Χαρακτηριστικὸ τῆς συμπεριφορᾶς του εἶναι ὁ προσανατολισμὸς του πρὸς τὰ ἀντικειμενικὰ καθιερωμένα. Δείχεται καὶ εἶναι ὑπομονητικὸς καὶ δὲν προσκρούει σὲ ἥθη καὶ ἔθιμα. Ἡ ἀξία του δείχεται στὴν στάσιν του καὶ στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀπέναντι τῶν ἄλλων, στὸ χαρακτῆρα του, κι ὅχι στὴν ἐξυπνάδα τοῦ νοῦ του, στὸ προικισμένο τῶν ἱκανοτήτων του. Στὴ θέσιν, ποῦ παίρνει ἀπέναντι τῶν ἄλλων, ὅταν τοὺς καλύπτῃ σφάλματα, ὅταν δὲν ντροπιάζῃ κι ἐκείνους ἀκόμη, ποῦ θὰ ἦταν ἀξίαι γι' αὐτό, ὅταν δὲ βάνῃ μπρὸς τὸ συμφέ-

ρον του, και προπαντός εκεί, που θα μπορούσε να εκμεταλλευθῇ αδυναμίες και περιστάσεις. Ὁ αξιοπρεπὴς μένει κυρίαρχος τοῦ ἑαυτοῦ του σ' ὅλες τὶς καταστάσεις, τόσο τὶς εὐμενεῖς, ὅσο και τὶς δυσμενεῖς γι' αὐτόν, δὲν προσπαθεῖ ποτὲ καὶ μὲ κανένα λόγο ν' ἀποσεῖσῃ τὴν εὐθύνη του καὶ νὰ τὴν ρίξῃ στοὺς ἄλλους, ποτὲ δὲ θέλει οὕτε καὶ κάνει συνενόχους, παρὰ ὁ ἴδιος παίρνει τὴν εὐθύνη τῶν πράξεών του, χωρὶς νὰ θέλῃ νὰ ἐλαφρῶθῃ στὴ συμμετοχή, σὲ β,τι ἔκανε μὲ ἄλλους. Δὲ φανερώνεται καὶ μπρὸς στὸν ἐχθρὸ παίρνει τὴ σωστὴ στάση, κυρίως ὅταν συναντᾷ τὶς ἀδυναμίες του. Εἶναι ἐπικεικὴς καὶ δείχνει οἶκτο στὸ νικημένο ἀντίπαλο. Τότε παύει ἡ ἀντίθεσῃ καὶ τοῦ συμπεριφέρεται μὲ ἀνθρωπιά.

Ἡ αξιοπρέπεια εἶναι πάντα δεμένη μὲ ἠθικὴ πειθαρχία, ἀλλὰ καὶ μὲ δημοκρατικότητα, φέρεται τὸ ἴδιο πρὸς τὰ ἐπάνω, ὅσο καὶ πρὸς τὰ κάτω. Κυριαρχεῖται περισσότερο ἀπὸ τὴ συνειδητὴ βούληση, τὴν ψυχρὴ λογικὴ καὶ λιγότερο ἀπὸ τὸ συναίσθημα, γιατί στὸν αξιοπρεπῇ λείπει ἡ υπερβολικὴ ἐγκαρδιότητα, ἡ φλυαρία, οἱ διαχύσεις καὶ ἡ υπερβολικὴ συναίσθηματικότητα. Εἶναι ἀπλὸς ὁ αξιοπρεπὴς, ἀλλὰ ὅχι μὲ τὸ νόημα τῆς ἀπλοϊκότητας.

Ἐπειτα εἶναι σοβαρὸ γιὰ τὴ μάνα νὰ ξέρῃ, πὼς δὲν ὑπάρχει πῶς κακὸ ἀπὸ τὴν ἀναξιοπρέπεια καὶ τὸν ἀναξιοπρεπῇ. Ὁ ἀναξιοπρεπὴς δὲ λογαριάζεται σὰν ἄνθρωπος, ὅσο κι ἂν τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουμε συνηθίσει ν' ἀντικρίζουμε τέτοιες μορφές συχνότερα ἀπὸ ἄλλοτε. Ὁ ἀναξιοπρεπὴς στερεῖται κάθε εἵδους ἀξίας. Χάνει τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνθρωπιά του.

Τὰ παιδιὰ τείνουν ἀπὸ μόνον τους στὴν αξιοπρέπεια καὶ στὴν περηφάνεια κι ἐπομένως εἶναι εὐκολο στὴ μάνα, νὰ τὰ διαπαιδαγωγήσῃ σ' αὐτὴ τὴν ἀρετὴ, ἀρκεῖ νὰ ἔχῃ αὐτὴ ἡ ἴδια συνειδητοποιήσει τὸ νόημα τῆς αξιοπρέπειας καὶ τοῦ αξιοπρεποῦς ἀνθρώπου, νὰ ἔχῃ πασχίσει νὰ δημιουργήσῃ στὸ σπῆτι της — πράγμα, ποὺ ἐξαρτᾶται κατὰ κύριο λόγο ἀπ' αὐτὴν — γύρω της μιὰ ἀτμόσφαιρα αξιοπρέπειας. Ἀτμόσφαιρα, βέβαια, αξιοπρέπειας δὲ σημαίνει ὑπερτροφικὸς ἐγωισμός. Αὐτὸς δὲν εἶναι ἀξία, ποὺ ἐμπρέπει στὸν αξιοπρεπῇ. Ἡ μάνα πρέπει νὰ γνωρίζῃ, ὅτι ὁ αξιοπρεπὴς κατέχεται, βέβαια, ἀπὸ περηφάνεια, ἀλλὰ καὶ κοσμιότητα μαζί καὶ σεῖρα στὸν ἑαυτὸ του.

Ἡ ἀρετὴ τῆς αξιοπρέπειας δοκιμάζεται περισσότερο, σὲ ἐποχές ἠθικῆς κρίσης καὶ γενικῆς καταπτώσεως, σὲ μεταβατικὰ κυρίως καταστάσεις. Σὲ ἐποχές, ποὺ οἱ ἠθικὰς ἀρχὲς κλονίζονται, τρικλίζουν καὶ τὰ πάντα ἔχουν ὑποστῆ διάσειση. Ἡ αξιοπρέπεια μᾶς βοηθεῖ νὰ νικήσουμε τὴν ἠθικὴ κρίση, μᾶς δίνει τὸ μέτρο τῆς συμπεριφορᾶς μας σὲς ἀνταρκαγμένες ἐποχές, ποὺ κινδυνεύουν νὰ χαθοῦν οἱ δείχτες τῆς ἀνθρωπιάς. Ἀντίθετα ἡ ἀναξιοπρέπεια καταστρέφει, ὅσο περισσότερο μπο-

ρεϊ και γρηγορώτερα, τὸ αἶσθημα τῆς τιμῆς, τὸ δικό μας και τῶν ἄλλων, τραυματίζει: τὴν ἠθικὴ συνείδηση και ὁδηγεῖ στὸ θάνατο.

Ἐπειτα ἡ μάνα πρέπει νὰ ἔχη πάντα ὑπόψη τῆς, πῶς, ἀντρεφοντας τὰ παιδιὰ τῆς, δὲ φτάνει τὸ ἐσωτερικὸ φρόνημα, ὅσο κι ἂν αὐτὸ εἶναι καθαρό. Θὰ πρέπει νὰ παίρνῃ μιὰ τέτοια ἐξωτερικὴ μορφή, ποὺ νὰ δείχνῃ, νὰ ἐκφράζῃ τὴν ἐσωτερικὴ ἐμπρέπουσα θέση ἀπέναντι τῶν ἀνθρώπων, τῶν γεγονότων και τῶν καταστάσεων. Αὐτὸ δὲν ἱσχύει μόνο γιὰ τὴ γυναῖκα τοῦ Καίσαρος, ἀλλὰ και γιὰ κάθε ἀνθρώπο.

β'. Στενὰ δεμένη μὲ τὴν ἀξιοπρέπεια εἶναι ἡ εὐγένεια. Ἡ σωστή μάνα ξέρει, ὅτι ἡ εὐγένεια εἶναι μόρφωση, εἶναι καλλιέργεια πολιτισμοῦ, ὅτι εὐγενὴς εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ ἔχει λεπτοὺς τρόπους, ἀβρὴ συμπεριφορὰ, φιλοφροσύνη και εὐπροσηγορία. Κατανοεῖ τὴ σοβαρότητα τῆς ἀρετῆς αὐτῆς και τὴ σπουδαιότητά τῆς γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πολιτείας. Ξέρει καλὰ, πῶς ἡ εὐγένεια μαλακώνει: τίς προστριβὲς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀμβλύνει: τίς τραχύτητες και τίς γωνίες, ὥστε νὰ μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ συναντιοῦνται, χωρὶς νὰ προσκρούουν και χωρὶς νὰ θίγονται. Ξέρει ἡ καλὴ μάνα, πῶς ἡ κακὴ συμπεριφορὰ μας μπορεῖ νὰ κινή τὴ ζωὴ μας ἀνυπόφορη και τὴ ζωὴ τῶν ἄλλων ἀκόμη τέτοια. Οἱ τρόποι και ἡ συμπεριφορὰ μας, ὅσο κι ἂν μπορῇ ἀκόμη νὰ εἶναι πράγματα ἐξωτερικά, ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ ἀνάγκη ζωῆς, κι ὁποῖος τραυματίζει: τὴν ἀνάγκη αὐτὴ διαπράττει: κάτι κακό. Ὡστόσο ποτὲ δὲν πρέπει νὰ διαφεύγῃ ἀπὸ τὸ νοῦ τῆς μάνας, πῶς στὴν οὐσίᾳ τῆς εὐγένειας και καλῇ συμπεριφορᾷ δὲ θὰ πῇ κινήσεις ἐξωτερικῆς, μηχανικῆς, φερσίματα, ποὺ νὰ θέλουν ν' ἀπατήσουν τοὺς ἄλλους. Εὐγένεια δὲ σημαίνει κατὰ συνήθειαν πνεύματα οὔτε βέβαια ἡχηρὲς και γλυκερὲς ἐκφράσεις, χωρὶς περιεχόμενο. Οὔτε ἀκόμη τρόποι, ποὺ βγαίνουν ἀπὸ ὑπολογισμό γιὰ προσωπικὸ και μόνο ὄφελος, γεμάτοι ὑποκρισία και κίβδηλα. Οὔτε δημαγωγικὴ φρασσεολογία εἶναι εὐγένεια οὔτε δουλοπρεπὴς εὐλυσία τῆς σπονδυλικῆς στήλης μπρὸς στὰ μεγάλα και δυνατὰ πρόσωπα και ἀντίθετα σκληρότητα και ὑπεροψία μπρὸς στὰ ἀδύνατα, στὰ χωρὶς σημασία δύναμη κι ἐπιρροή.

Ἡ μάνα πρέπει νὰ ξέρῃ, πῶς ἡ εὐγένεια εἶναι ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξη, ἓνα μέρος τῆς μορφώσεως τῆς καρδιάς μας, λεπτὸ αἶσθημα και προπαντὸς ἀνθρωπιά, γι' αὐτὸ και ἡ διαπαιδαγώγηση σ' αὐτὴν ἀποτελεῖ ἓνα σπουδαῖο κεφάλαιο τῆς ἀγωγῆς και βρίσκεται προπαντὸς στὰ χέρια τῆς.

Τὸ παιδὶ ἔχει μιὰ φυσικὴ ἀφέλεια και δὲ λαθεῖναι ὑπόψῃ του πολλὰ πράγματα. Ἐχει λοιπὸν ἀνάγκη ἀπὸ συστηματικὴ συνήθεια σ' ὅτι, ἀφορὰ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς εὐγένειας. Ἡ μάνα ἀρχίζει μὲ λόγια εὐγενικά: μὲ τὸ παρακαλῶ και τὸ εὐχαριστῶ. Αὐτὰ ὅμως εἶναι: κάτι τὸ ἐξωτερικὸ

δεδομένο, όπως και ο χαιρετισμός, χωρίς να έχουν ἐγγίσει τὴν οὐσίαν τῆς εὐγένειας. Ὡστόσο κι αὐτὰ εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἀπαραίτητα καὶ πρέπει ἡ μάνα νὰ τὰ ἀπαιτῇ. Οὐσιαστικότερα ὅμως εἶναι τὰ ἄλλα: Νὰ μὴν ἀφήνῃ ποτὲ ἡ μάνα τὸν ἑαυτὸς τῆς χαλαρὸ μέσα στὸ σπίτι, πράγμα πού συμβαίνει, λέγοντας, πὼς κανένας δὲ μᾶς βλέπει ἢ πὼς αὐτὸ τώρα δὲν πειράζει. Τὰ παιδιὰ εἶναι δεξιὲς παρατηρηταί, δὲν τοὺς διαφεύγει τίποτε ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ μας πρὸς τοὺς ἄλλους. Ὅταν ἡ μάνα μὲ χαρούμενο κι εὐγενικὸ τρόπο ζητᾷ ἀπὸ τὸ παιδί τῆς νὰ τῆς κἀνῃ κάτι, τότε καὶ τὸ παιδί διδάσκεται κατὰ ἀσύνειδο, ἀλλὰ σταθερὸ τρόπο, νὰ ἐκφράζῃ εὐγενικὰ τίς ἐπιθυμίες του. Ὅπου κυριαρχεῖ ἐγκαρδιότητα, θερμὴ καὶ εἰλικρίνεια στοὺς τρόπους, τὰ παιδιὰ δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ καμιά ἄλλη διδασκαλία. Ἡ μάνα θὰ διδάξῃ στὸ παιδί, πὼς πρέπει νὰ σωπαίνει, ὅταν μιλοῦν οἱ ἄλλοι, νὰ εἶναι πρόθυμο, νὰ δείχνῃ σεβασμὸ στοὺς μεγαλύτερους. Νὰ ντρέπεται τοὺς ἄλλους καὶ περισσότερο τὸν ἑαυτὸς του γιὰ κάτι κακὸ, πού ἔκανε καὶ γιὰ χίλια δυὸ ἄλλα πράγματα, πού φαίνονται μικρὰ κι ἀσήμαντα.

Ὅλα αὐτὰ, τὰ μικρὰ ἢ τὰ μεγάλᾳ, τὰ σημαντικὰ ἢ τὰ ἀσήμαντα, μᾶς τὰ δίνει ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ, τῆς οἰκογένειας, πού ἀναπνέουν τὰ παιδιὰ κάθε ἡμέρα, καὶ τὴν ὁποία δημιουργεῖ κατὰ πρῶτο καὶ κύριο λόγο ἡ μάνα. Μέσα στὸ σπίτι βλέπει καὶ μαθαίνει τὸ παιδί, σχεδὸν γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ, πὼς οἱ γονεῖς του συμπεριφέρονται ἀναμεταξύ τους, πὼς στοὺς φίλους τους, πὼς στοὺς ξένους καὶ τοὺς μιμεῖται. Τὸ παιδί συνηθίζει εὐκολα, γιὰτὶ κατὰ παλιά σοφία, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶον πολιτικόν καὶ συγχρόνως καὶ ζῶον μιμητικώτατον. Τὸ παιδί ἀναπτύσσει τὸν πλοῦτο τῆς δράσης του, τῆς συμπεριφορᾶς του καὶ γενικότερα ὅλων τῶν συνηθειῶν του στὰ χνάρια τῶν ὁσῶν βλέπει νὰ κάνουν οἱ γύρω του καὶ προπαντὸς ἐκεῖνοι, πού στέκουν πιὸ κοντὰ του, ὥπως ἡ μάνα του. Χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνει ἡ μάνα, ἀπλώνεται ἀπ' αὐτὴν πρὸς τὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ μιὰ ἄμεση ἐπίδραση σ' ὅ,τι ἀφορᾷ στὶς ἀξίες καὶ στὶς συνήθειες, τόσο τίς καλές, ὅσο καὶ τίς κακές. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὸ παιδί θεωρεῖ εὐγενικὸ καὶ ὠραῖο ὅ,τι καὶ ἡ μάνα του. Ἐποὶ δέχεται τὴν τάξιν ἢ τὴν ἀταξίαν, πού διέπει τὴν ἐργασία τῆς μάνας, τὴν ἀκρίβειαν ἢ τὴν ἀμετροπέπειαν, τὸ σεβασμὸ, πού αὐτὴ ἔχει πρὸς τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα ἢ τὴν ἀσέβειαν.

γ'. Πολλὰ πράγματα, κατὰ τὴν παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ ἡλικίαν εἶναι ἀκατανόητα, στὴν ὥριμη ὅμως ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου θὰ τοῦ εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμα. Καὶ εἶναι αὐτὰ, τὰ ἀκατάληπτα γι' αὐτὴ τὴν ἡλικίαν, ὑψηλές ἰδέες, οἱ ὁποῖες ἀνυψώνουν τὸν ἄνθρωπο ἐπάνω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς καθημερινότητος. Ὅσο ὅμως κι ἂν οἱ ὑψηλές αὐτὲς ἰδέες εἶναι ἀκατάληπτες στὸ βαθύτερό τους νόημα, θὰ πρέπει νὰ τίς διδάσκουμε

ἀπὸ ἐνωρίς στὰ παιδιὰ καὶ στοὺς ἐφήβους, νὰ τὰ συνηθίζουμε στὸ σεβασμὸ τῶν ὑψηλῶν αὐτῶν ἰδεῶν. Νὰ στέκωνται μὲ δέος μπρὸς σὲ ὅ,τι εἶναι ἄξιο σεβασμοῦ. Καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἀπ' ὅλα τὰ πρόσωπα, ποὺ στέκονται κοντὰ στὸ παιδί, τὸ καταλληλότερο εἶναι ἡ μάνα. Δυστυχῶς πολλοὶ παράγοντες συνέτειναν, τὰ τελευταῖα κυρίως χρόνια, ὥστε νὰ προκαλέσουν, στὰ διάφορα στρώματα τοῦ λαοῦ μας, μιὰ ἐπικίνδυνη ἀδιανοησία γιὰ ὅ,τι κάποτε ἦταν σεβαστὸ καὶ ἱερὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.

Ὁ ἄνθρωπος σήμερα ἔχασε περισσότερὸ ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ τὸ θαυμασμὸ καὶ τὴν εὐλάβεια, ποὺ εἶχε μπρὸς στὸ ἀνεξερεύνητο τῆς ζωῆς. Παρκαμέρισε μὲ ἀπότομο χέρι τὸ περικάλυμμα, ἀλλὰ ὥστόσο δὲν ἔλυσε τὸ αἰνίγμα καὶ δὲ βρῆκε τὴν ποθούμενη ἡσυχία. Ἀντίθετα τὸν ἐπίασε μιὰ μεγάλη ἀνησυχία, καὶ ἀντὶ τῆς εὐτυχίας ἔμεινε τὸ κενὸ τῆς καρδιάς του, ποὺ ἔγινε μεγαλύτερο. Ἀγωγὴ ὅμως, χωρὶς τὴν καλλιέργεια τοῦ σεβασμοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ. Παρκαπονιάμαστε, πὼς ἡ σημερινὴ νεολαία—καὶ τὸ παράπονο δὲν εἶναι ἀβάσιμο—στερεῖται γενικὰ σεβασμοῦ, πὼς εἶναι αὐθάδης καὶ πὼς δὲ δέχεται καὶ δὲν παίρνει ἀπὸ συμβουλές. Εἶναι πολλοὶ οἱ παράγοντες, οἱ ὁποῖοι συνετέλεσαν στὸ νὰ φτάσῃ ἡ νεολαία μας στὸ σημεῖο αὐτό.

Κατὰ πρῶτο λόγο δὲν πέφτει ἡ ἐνοχλή ἐπάνω στὴ νέα γενεὰ τόσο, ὅσο στὴν παλιὰ. Δὲν μποροῦν οἱ ὄριμοι νὰ ὑπερηφανεύονται γιὰ τὸ καλὸ παράδειγμα, ποὺ ἔδωκαν πάντοτε. Ἐπειτα ὀρισμένες κοσμοθεωρίες ἐκολάκευσαν πολὺ τὰ ἔνστικτα τοῦ νέου, τὴ δυναμικότητά του, τὴν ἀπειρία του, τὸν δόληγησαν προγραμματικὰ καὶ ἐπίμονα πρὸς τὴν αὐθάδεια, τὴν ἀνυπακοή, τὴν ἀλαζονεία, τὴν ἀνταρσία. Τὸν ἐφάρξαν σὲ ἀνοιχτὴ ἀντίθεση πρὸς τὴν παλιότερη γενεά, ἀπὸ σκοποῦ βέβαια, καὶ πρὸς κάθε ἀρετὴ καὶ ἄξια. Ἐδωκαν στὴ νεολαία τὸ προβάδισμα, καὶ αὐτὴ ὑπερεξέτιμήσε τὸν ἑαυτὸ της, ξεππάστηκε.

Πέρα ἀπὸ τὴν κακὴ αὐτὴ ἐπίδραση κάνομε τὸ σφάλμα, καὶ αὐτὸ εἶναι κυρίως τῆς μάνας, νὰ διαπαιδαγωγῶμε τὰ παιδιὰ μας στὴν ὑπεροψία. Τὰ βάνομε ἀπὸ μικρὰ πάντα στὸ κέντρο. Γυρίζομε ὅλο γύρω ἀπ' αὐτὰ σὲ ὅλες μας τίς ἐνέργειες, σὲ ὑπερβολικὸ βαθμὸ. Ὑπάρχουν γονεῖς, ποὺ ἀλόγιστα ἐμφυσοῦν τὴν ἰδέα στὰ παιδιὰ τους, πὼς αὐτὰ εἶναι τὰ καλύτερα παντοῦ, τὰ πρῶτα, καὶ ὅτι, δπου δὲν ἔρχονται πρῶτα, ἐκεῖ τὰ ἔχουν ἀδικήσει. Ἀλλωστε ποτὲ τὰ δικὰ μας παιδιὰ δὲν εἶναι σὰν τὰ ἄλλα, παρὰ παντοῦ ὑπερέχουν! Τὰ ἄλλα παιδιὰ δὲν ἀξίζουν τόσο, ὅσο τὰ δικὰ μας, δὲν ἀναγνωρίζομε ἄλλα γιὰ καλύτερα. Τόσο πολὺ προχωροῦν πολλὰς μητέρες σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, τῆς ὑπερεκτιμήσεως δηλαδὴ τῶν παιδιῶν τους καὶ τῆς μὴ ἀναγνωρίσεως τῶν ἄλλων, ὥστε φτάνουν ὡς τὸ γελοῖο καὶ τὸ κωμικόν. Δὲν ξέρουν τὸ κακὸ, ποὺ κάνουν μὲ τὴν ὑπεροψία τους αὐτὴ, τόσο στὰ παιδιὰ τους, ὅσο καὶ γενικότερα στὴν πολιτεία, μέσα στὴν ὁποία θὰ ζήσουν. Ἡ καλὴ μάνα ξέρει πολὺ

καλά, πόση σημασία έχει ή διαπαιδαγώγηση τών παιδιών στο να αναγνωρίζουν στους άλλους αυτό, τὸ ὁποῖο εἶναι, αὐτὸ τὸ ὁποῖο πραγματοποιοῦν καὶ κατορθώνουν. Ξέρει καὶ κατευθύνει ή καλὴ μάνα τὴν ἀγωγή τών παιδιών της, ἔτσι ὥστε ή ἀναγνώριση νὰ παίρνῃ τὴν ἐκφρασὴ της, νὰ ὑψώνεται: σὲ ἐκτίμηση. Νὰ δίνουν στὸν ἄλλο τὴν τιμὴ ποὺ ἀξίζει, νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν ὑπεροχὴ του.

Ἐκεῖ ποὺ ὁ ἄνθρωπος χάνει τὴν ἐκτίμηση καὶ τὸ σεβασμὸ πρὸς τοὺς ἄλλους, χάνει τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του καὶ δὲν μπορεῖ νὰ φτάσῃ στὸν ἀνθρώπινο προσορισμὸ του. Εἶναι σημεῖα τών καιρῶν. Ἡ ὑποτίμηση τών ἄλλων καὶ ή ὑπερτίμηση τοῦ ἑαυτοῦ μας, ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἑλλειψη σεβασμοῦ πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ ἀκόμα πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας.

Ἡ μάνα πρέπει νὰ εἶναι βαθιὰ ἐμποτισμένη ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ διαπαιδαγωγῇ τὰ παιδιά της στὸ σεβασμὸ πρὸς τὸν ἄνθρωπο προσπαντὸς καὶ ὅχι: σ' αὐτὸν σὰ μέσον πρὸς τὸ σκοπὸ, παρὰ σὰν ἓνα μέρος τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ. Κι ὅταν βάνῃ μέσα στὴν ψυχὴ τών παιδιῶν της τὸ σεβασμὸ αὐτόν, τότε ἀσφαλῶς ἔχει κάνει πολλά, πάρα πολλά στὸ πεδίο αὐτὸ γιὰ τὴ δική τους εὐτυχία, ὅσο καὶ γιὰ τὴν εὐτυχία τών ἄλλων.

δ'. Μὲ τὸ σεβασμὸ εἶναι στενὰ δεμένη ή αἰδώς, ὁ ἐσωτερικὸς δισταγμὸς, ποὺ μᾶς παρουσιάζεται, ὅταν σπρωχόμεσθε νὰ βάνουμε πόδι πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἡθικοῦ. Ἡ καλλιέργεια αὐτῆς τῆς ἀρετῆς εἶναι ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος, προσπαντὸς σήμερα, ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀφήσει τὸν ἑαυτὸ του πρὸ πέρα ἀπ' ἐκεῖ ποὺ πρέπει. Ζοῦμε χωρὶς αἰδῶ: ἔχει λησμονηθῇ ή εὐεργετικὴ ἐπίδρασή της στὴν ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ. Οἱ ἀρχαῖοι πίστευαν πολὺ στὴν ἀρετὴ αὐτὴ, τὴν εἶχαν θεοποιήσει. Τὴν ἔκαναν θεά, γυναίκα, μάνα, μὲ κόρη μιὰ ἄλλη ἐξαιρετικὴ ἀρετὴ, τὴ Σωφροσύνη. Ἡ αἰδὼς συγκρατεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ πολλά. Εἶναι πράγματι ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη μάνα τῆς σωφροσύνης. Ὁ Σήμερα ὑπάρχει ὅμως ἀρκετὰ ἐξαπλωμένη ή ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀναίδεια, γιὰ τὴ δυναμικὴ αὐθάδεια, πὼς ὅσο ξεδιάντροπος εἶναι κανένας, τόσο καὶ πρὸ κερδισμένος βγαίνει. Ἡ αἰδὼς, ὡς ἐννοια δὲ βρίσκειται σήμερα στὴ γλώσσα μας μὲ ὅλη τὴν πληρότητα τῆς σημασίας, ποὺ εἶχε στοὺς ἀρχαίους. Τὴν ἀποδίδουμε μὲ τὴν ντροπὴ, ποὺ σημαίνει αἰδῶ, ἀλλὰ καὶ αἰσχύνῃ. Ὁ ντροπὴ εἶναι δυσάρεστο καὶ πειστικὸ συναίσθημα, ποὺ γεννιέται μέσα στὸν ἄνθρωπο, ὅταν τοῦ γίνῃ συνειδητὴ ή ἀδυναμία του, ή ἀνεπάρκειά του γιὰ κάτι. Ὅταν ἀντιληφθῇ, πὼς τραυματίζει τοὺς κοινωνικοὺς δεσμούς, τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα, τὰ θεσπισμένα τῆς κοινωνίας κυρίως στὸ

1. Πόνια Σωφροσύνη, θύγατρο μεγαλόφρονος Αἰδοῦς, K a i b e l, ἐπιγράμ. 34. πρὸλ. Ἀριστοτέλους, Ἠθικά Νικομ. Β. 7. 33 - Δ. 15, 1.

2. Πρὸλ. Σ. Καλλιόφα, ἄρθρο στὴν Μ. Ἐγκυκλοπαίδεια.

ήθικὸ πεδίο. Ἡ ντροπὴ εἶναι δυσάρεστο συναίσθημα γενικά, όταν ἐρχονται στὸ φῶς ἐλλείψεις καὶ ἀδυναμίες τῆς συμπεριφορᾶς, τοῦ χαρακτήρα, τοῦ φρονήματός μας, ποὺ μειώνουν στὰ μάτια τῶν ἄλλων τὴν ἀξία τῆς προσωπικότητάς μας. Ἡ ντροπὴ δὲ γεννιέται μόνο ἀπ' ἐκεῖνο, ποὺ ἐρχεται στὸ φῶς καὶ πέφτει στὰ μάτια τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πράξεις καὶ σκέψεις μας, ποὺ δὲν ἔγιναν ἀντιληπτές ἀπὸ κανέναν ἄλλον, παρὰ μόνο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ντροπῆς παρουσιάζεται σὲ άτομα μὲ κάποια ἀναπτυγμένη ἠθικὴ καὶ εἶναι συνδεδμεμένο μὲ βί, τι λέμε μετάνοια καὶ τύψη.

Ἡ διαπαιδαγώγηση στὴν αἰδημοσύνη, στὴν καθαρότητα καὶ τὴν ἀγνότητα τῆς ψυχῆς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα καὶ εὐγενικά καθήκοντα τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μάνα μπορεῖ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο πρόσωπο νὰ ἀναπτύξῃ τὸ συναίσθημα τῆς ντροπῆς στὸ παιδί. Αὐτὴ ἔχει ἀπὸ τὴ φύση τῆς κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸν ἄνδρα, ἀπ' αὐτὸ ποὺ λέμε αἰδῶ. Μόνο δὲ θὰ λησμονοῦμε, πῶς τὸ συναίσθημα τῆς ντροπῆς εἶναι δεμένο μὲ ἐσωτερικὴ καθαρότητα καὶ δὲν εἶναι αὐτὸ κάτι τὸ ἐξωτερικό, ποὺ εὐκολα μπορεῖ νὰ ξεπέση σὲ ὑποκρισία καὶ σεμνοτυφία. Ἡ αἰδῶς δὲ βρίσκεται μόνο στὸ σεξουαλικὸ πεδίο, ποὺ συνήθως τὴν τοποθετοῦμε, παρὰ εἶναι γενικὴ τῆς ψυχῆς ἀγνότητα, ἀπλότητα, ποὺ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ ὅλο τὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀδιαντροπιὰ ἀνοίγει τὴν πόρτα πρὸς ὅλα τὰ κακὰ, τὴν ἀκολουθεῖ ἡ ἀχαριστία, ἡ ἀγνωμοσύνη κλπ.

ε'. Ἡ εὐγνωμοσύνη εἶναι μιὰ σπάνια ἀρετὴ. Ἡ ἱστορία, καὶ προπαντὸς οἱ μῦθοι, μιλοῦν γιὰ τὴ σπανιότητα τῆς ἀρετῆς αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σπουδαιότητά της ἀνάμεσα στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Κάποτε, λέει ἡ παράδοση, ὁ Μεγαλοδύναμος θέλησε νὰ κἀνῃ ἐπάνω στὸν οὐρανὸ γιορτὴ πρὸς τιμὴν τῶν ἀρετῶν. Στὴν ὀρισμένη λοιπὸν ὥρα βρέθηκαν ὅλες οἱ ἀρετὲς στὶς οὐράνιες αὐλές, στολισμένες μὲ ὅ,τι καλύτερο εἶχε ἡ καθεμιὰ. Τότε ὁ Θεὸς διέκρινε δυὸ ἀπὸ τίς ἀρετὲς, ποὺ ἡ μιὰ στεκόταν δίπλα στὴν ἄλλη ψυχρὰ καὶ ἀποξενωμένα, σὰ νὰ μὴ γνωρίζονταν διόλου. Τὶς πλησίασε, πῆρε τὴ μιὰ ἀπὸ τὸ χέρι, τὴν ἔφερε πρὸς τὴν ἄλλη καὶ εἶπε: Θὰ ἤθελα νὰ γνωρίσω τὴ μιὰ στὴν ἄλλη. Ἀπὸ δῶ ἡ ἀρετὴ Εὐσπλαχνία καὶ ἐτοῦτῃ ἡ ἀρετὴ Εὐγνωμοσύνη. Ἐκανε μιὰ βαθιὰ ἐπὶ κλίση ἡ Εὐσπλαχνία μὲ πρὸς τὴν Εὐγνωμοσύνη καὶ εἶπε: Ἀστυγῶς δὲν εἶχα τὴν εὐχαρίστηση νὰ σὲ συναντήσω ἐπάνω στὴ γῆ, ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους.

1. Turgenieff, (Gedichte und Prosa), σημειωμένο ἀπὸ τὸ βιβλίο τῆς Franziska Baumgarten, Die Dankbarkeit bei Kindern und Jugendlichen, 1936, σ. 5, ὑποσημ. 2.

Στην Ἀγία Γραφή επίσης βρίσκουμε ὑποδείξεις γιὰ τὴ σπουδαία αὐτὴ ἀρετὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ σπάνιό της. Ἀπὸ τοὺς δέκα λεπρούς, ποὺ θεράπευσε ὁ Χριστός, ὁ ἕνας μόνον γύρισε πίσω καὶ τὸν εὐχαρίστησε, τοῦ ἐξέφρασε τὴν εὐγνωμοσύνη του. Τότε ὁ Σωτὴρας, κάπως μελαγχολικά, τὸν ρώτησε: *Δὲ θεοραπεύτηκαν δέκα; Ποῦ εἶναι οἱ ἄλλοι ἐννέα;*

Σ' ἕλες τίς γλῶσσες τοῦ κόσμου βρίσκει πάλι κανένας παροιμίες, δηλαδὴ συμπτυκνωμένη σοφία πείρας τῆς ζωῆς, ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴν ἔλλειψη τῆς ἀρετῆς αὐτῆς καὶ καυτηριάζουν τὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ της, τὴν ἀγνωμοσύνη. Αὐτὴν, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου σπάνια. Ἐπομένως ὅλα αὐτὰ μᾶς δείχνουν τὴν παιδαγωγικὴ, δηλαδὴ τὴν κοινωνικὴ σημασία τῆς ἀρετῆς αὐτῆς, τὴ σπουδαιότητά της γιὰ τὴν ἀρμονικὴ συμβίωση τῶν μελῶν μιᾶς κοινότητος, πλατύτερης ἢ στενότερης. Ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ πλευρὰ ἡ εὐγνωμοσύνη εἶναι ἓνα συναίσθημα, ποὺ γεννιέται μέσα μας, ὅταν μᾶς δοθῇ κάποιος, ὁποιαδήποτε βοήθεια, ὅταν μᾶς κάνουν κάποιον καλὸ. Ἡ εὐγνωμοσύνη, ὅπως καὶ ὅλα τὰ συναίσθηματα, καθὼς ἀποδείχνουν οἱ ψυχολογικὲς ἐρευνες, δὲν ἀποτελοῦν διαρκὴ καὶ μόνιμη ψυχικὴ κατάστασις. Ἀλλ' ὅσπερ χαρακτηριστικὸ σημάδι κάθε συναισθήματος, ὅπως μᾶς διδάσκει ἡ ψυχολογία, εἶναι τὸ βραχύδιό του. Ἐπιστήμη καὶ καθημερινὴ πείρα συναντιοῦνται στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ συμφωνοῦν. Τὴ στιγμὴ, ποὺ εὐεργετῆται ὁ ἄνθρωπος, ἀκριβῶς ἐκεῖνη τὴ στιγμὴ, ὑπερπλημμυρίζεται ἀπὸ ἓνα εὐάρεστο συναίσθημα καὶ θὰ μπορούσε τὴ στιγμὴ αὐτὴ τῆς χαρᾶς νὰ θυσιάσῃ καὶ νὰ δώσῃ πολλὰ. Ὑπόσχεται χίλια πράγματα, ἀλλὰ τὴν ἄλλῃ μέρα συνήθως λησμονεῖ τὰ λόγια του, τὸ συναίσθημα τῆς χαρᾶς καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης ἐξασθενίζει πολὺ, ἀποχρωματίζεται καὶ ἡ εὐεργεσία θεωρεῖται ἀπὸ ἄλλῃ πλευρὰ, κρίνεται διαφορετικά. Ὁ ἐνθουσιασμός δὲν εἶναι δυστυχῶς ἐμπόρευμα, ποὺ μπορεῖ κανένας νὰ τὸ ἀποθηκεύσῃ γιὰ μερικὰ χρονία.

Ὡστόσο τὸ συναίσθημα τῆς εὐγνωμοσύνης, ὅπως καὶ τὰ συναίσθηματα τῶν ἄλλων ἀρετῶν, μποροῦν νὰ ἐνισχύωνται καὶ νὰ τροφοδοτοῦνται ἔτσι, ὥστε νὰ μακραίνεται ἡ διάρκειά τους. Κι αὐτὴ τὴν ἐργασία μπορεῖ νὰ τὴν κάνῃ ἀπ' ὅλους καλύτερα ἡ μάνα. Ἡ ἀνάπλασις τῆς παραστάσεως τῆς εὐεργεσίας ποὺ δεχθήκαμε, τὸ ἀναπτυγμένο συναίσθημα τοῦ καθηκόντος, ἡ καλοσύνη, ὁ ἀλtruϊσμός, τὸ συναίσθημα τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, ὅλα αὐτὰ συντηροῦν τὴν εὐγνωμοσύνη καὶ συντελοῦν στὴν ἐκπλήρωσι καὶ στὴν ἀνταπόδοσι τοῦ καλοῦ, ποὺ δεχθήκαμε. Ἡ μάνα πρέπει ἀκόμη νὰ ξέρῃ, ὅτι καὶ μερικοὶ ἄλλοι ἀκόμη παράγοντες ἐξωτερικοὶ μᾶς ἀναγκάζουν νὰ θυμόμαστε τὴν εὐεργεσία καὶ νὰ δείχνουμε εὐγνωμοσύνη στὸν εὐεργέτη μας. Τέτοιοι παράγοντες μπορεῖ νὰ εἶναι θρησκευτικῆς ὕψης, κοινωνικῶν ἐθίμων καὶ ὑποχρεώσεων. Τὸ συναίσθημα τῆς εὐγνωμοσύνης εἶναι ὡς ἓνα σημεῖο ἔμφυτο στὸν ἄνθρωπο, ἐπομένως μπορούμε νὰ τὸ ἀναπτύξουμε μὲ τὴν ἀγωγή. Καὶ πρέπει, γιὰτὶ ἡ κοινω-

νική σημασία του είναι μεγάλη. 'Εάν κάποτε, είπε ο Förster, το κοινωνικό οικοδόμημα άρχισή να τριζή και οι άρμοί του χαλαρώνονται σημαντικά, τότε θά έχη άσφαλώς πληθυνθή ή άχαριστία τών ανθρώπων κάπου στο οικοδόμημα αυτό, που ταράζεται και δέ θά βροίκεται στή θέση της ή ευγνωμοσύνη. ¹

Οί παλαιοί μας θεωρούσαν τήν άχαριστία, σάν τò πιό σπουδαίο από τά ανθρώπινα έλαττώματα. Πίστευαν, πώς ο άχάριστος άνθρωπος μπορούσε νά είναι φορτωμένος μέ όλες τις κακίες. Τόν θεωρούσαν έχθρό τής πολιτείας, γιατί ή ευγνωμοσύνη και ή ευεργεσία είναι κοινωνικές άρετές, που δένουν τόν ξνα κοντά στόν άλλον πιό έγκάρδια, πιό στενά. ²

Τιμωρούσαν τήν άχαριστία τò λιγότερο σάν τήν κλεψιά και τούς ήταν συνειδητό αυτό, που ο καθένας μας θά πρέπει νά ξέρη, και πρώτ' απ' όλους ή μάνα, πώς τήν ευγνωμοσύνη τήν αντιμάχονται σκληρά οί άνθρωπινες άδυναμίες, ή φιλαυτία μας, ή ματαιοδοξία μας, ο έγωισμός μας, που μάς οδηγούν στήν υποτίμηση του καλού που δεχθήκαμε και μάς κάνουν νά λησμονήσουμε τήν ευεργεσία. 'Ακόμη, πώς ή ευγνωμοσύνη δέν έξαρτάται από τò μικρό ή τò μεγάλο μέτρο τής ευεργεσίας, παρά από τò έσωτερικό φρόνημα του ευεργέτη. 'Η καλή μάνα γνωρίζει, ότι ή ευγνωμοσύνη δέν είναι έξωτερική υποχρέωση, παρά πρέπει νά μάς γίνη έσωτερική ανάγκη. Γι' αυτό, και πέρα από τις άπλές λέξεις του ευχαριστώ, προσπαθεί νά συνειδητοποιήση τò νόημα τής αξίας τής ευγνωμοσύνης στά παιδιά της και τò συνειδητοποιεί μέ τή στάση της, μέ τò παράδειγμά της. Ξέρει, πώς μόνο μ' αυτό δείχνει τόν πιό άπλό τρόπο και τόν πιό σύντομο δρόμο στο παιδί. 'Η επίδραση του παραδείγματος στήν παιδική ψυχή είναι: πιό διεισδυτική και πιό έντυπωτική από τήν έπιρροή κάθε άλλου μέσου άγωγής. Κι αυτό πρέπει νά ξέρη ή μάνα ότι συμβαίνει, γιατί τò παράδειγμα ενεργεί διαρκώς και κατά τρόπο προπαντός άβίαστο. Τò άβίαστο, που δέν τò συνδυάζουν μέ τά άλλα μέσα άγωγής, όπως τις άπειλές, τις τιμωρίες, τις συμβουλές, τις διδασκαλίες και τις παροτρύνσεις. Είναι παλιά παιδαγωγική άρχή, ή παρατήρηση έγινε από τόν Πλάτωνα, πώς ούδέν τò βίαιον έμμένει έν τή ψυχή.

4. Η ΑΙΣΘΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ

α. 'Η κοινωνική άποστολή τής μάνας δέ σταματά. 'Υπάρχουν κοινωνικές άρετές, οί όποιες προδιαγράφουν, ανάλογα μέ τήν καλλιέργεια και τήν ανάπτυξη τους, τò μέλλον, άλλα και τήν ύπαρξη τής πο-

1. Fr. W. Förster, σημειωμένο από τò βιβλίο τής Baumgarten, ένθ' άνωτ., σ. 8.

2. 'Ο Ενωφών στά 'Απομνημονεύματά του 11, 2. 13 κέ. ασχολείται διεξοδικά μέ τήν άχαριστία, τήν άγνωμοσύνη και ειδικά εκσίνη τών τέκνων πρòς τούς γονείς.

λιτείας. Ἡ διαπαιδαγώγηση στὴν εὐσυνείδητη ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος καὶ στὴ συνείδηση τῆς εὐθύνης θεωροῦνται ἀνέκαθεν βασικὲς ἀρχὲς ἀγωγῆς τῶν πολιτῶν. Σήμερα ὅμως παίρνουν μεγαλύτερη ἀκόμη σημασία, γιατί ἡ ἐποχὴ μας παρουσιάζει ἴσως περισσότερους ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ ἀνθρώπους μὲ σδησμένο τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς εὐθύνης. Ἡ σωστὴ μάννα μπορεῖ, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, νὰ διαπαιδαγώγησιν στὸ καθήκον καὶ στὴ συνείδητὴ εὐθύνη.

Ἡ λησμοσύνη τοῦ καθήκοντος εἶναι σήμερα ἓνα εὐρύτατα ἐξαπλωμένο κακό, ἐξαιτίας τῶν πολέμων, τῶν ταραχῶν καὶ τῆς συγχύσεως, μέσα στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος τῶν ἡμερῶν μας, ἐξαιτίας τῆς ὠφελιμιστικῆς ἠθικῆς ποὺ κυριαρχεῖ, τοῦ ὑπερτροφικοῦ ἐγωισμοῦ, ποὺ σήμερα ἀναπτύχθηκε ἴσως περισσότερο ἀπὸ ἄλλη φορὰ, τῆς ἐλλείψεως θρησκευτικῆς πίστες. Ἡ καταπολέμησιν ὅλων αὐτῶν τῶν κακῶν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ ὅλους τοὺς παράγοντες τῆς ἀγωγῆς, ἀλλὰ περισσότερο ἀπὸ τὴν καλὴ μάννα.

Καθῆκον στὴν ἀπλὴ ἐννοιά του ἐννοοῦμε ὅ,τι πρέπει νὰ ἐκπληρώσουμε στὴν ὁποιαδήποτε ἐνασχόλησή μας, στὴν ὁποιαδήποτε ἀνθρώπινῃ ὑποχρέωσή μας. Τὸ καθήκον ἕνα μπορεῖ νὰ περιλαμβάνη τόσο τὸ στενὸ μας κύκλο, ὅσο καὶ τὸν εὐρύτερο κοινωνικὸ καὶ τὸν ἐθνικὸ μας καὶ ἀκόμη πρὸ πέρα, τὸν ἀνθρώπινο. Ὅπου λείπει ἡ συνείδηση τοῦ καθήκοντος, ἐκεῖ βρίσκεται σὲ κίνδυνο ἡ ἐμπιστοσύνη ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Ἀφανίζεται ἡ βεβαιότητα καὶ δὲν μπορεῖ κανένας νὰ εἶναι σίγουρος, ἂν ὁ ἄλλος θὰ ἐκπληρώσῃ ἐκεῖνο, μὲ τὸ ὅποιο εἶναι ἐπιφορτισμένος, γιατί, ὅταν οἰγῆσῃ ἡ φωνὴ τοῦ καθήκοντος, ἡ συνείδηση τῆς εὐθύνης, τότε ἡ ἐκτέλεση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διάθεση, τὸ συμφέρον, τὴ νοστορία, τὴ συμπάθεια ἢ τὴν ἀντιπάθεια, ἀπὸ τὶς ροπὲς καὶ τὰ προσωπικὰ πάθη.

Ἡ μάννα εἶναι σὲ θέσιν, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, νὰ ζυγνήσῃ μέσα στὸ παιδί τὴ συνείδηση τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ καθήκοντος. Αὐτὴ ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ, ὅταν ἔχῃ τὴ συνείδητὴ ἀξία τῆς ἀποστολῆς τῆς, τὸ ὁδηγεῖ στὴν ἐκτέλεση τῶν μικρῶν καθήκόντων του. Ἐχει βέβαια καὶ τὸ παιδί τὶς ὑποχρεώσεις του καὶ θὰ πρέπει μάλιστα νὰ προσέχουν οἱ μητέρες σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐξαιρετικά. Ἡ μάννα ὁδηγεῖ τὸ παιδί στὴν ὑπακοή, τὸ παρακολουθεῖ μὲ προσοχὴ καὶ ἀκρίβεια, ὥστε νὰ τελειώνῃ τὶς μικρὲς ἐργασίες, ποὺ τοῦ ἀνατίθενται. Τὸ παιδί σπάνια ἐκτελεῖ τὰ χρέη του ἄφ' ἑαυτοῦ του, χωρὶς προτροπὴ καὶ παρότρυνση. Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ἡ ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντος τοῦ προκαλεῖ δυσἀρέσκεια. Ἡ καλὴ ὅμως μάννα ξέρεי καλά, πὼς εἶναι ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ διαπαιδαγώγησιν τὸ παιδί στὴν ἐκπλήρωση τοῦ χρέους παντοῦ καὶ πάντοτε καὶ περισσότερο ἐκεῖ, ποὺ δὲν τὸ ἐλκύει, δὲν τοῦ γνέφει τὸ εὐχάριστο, ἐκεῖ, ποὺ μὲ τὴν

ἐκπλήρωσή του μπορεί νά ἔχη καί ζημία ἀκόμη. Ἐχει στό νοῦ της, πῶς ἡ σωστή διαπαιδαγώγηση στήν ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντος ἀπαιτεῖ νά ἐκτελεῖται αὐτό παντοῦ καί πάντοτε καί σ' ὅποιαδήποτε περίσταση σάν κάτι τὸ αὐτονόητο.

Ἡ εὐθύνη τῆς μάνας εἶναι μεγάλη ἀπέναντι τῆς προετοιμασίας τοῦ παιδιοῦ στή ζωή. Εἶναι πολλά τὰ χρέη τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ, αὐτὰ πού ἀπαιτοῦν εὐθύνη, ἀνάλογα πάντα μέ τήν παιδική του ἡλικία. Τὸ παράδειγμα, ἡ ἀσκησι, ἡ συνήθεια, εἶναι τὰ μέσα τῆς διαπαιδαγωγήσεως στή συνειδητή καί σωστή ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος. Ἐπειτα ὁ καλὰ χρησιμοποιούμενος ἔλεγχος, ἡ ἐγκαιρὴ παρατήρηση, ἡ ἀμοιβή ἢ ἡ τιμωρία σὲ ψυχολογημένη στιγμή, ἡ ἐπωφελὴς χρησιμοποίησις τῆς εὐκαιρίας. Οἱ συμβουλὲς ἔρχονται βέβαια σὲ δευτέρη μοίρα, γιὰτὶ ἀπλῶς μέ τὰ λόγια δὲ γίνεται ποτὲ τίποτε.

Ἐπειτα ἡ μάνα πρέπει νά ξέρη, πῶς ἀσήμεντο καί σοβαρὸ δὲν ὑπάρχει, ὅταν πρέπει νά ἐκτελέσουμε τὸ καθήκον μας, ἐνδιαφέροντα καί ἀδιάρροα δὲν ὑφίστανται. Ὑπάρχει μόνο ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος καί ἐκπλήρωση τῆς εὐθύνης.

Εἶναι ἀλήθεια ὅμως, πῶς γενικότερα δὲν παρατηρεῖ κανένας ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διαπαιδαγώγηση στό καθήκον, δὲν ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ὑποχρεώσεων καί τὴν ἀνάληψη τῆς εὐθύνης. Δὲν προετοιμάζομε τὸ παιδί στή χαρούμενη ἐκτέλεση τῆς ἐργασίας του, τουναντίον προσπαθοῦμε νά δίνουμε μέ τὸ παράδειγμά μας τὸ καλύτερο μάθημα ἀποφυγῆς ἐκτελέσεως καθηκόντων καί ὑποχρεώσεων. Δὲ βοηθοῦμε τὰ παιδιὰ στήν ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων, παρὰ πῶς νά ξεγλιστρήσουν ἀπ' αὐτὰ καί ἀπὸ τὴν εὐθύνη, πῶς νά τὴν ρίξουν στοὺς ὤμους τῶν ἄλλων. Ἡ καλὴ μάνα δὲν ἐπαινεῖ ἐκεῖνον, πού καταφέρνει νά ἀποφεύγῃ τίς ὑποχρεώσεις του, ἀν καί ὁ πολὺς κόσμος τὸ κἀνὴ αὐτό, χαίρεται: τὸν ἐξυμνοῦ, τὸν καταφεριτζί. Αὐτὴ ἡ λέξη ἀπὸ ἐννοια ντροπῆς κατάντησε δυστυχῶς ἐπαινος στό στόμα τῶν πολλῶν. Ἐχουν καί οἱ λέξεις τὴν ἱστορία τους καί ἡ ἐκάστοτε σημασία τους δείχνει τὴν ἠθικὴ στάθμη τῆς κοινωνίας μας. Εἶναι ἐξαιρετικὰ τρομακτικὴ ἡ πτώση τῆς στάθμης αὐτῆς τῆς ἀξίας στὸν τόπο μας. Τὸ φαινόμενο εἶναι ἀποκαρδιωτικὸ καί πιάνει ὅλα τὰ στρώματα τῆς κοινωνίας μας κι ὅλους τοὺς κλάδους καί πρέπει νά μᾶς ἀνησυχῇ πολὺ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς δημοσίας καί τῆς ἰδιωτικῆς μας ζωῆς. Καί μόνο, ἀν ἀποχτήσουμε πολλὰ σωστὰ καί πραγματικὰ μητέρες, μπορεί νά θεραπευθῇ σύρριζα τὸ κακό.

β' Κάθε ἡμέρα πάλι διαπιστώνομε μέ πίκρα, πῶς καλὸ καί κακὸ, δίκαιο καί ἀδίκιο δὲν ὑπάρχει γιὰ πολλοὺς. Ἐπικρατεῖ σύγχυση σ' ἕτι ἀρροὰ στήν ὑπαρξὴ τῶν δυὸ σπουδαίων αὐτῶν ἐννοιῶν. Καλὸ καί δίκαιο εἶναι μόνο ἐκεῖνο, πού μᾶς συμφέρει, ὅ,τι μᾶς φέρνει

κέρδος. Φωνασκούμε, θορυβούμε γύρω από το δίκαιο, ζητούμε δικαιοσύνη, αλλά μόνο από τους άλλους, ποτέ όμως από τον εαυτό μας. Νομίζουμε, πώς το καλό και το δίκαιο βρίσκεται έξω από μας κι όχι μέσα μας. Έχουμε συσκοτίσει τις έννοιες, τη σημασία των λέξεων, το περιεχόμενό τους και στη θέση της μιᾶς βάζουμε τὴν ἄλλη, τὴν ἀντίθετή της, ἀρκεῖ να μᾶς ὠφελῇ αὐτὴ ἢ ἄλλαγή. "Ὅπου ὅμως, εἶπε ὁ Δοστογιέφσκι, οἱ ἔννοιες καλὸ καὶ κακὸ, δίκαιο καὶ ἄδικο συγχέονται, ὅπου ἡ μιὰ τίθεται ἀντὶ τῆς ἄλλης, ἐκεῖ ἀκολουθοῦν οἱ καταστροφές." Ἡ ἱστορία, δυστυχῶς, τὸ ἐπιβεβαιώνει.

Θὰ πρέπη νὰ ὀδηγηθοῦμε νὰ διαχωρίζουμε τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ, νὰ τὸ διακρίνουμε, ὥπως τὸ φῶς ἀπὸ τὸ σκοτάδι, ὅπως τὴ σιωπὴ ἀπὸ τὸ θόρυβο. Νὰ ἐπιβάλλουμε στὸν εαυτό μας τὴν ἐπιτακτικὴ ὑποχρέωση νὰ ἀποφεύγουμε τὸ κακὸ καὶ νὰ κάνουμε αὐτὸ πὺ εἶναι καλὸ.

Τὸ μικρὸ παιδί βέβαια, ὅταν ἐνεργῇ, δὲν ξεχωρίζει ἀκόμη τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ, γιατί δὲν πράττει οὔτε δίκαια οὔτε ἄδικα. Θὰ πρέπη ὅμως νὰ ὀδηγηθῇ ἀπὸ ἑνὸς νὰ διακρίνῃ τίς δυὸ ἀντίθετες αὐτὲς ἐννοιες, τὸ τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ. Κι αὐτὴ ἡ καθοδήγηση εἶναι κατὰ πρῶτο καὶ κύριο λόγο στὰ χέρια τῆς μάνας. Ἡ καλὴ μάνα δὲν ἐγκαταλείπει τὸ παιδί στὰ ἔνστικτα καὶ στὶς ροπές του, γιατί τέτοια ἐλευθερία θὰ σήμαινε παράδοση στὸ κακὸ, καὶ ξέρομε, πὺς εὐκολώτερα τρεπόμαστε στὸ κακὸ, παρὰ στὸ καλὸ. Τὸ κακὸ δὲν ἀπαιτεῖ μεγάλη προσπάθεια, δύναμη κι ἀντίσταση, ὥπως τὸ καλὸ. Ἀλλωστε ὅποιος ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια ἐτοιμάσθηκε καὶ διαπαιδαγωγήθηκε στὴ διάκριση τοῦ καλοῦ ἀπὸ τὸ κακὸ, δὲ δυσκολεύεται καὶ τόσο νὰ τὸ διακρίνῃ καὶ στὴ μετέπειτα ζωὴ του. Ἡ διάκριση αὐτὴ καὶ ὁ διαχωρισμὸς του εἶναι πιά σὰν κάτι τὸ αὐτονόητο. Ἀποφεύγει μὲ φυσικότητα τὸ κακὸ, ὥπως ἀποφεύγει κάθε ὀφθαλμοφανὴ κίνδυνο. Τὸ κακὸ τοῦ φαίνεται σὰν κάτι τὸ ἀφύσικο, τὸ ἀδύνατο κι ὅχι ἀπλῶς τὸ ἀπαγορευμένο. Οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς ἀναπτύσσονται ἀπὸ τὴ μάνα καὶ γενικότερα ἀπὸ τὸ περιβάλλον, ὅπου τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα τηροῦνται κατὰ τρόπο αὐστηρὰ σταθερό. Μόνο μὲ τὸ παράδειγμα τῆς μάνας, κατὰ πρῶτο λόγο, κι ὕστερα τῶν ἄλλων, ἐντυπώνονται ἀποτελεσματικὰ οἱ κανόνες ζωῆς. Τὸ παράδειγμα εἶναι κάτι τὸ ζωντανό, κάτι πὺ βγαίνει ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ μπαίνει στὴ ζωὴ.

γ'. Ὑπάρχει ὅμως κάτι, πὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγῇ στὸ διαχωρισμὸ τοῦ καλοῦ ἀπὸ τὸ κακὸ. Μιὰ στέρεα καὶ κάπως σκληρὴ μορφή τάξης, ὁ Νόμος. Αὐτὸς ὀρίζει τίς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου σὲ καλὲς καὶ κακὲς, δίκαιες καὶ ἄδικες. Αὐτὸς δικάζει καὶ κρίνει ποῖο πρέπει νὰ κάνουν οἱ ἄνθρωποι καὶ ποῖο δὲν πρέπει. Κι ὅποιος ἀντιτίθεται στὸ νόμο,

1. Πρὸξ. Alexis Karrel, Σκέψεις κλπ., ἐνθ' ἄνωτ. σ. 96.

πράττει παράνομα και πρέπει να τιμωρηται. 'Ο νόμος δει λαβαίνει, κι ουτε πρέπει να λαβαίνει, υπόψη του τις ατομικές απλώς περιπτώσεις, παρά το γενικό καλό, το σύνολο. Σ' αυτόν θα πρέπει κανέννας να υποτάσσεται, όσο κι αν άρεσκη ή δεν άρεσκη. Σκοπός του είναι να προστατεύη το καλό, το σωστό, το δίκαιο. Να προστατεύη τον αδύνατο μπρος στο δυνατό. Να γίνεται το πρόπον. Να υπάρχει τάξη ζωής. Να υπάρχουν αρχές, σύμφωνα με τις όποιες να ενεργή, για να μην προσκρούη ή άρμονία ζωής ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας. Δεν είναι μικρό πράγμα να ζούμε σύμφωνα με τους νόμους. 'Η έξοικείωσή μας μ' αυτούς, με την ανώτερη από μας τάξη, απαιτεί ήθικη δύναμη, καλλιέργεια, υποχώρηση των έγωιστικών μας ένστίκτων και πειθαρχία. 'Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών στο να υπακούουν στους νόμους είναι ένα βασικό πρόβλημα άγωγής, όσο κι αν δεν έννοούμε τόσο πολύ τη σημασία του. 'Όπου δεν υπάρχει σεβασμός στους νόμους, εκεί δεν μπορεί κανέννας να όμιλή για την ύπαρξη πολιτείας, παρά για χάος και άναρχία. Κι αυτό το πρόβλημα της άγωγής, του σεβασμού δηλαδή στους νόμους, βρίσκεται πολύ στα χέρια της μάνας. Το παιδί μπορεί να συνηθίση να υπακούη στους νόμους, κατά τον καλύτερο τρόπο, όταν ή μάνα και ο πατέρας ζουν σύμφωνα μ' αυτούς. 'Η καλή μάνα λαβαίνει στα σοβαρά υπόψη της κάθε παράβαση του παιδιού της, όσο κι αν αυτή της φαίνεται μικρή κι ασήμαντη. Προπαντός άς ξέρη ή μάνα, πώς πρέπει ν' αντικρίζουμε το νόμο σά μιá θέληση επάνω από μας. Κι έχομε όλοι, μικροί και μεγάλοι, ανάγκη αυτής της έννοιας του κύρους του νόμου. Δυστυχώς δέ μας διακρίνει διόλου ή πρόθυμη διάθεση υπακοής στους νόμους κι ουτε ή αναγνώριση του κύρους τους. Τουναντίον είναι έκδηλη ή ροπή μας προς την άναρχία και προς την υποτίμηση της αξίας του κύρους γενικά. Θέλομε, τάχατες, να είμαστε ελεύθεροι, γινόμαστε μυωπικοί και δέ βλέπομε, πώς είμαστε περισσότερο δεμένοι, υποτακτικοί των ένστίκτων μας και δυστυχείς, χωρίς την υποταγή μας στο νόμο.

Είναι πλάνη να νομίζουμε, πώς χωρίς το κύρος του νόμου μπορούμε να ζήσουμε καλύτερα. 'Η κακοδιαμονία μας, για την όποία όλοι παραπονιόμαστε, προέρχεται κατά το μεγαλύτερο μέρος από τη φοβερή τάση μας να παραβαίνουμε και να μη σεβόμαστε τους νόμους. 'Από την κακή μας διαπαιδαγώγηση απέναντι του κύρους και της υπακοής στους νόμους της πολιτείας. Χωρίς την ύπαρξη του κύρους του νόμου χάνονται οι έννοιες κακό και καλό, άδικο και δίκαιο. Καλό θα ήταν να πράττη ό άνθρωπος το δίκαιο και το καλό από δικές του έσωτερικές δυνάμεις κι όχι από την προσταγή του νόμου - αυτό θα ξέρη ή μάνα, πώς είναι το ιδανικό της άγωγής - αλλά ώστόσο, για να φτάση κανέννας στο σημείο αυτό, θα πρέπει όπωσδήποτε να περάση από το σεβασμό προς το νόμο. 'Η μάνα πρέπει να ξέρη, πώς ή άγωγή στην υπακοή στους νόμους αρχίζει από

τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ καὶ πῶς ἡ ἐργασία αὐτὴ θὰ πρέπη νὰ γίνεται μὲ ἐξαιρετικὴ φροντίδα καὶ προσοχή. Νὰ ἀνατρέφῃ τὸ παιδί μὲ τὴν πίστη - αὐτὴ πού μᾶς λείπει: δυστυχῶς, - πῶς μὲ τὴν ἀφοσίωση στὴν ἐφαρμογὴ καὶ τὸ σεβασμὸ στοὺς νόμους, στὸ ἀνώτερο δηλαδὴ κοινὸ συμφέρον, ἐξυπηρετεῖται καλύτερα καὶ τὸ προσωπικό.

δ'. Ἐκτός ἀπὸ τοὺς γραπτοὺς νόμους ἔχομε καὶ τοὺς ἄγραφους, τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα. Κανόνες ζωῆς μιᾶς κοινωνίας, ἐνὸς λαοῦ. Αὐτὰ ἀπευθύνονται κυρίως στὸ σύνολο καὶ δὲ λαβαίνουν ὑπόψη τοὺς τὸ ἄτομο ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία. "Ο,τι γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀσύμφορο, πιθανὸν στὸ σύνολο νὰ εἶναι συμφέρον, καλὸ καὶ ἀντίθετα. Ἡ ὁμαδικὴ ζωὴ ἀπαιτεῖ πάντα τάξη, κανόνες, γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ στρέφεται. Κοινότητα καὶ κοινωνία ἀνθρώπων δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ, χωρὶς τὴν τάξη, χωρὶς τοὺς ἄγραφους νόμους τῆς ζωῆς της. Αὐτοὶ οἱ ἄγραφοι νόμοι ἔχουν βαθιὰ τίς ρίζες τοὺς στὸν ἄνθρωπο, ἀποτελοῦν τὴν παράδοση. Συνδέουν τὸ χτές μὲ τὸ σήμερα, ἐναρμονίζουν τὸ παρὸν μὲ τὸ παρελθόν. Ἀλλωστε σὲ πολλὰς περιπτώσεις τὸ ἔθιμο, ὁ ἄγραφος νόμος, ἔχει περισσότερο κύρος ἀπὸ τὸ γραπτὸ. Κι ὅχι: μόνο στὶς νομικὲς τῆς κοινότητος σχέσεις, ἀλλὰ καὶ στὴν ὅλη μας ζωὴ, στὴ συμπεριφορὰ μας, στὶς σκέψεις μας, στὶς ἐνέργειές μας.

Κανένας λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς τὴν παράδοση. Ἕνας ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογίζεται, ὅταν δὲν ἔχῃ μνήμη. "Ο,τι εἶναι ἡ μνήμη γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ παράδοση γιὰ ἕνα λαό, αὐτὴ εἶναι ἡ μνήμη του.

Πρέπει ἀπὸ νωρὶς νὰ συνηθίσουμε τὸ παιδί νὰ συμμορφώνεται μὲ τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ του, τοῦ ἔθνους του. Ἡ μάνα τὸ ὁδηγεῖ πρῶτα στὰ ἥθη καὶ στὰ ἔθιμα τῆς μικρῆς κοινότητος, ὕστερα τῆς μεγάλης, τῆς ἐθνικῆς. Χρειάζεται: τέχνη, γιὰ νὰ συνηθίσουμε τὸ παιδί νὰ δεχθῇ τοὺς ἄγραφους νόμους τῆς κοινωνίας, χωρὶς νὰ χάσῃ τίποτε ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, νὰ ἐνεργῇ καὶ νὰ πράττῃ ἀτομικά, σύμφωνα μὲ τὸ νόημα τοῦ συνόλου. Νὰ γίνεται ἀποδοτικὸ στὸν ἑαυτό του καὶ ἡ ἀποδοτικότης αὐτὴ νὰ βρίσκῃ ἀπὸ ἀπὸ τὸ σύνολο. Νὰ ὑπάρχῃ πάντοτε ἁρμονία ἀνάμεσα στὴν ἀτομικὴ του προσπάθεια καὶ στὸ γενικὸ καλόν.

ε'. Ἰπάρχει μιὰ στενὴ σχέση μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ γραπτοῦ καὶ ἄγραφου νόμου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀνάμεσα στὴν ἀλήθεια καὶ στὸ ψέμα. Ἡ ἀλήθεια εἶναι κάτι τὸ ἀκριβὲς καὶ τὸ σπάνιο στὴν ἐποχὴ μας. Ὡστόσο εἶναι κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ σπουδαῖο, τόσο γιὰ τὴν ἀτομικὴ, ὅσο καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ μας. Ὅλη ἡ ζωὴ μιᾶς σωστῆς κοινωνίας, σ' ὅλη τὴν ἐφρασὴ της, στηρίζεται στὴν πίστη καὶ στὴν ἀλήθεια. Ἡ ἀπεμπόληση τῆς ἀλήθειας ὁδηγεῖ ἀργὰ ἢ γρήγορα στὴ διάλυση καὶ στὴν καταστροφὴ τῆς πολιτείας. Ὅταν τὰ ὕλικά,

πού χρησιμοποιούνται για τὴν οἰκοδόμησιν εἶναι κακῆς ποιότητος, τότε τὸ οἰκοδόμημα σωριάζεται. Ὁ οἰκοδόμος δὲν μπορεῖ νὰ ἐξετάσῃ κάθε κομμάτι καὶ μῦρος τοῦ ὕλικου, παρὰ ἀφήνεται στὴν τιμιότητα τοῦ προμηθευτῆ. Ἡ τιμιότητα καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν προσώπων θὰ πρέπει νὰ τοῦ ἐγγυῶνται γιὰ τὸ ὕλικόν. Ὅταν ὅμως στὴ θέσιν τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς εἰλικρινείας τοποθετήσουμε τὴν ἀβεβαιότητα, τὴν ψευτιά καὶ τὴν ἀνακρίβεια, τότε ἡ ὅλη σταθερότητα τῆς ζωῆς μας, προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς, ἀπειλεῖται. Ὁ ψεύτης εἶναι ὁ πῶς ἐπικίνδυνος ἐχθρὸς τῆς πολιτείας, πῶς ἐπικίνδυνος καὶ ἀπὸ τὸν κλέφτη. Τὴν κλεψιά μπορεῖ κανένας, ὡς ἐν ἡμῶν, νὰ τὴν προβλέψῃ καὶ νὰ τὴν προλάβῃ. Τὴν ψευτιά ὅμως ὄχι. Ὁ ψεύτης μοιάζει μὲ τὸν κιθαρλοποιόν. Ὁ Δάντης στὴν Κόλασίν του ἀναγνωρίζει ὅλους τοὺς ἀμάρτωλους κολασμένους, γιατί αὐτοὶ δὲν ἔχουν, μᾶς λέει, πῶς πρόσωπο. Ἡ κιθαρλία καὶ ἡ ψευτιά τοὺς σκότωσε κάθε δική τους προσωπικὴ ζωή. Αὐτοὶ δὲν εἶναι τίποτε, παρὰ ἀντανακλάσεις τῶν εὐκαιριῶν, προσαρμογὴ στὴν περίστασιν καὶ δειλία.

Ἡ στάσις τῆς μάνας ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴ βασικῆς ἀξίας κοινωνικῆ καὶ ἀτομικῆ ἀρετῇ εἶναι ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴ διαπαιδαγώγησιν τῶν παιδιῶν στὴν ἀλήθειαν. Ὅταν ἡ μάνα πιστεύῃ πραγματικὰ στὴ σοβαρότητα τῆς θεμελιακῆς αὐτῆς ἀρχῆς, τῆς ἀρμονικῆς ὑπάρξεως τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ὑποστάσεως τῆς πολιτείας, τότε τὸ παιδί τὴν ἀκολουθεῖ μὲ μεγάλη εὐκολία. Ἡ μάνα δὲ λέει πολλὰ λόγια γιὰ ἕτι ἀφορὰ τὴν ἀγωγὴν στὴν ἀλήθειαν, παρὰ ἀφήνει τὸ παράδειγμά της νὰ γίνηται ὁδηγὸς τῶν παιδιῶν. Ὅταν οἱ πράξεις της εἶναι ἀπέρροια τῆς πίστεως της στὴν ἀλήθειαν, ὅταν βρίσκειται σὲ ἀρμονίαν ἀνάμεσα σὲ ὅσα αὐτὴ λέει, μὲ ἐκεῖνα τὰ ὅποια κάνει, ὅταν εἶναι εἰλικρινὴς ἀπέναντι τῶν ἄλλων, ὅταν κρατᾷ τὸ λόγο της καὶ ὅταν τὸ δόσιμό τοῦ λόγου, ὅσο καὶ τὸ κράτημα, τὰ θεωρεῖ σὰν κάτι τὸ ἱερό, τότε χωρὶς πολλὰς δυσκολίες, χωρὶς πολλὰς ἄλλες μὲ λόγια διδασκαλίες, τὰ παιδιὰ της θ' ἀγαποῦν τὴν ἀλήθειαν, θὰ τὴν λένε καὶ θὰ τὴν ζητοῦν. Ἔτσι θὰ εἶναι εὐτυχημένα, γιατί δὲ θὰ φοβοῦνται τίποτε καὶ κανέναν. Ὅταν ὅμως ἡ μάνα δὲν ἀγαπᾷ αὐτὴν ἢ ἴδια τὴν ἀλήθειαν, τότε ἡ καταστροφὴ εἶναι μεγάλη, μεγαλύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶδος καταστρώφης. Στου Ἰψεν Τὸ Σπίτι τῆς κούκλας ἡ Νόρα γίνεται ὡρὴν σὰν τὸ φλουρί ἀπὸ τὸν τρόπο της, ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὴ της, ὅταν ἀκουσε τὰ λόγια τοῦ ἀνδρα της, χωρὶς αὐτὸς νὰ ἔχῃ ἰδέαν ἀπὸ τὰ ψέματά της, παρὰ μιλοῦσε ἀπὸ τὴ δικηγορικὴ πείρα του, ὅταν ἐξέφραζε τὸν πῶς τρωμερὸ δισχυρισμὸς: πῶς σχεδὸν ὅλοι οἱ ἐνωρὶς καταστραμμένοι ἄνθρωποι εἶχαν μῆτερες ψεῦδους.²

1. Fr. W. Förster, Schule und Charakter, 11. Aufl. 1914, σ. 103 κ.ε.

2. Σημειωμένο ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Grunwald G., Paedagogische Psychologie, 2. Aufl. 1925, σ. 17. πρὸς. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Τὸ ψέμα στὰ παιδιὰ καὶ στοὺς ἐφήδους, Θεσσαλονίκη 1947.

5. ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΜΙΑΛΛΑ

"Επειτα πάλι ή μάνα, περισσότερο από κάθε άλλον, έχει τή δύναμη νά προετοιμάσῃ τὸ παιδί γιά τὸν ἀγώνα τῆς ζωῆς στήν ἐργασία, σπουδαία καί βασική ἀρετή. Ἡ ἐργασία ἔχει τή ρίζα τῆς στήν ἀνάγκη τῆς ζωῆς. Μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ ὁ ὀρίζοντας τῆς ἐργασίας πῆρε ἀνώτερη ἀνάπτυξη καί ξεπέρασαν οἱ σκοποὶ τῆς τῆς στοιχειώδεις ἀνάγκες. Ἐφτασαν στὸ σημεῖο νά προκαλοῦν χαρὰ, ἐφόσον βέβαια ή ἐργασία δὲ διαβαίνει ἐρισμένα ὅρια.

"Ἐνας σοφὸς οἰκονομολόγος εἶπε, πὼς τὸ μέτρο τῆς ἀξίας, μὲ τὸ ὁποῖο ἕνας λαὸς κρίνει τὴν ἐργασία, εἶναι τὸ μέτρο τῆς ἀξίας τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς προόδου τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. Ἐπειτα πάλι εἶπαν, πὼς ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας μας ἐκφράζει τὴν προσωπικότητά μας, αὐτὸ τὸ πὼς τῆς ἐργασίας μας εἶναι ὁ καθρέπτης τῆς προσωπικότητάς μας, ἀλλὰ καί τὸ μέτρο τῆς ἀξίας μας. Εἶναι σωστό, ὅτι ὅπως ἀκριβῶς εἴμαστε, ἔτσι ἐκτελοῦμε καί τὴν ἐργασία μας. Μὲ τὸν τρόπο τῆς ἐργασίας μας δίνουμε ἀπόδειξη τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἐξάλλου πρέπει νά γνωρίζουμε, πὼς μὲ τὸν τρόπο τῆς ἐργασίας δὲν ἀμείβεται μόνο ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ καί τιμᾶται. Ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας μας μαρτυρεῖ τὴν ποιότητα τῆς ἀνθρωπιάς μας. Ἐπειτα πάλι: ἔχει μεγάλη σημασία νά ἔχῃ ὑπόψη τῆς ή μάνα, πὼς δὲν ὑπάρχει ἀξιοπρεπὴς καί ταπεινὴ ἐργασία, ἀλλὰ μόνο, πὼς ὑπάρχει καλὴ ἢ κακὴ ἐκτέλεση. Ἡ ἐργασία αὐτὴ καθαυτὴ δὲν εἶναι οὔτε πρόστυχη οὔτε ἀναξιοπρεπὴς. Οἱ ἔννοιες αὐτὲς γιά ὁποιαδήποτε λογικὴ μάνα δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἐργασία. Ἡ μάνα, ποῦ θέλει νά διαπαιδαγωγῇ τὰ παιδιά τῆς στήν ἐργασία, δὲν ὑποτιμᾷ κανένα εἶδος ἐργασίας. Δὲ δίνει σημασία στήν ἐξωτερικὴ μορφή τῆς ἐργασίας, παρὰ στήν ἐσωτερική, στὸ περιεχόμενο καί στὸ βαθύτερο νόημά τῆς, στὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὴ ἐκτελεῖται: ἢ στὸ πνεῦμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐμφορεῖται. Πέρεϊ καλά, πὼς τὸ πνεῦμα τῆς ἐξευγενίζει τὴν ἐργασία.

Ἀκόμη πρέπει νά γνωρίζῃ ή μάνα, γιά νά διαπαιδαγωγῇ σωστά, πὼς ή ἐργασία δὲν εἶναι οὔτε τιμωρία οὔτε κατάρρα, παρὰ τὸ σπουδαίον στοιχεῖο τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὅπως ἐπίσης τὸ καθήκον τῆς ἐργασίας καί τῆς ἐπιμέλειας δὲν εἶναι καθήκον τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τάξης, παρὰ καθήκον τόσο τοῦ πτωχοῦ, ὅσο καί τοῦ πλουσίου. Γιατί, τὸ νά εἶναι κανένας τιμητὴς καί ἀχορηγος δὲν περιποιεῖ οὔτε τιμὴ οὔτε ἀξία. Ἀλλωστε, χωρὶς τὴν ἐργασία, ὁ ἄνθρωπος εἶναι δυστυχής. Καί τὸ πιὸ ὁμορφο ὁῶρο θὰ τὸν ἀηδιάζῃ.²

1. Baumgarten Fr., Ἡ ἐργασία, ἑλλην. μετάφρ. 1951, σ. 8.

2. Γκαίτε στὸν Ἑκέρμανν 8.3.1831.

Δέν πρέπει νά διαφεύγη ποτέ ἀπό τή μάνα, πώς ἐκεῖ πού ἡ ἐργασία δέν καλωσορίζεται, ἐκδικεῖται μέ τήν ἀνία καί μέ κάτι ἀκόμη χειρότερο, τήν κακία. Εἶναι παλιά ἀλήθεια καί ἀλάνθαστη, πώς ἀερινή μήτηρ πάσης κακίας. Κι ἀκόμη ὁ παιδαγωγός δέ λησμονεῖ ποτέ, πώς ἐργασία δέ σημαίνει πόθους μονάχα, παχιά λόγια, παρὰ ἐνέργεια καί πράξη. Καί δέ φτάνει μόνο αὐτό, παρὰ χρειάζεται καί σύστημα, συνέχεια καί συνέπεια, ἀντοχή, ὑπομονή κι εὐσυνειδησία. Μὲ εὐσεβεῖς μόνο πόθους δέ φτάνομε στοῦ σκοποῦ.

Ποτέ δέν πρέπει νά διαφεύγη ἀπό τὸ νοῦ τῆς μάνας, πώς γιὰ νά φτάσει κανένας στοῦ καλοῦ, στοῦ ὕψηλῳ καί στοῦ ὁμορφοῦ, χρειάζεται νά ἰδρωῶσι, ὅπως πετυχημένα τὸ λέει ὁ λαός μας, αὐτὸς πού ξέρει καλά τί θά πῇ ἐργασία, κόπος καί πόνος.

Οἱ ἀρχαῖοι μέ τή λέξη πόνος δήλωναν τήν ἐργασία. Ἀντὶ πολλῶν πόνων ἔλεγαν, πωλοῦσιν ἡμῖν τὰ ἀγαθὰ οἱ θεοὶ κι ἐννοοῦσαν βέβαια τὸν κόπο, τήν ἐργασία. Ἡ μάνα δέ συνηθίζει οὔτε διαπαιδαγωγεῖ τὸ παιδί στη σπουδαία ἀρετή, στὴν ἀρετή, στὴν καθαρὴν σὺν χρόνιᾳ τῆς ἀναπτύξεώς του, ὁλοτέλῃ τὸ ὁρῶν τοῦ ἀπὸ ἐμπόδια, πού θά ἔπρεπε τὸ ἴδιον τὸ παιδί, μέ τίς ἴδιες τοῦ τίς δυνάμεις καί μέ κάποια, βέβαια, βοήθεια καί καθοδήγησή μας, νά ὑπερπηδήσῃ. Ἐπειτα ἡ καλὴ μάνα βάνει τὴ χαρὰ τῆς ἐργασίας καί συνειδητοποιεῖ τὴ σημασία τῆς γιὰ τὴν ἀτομικὴ καί τὴ γενικὴ προκοπή. Ξέρει, πώς δέν ἐργαζόμεστε βέβαια μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας, παρὰ καί γιὰ τοὺς ἄλλους, γιὰ τὸ σύνολο. Τὴν ἐργασία θά τὴν διδάξῃ στὰ παιδιὰ ἡ μάνα, σάν κάτι τὸ αὐτονόητο, σάν καθήκον ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας καί τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀπέναντι τοῦ λαοῦ μας καί πέρα ἀπ' αὐτόν, ἀπέναντι τῆς ἀνθρωπότητος.

Τὴν καθοδήγησιν τοῦ παιδιοῦ πρὸς τὴν ἐργασία τὴν ἀρχίζει ἡ μάνα ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς. Ἀπὸ τὰ πρῶτα παιχνίδια τῆς μέ τὸ μικρό. Κι εἶναι ἀκούραστη ἡ καλὴ μάνα καί πολὺ χαρούμενη στοῦ ἀμοιβαῖο μέ τὸ παιδί τῆς παίξιμο. Ὡς συμπαίκτης τοῦ παιδιοῦ τῆς ἀσκεῖ μεγάλη ἐπίδραση πάνω σ' αὐτό. Μπορεῖ νά κατέβῃ στοῦ ἐπίπεδο τοῦ παιδιοῦ τῆς περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον. Ὑποκινεῖ τὴν ἀνάπτυξιν ὅλων τῶν προδιαθέσεων του. Ὡστόσο ἀπὸ πολλὰς ἄλλες, σοβαρὰς πάλι αἰτίες, δέν πρέπει νά μένῃ ἡ μάνα ἡ μοναδικὴ σύντροφος τοῦ παιδιοῦ στὰ παιχνίδια του. Τὰ παιδιὰ, πού ἀπὸ μικρὴ ἡλικία παίζουν μέ ὄριμους, παρὰ καὶ δευτέρους ἢ γίνονται δεσποτικὰ καί πανέξυπνα. Δέν ἔχουν ποτέ τὴν εὐκαιρίαν νά ἀναμετρήσων τίς δυνάμεις τοὺς μέ ἴσους καί ἐπὶ ἴσοις ὁδοῖς. Δέν ἀναπτύσσονται τὰ κοινωνικὰ συναίσθηματὰ καί οἱ ἀρεταί τους. Χάνουν τὴν εὐκαιρίαν τῆς αὐτοσκήσεως καί τῆς αὐτομορφώσεως. Τὸ θυμικὸ τους μένει ἀκίνητο καί οἱ αἰσθήσεις τοὺς δέν ἀναπτύσσονται ὅπως πρέπει.

Ἡ μάνα πρέπει νά ξέρῃ, πώς τὸ παιχνίδι εἶναι ἡ προδιαθεθεὶς τῆς

ἐργασίας. Γιὰ τὸ παιδί ὅμως τὸ παιγνίδι εἶναι σοβαρὴ ἐργασία. Κι αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἔχη ὑπόψῃ τῆς ἡ μάνα, ὥστε μὲ τὸν καιρὸ νὰ βοηθήσῃ κατὰλληλα τὸ παιδί νὰ περάσῃ ἀπὸ τὸ παιχνίδι στὴν προγραμματική ἐργασία. Τὸ παιδί εὐκολὰ μπαίνει σ' αὐτὴν, γιατί ἀπὸ τὴ φύση φέρνει τὴν τάση νὰ μιμῆται τοὺς ὁρίμους. Ἐπειτα πάλι ἔχει μέσα του τὴν τάση καὶ τὴ θέληση γιὰ ἐργασία, γιὰ ἐνέργεια. Ἀπὸ τὴν τάση αὐτὴ σπρώχνεται τὸ παιδί νὰ βοηθήσῃ τὴ μάνα του στὴν ἐργασία τῆς. Κι αὐτὴ χρησιμοποιοῖ τὴν εὐκαιρία νὰ τοῦ δώσῃ νὰ κάνῃ κάτι ἀπὸ μόνο του, μὲ τὴ δική του πρωτοβουλία. Ἡ χαρὰ τοῦ παιδιοῦ εἶναι μεγαλύτερη, ὅσο καὶ μεγαλύτερο περιθώριο τοῦ ἀφήνουμε γιὰ αὐτενέργεια.

Ἡ μάνα, ποὺ θέλει νὰ διαπαιδαγωγήσῃ τὸ παιδί τῆς στὴν ἐργασία, προσπαθεῖ νὰ προωθήσῃ, ὅσο τῆς εἶναι δυνατόν πρὸς πολὺ, τὴν τάση τοῦ παιδιοῦ γιὰ ἐνεργητικότητα. Δὲν τὸ ὑπηρετεῖ διαρκῶς, παρὰ τὸ καθοδηγεῖ νὰ πάρῃ ἀπὸ μόνο του τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἐνέργεια, νὰ ἀνοίξῃ τὸ δρόμο καὶ νὰ φέρῃ τὸ βάρος τῆς εὐθύνης ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικία καὶ τὶς δυνάμεις του. Ἐτοιμάζει μὲ φροντίδα τὸ περιβάλλον τοῦ παιδιοῦ, μὲ μικρὰ ἀντικείμενα, τέτοια, ποὺ νὰ ἐκανοποιοῦν τὴν ὁρμὴ του γιὰ ἐνέργεια, αὐτὴ ποὺ εἶναι τόσο ἔντονη στὸ παιδί, ὅσο καὶ ἡ ὁρμὴ γιὰ αὐτοσυντήρηση. ¹ "Ἐνα παιδί ποὺ παίζει καὶ ἀπασχολεῖται διαρκῶς μὲ τὸ ὅποιο αὐτενεργό, θὰ γίνῃ, εἶπε ὁ Fröbel, ἱκανὸς γιὰ ἐργασία, ἐπιμονὴ καὶ ἀμύλλα ἀνθρώπου, ποὺ θὰ προωθῇ τὸ δικό του καλὸ, ὅσο καὶ τῶν ἄλλων.

Μέσα στὴν ἐργασία βρίσκεται καὶ ἡ ἀμύλλα. Αὐτὴ, στὴ σωστὴ σημασία τῆς, εἶναι ἕνας ἀγώνας μέσα σὲ μιὰ κοινότητα μὲ ὅμοια προσπάθεια, ποὺ ἀναζωπυρώνει καὶ παρορμᾷ ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου νὰ φτάσῃ σὲ ὑψηλὰ ἀγαθὰ. Τὴν ἀξία τῆς ἀμύλλας ἡ παιδαγωγικὴ τὴν τοποθετεῖ στὴν ἐνεργητικοποίηση ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ παιδιοῦ καὶ γενικά τοῦ ἀτόμου. Δὲν πρέπει μὲ τὴν ἀμύλλα νὰ ἐπιδιώκεται ὁ ἐρεθισμὸς τοῦ φιλοτίμου μὲ τὴ σύγκριση μὲ τοὺς ἄλλους, παρὰ τὸ ζῦγνημα τοῦ πόθου καὶ τοῦ ζήλου πρὸς ἕνα σκοπὸ. Ἐνὰς ὑπερερεθισμὸς τοῦ φιλοτίμου ὁδηγεῖ στὴν ἀπερηχη φιλοδοξία καὶ στὸ φθόνον, ποὺ ἀνοίγουν τὴν πόρτα πρὸς τὴ χαιρεκακία. Θὰ πρέπει προπαντὸς νὰ μὴ γίνεταί ἡ ἀντιπαράβολη καὶ ἡ σύγκριση μὲ ἄλλα παιδιὰ, παρὰ νὰ ἀφήνουμε νὰ δοκιμάζῃ τὸ παιδί μόνο του τὶς δυνάμεις του. Νὰ τοῦ ζυγνήσουμε κυρίως τὴν ψυχικὴ δύναμή του, ποὺ θ' ἀποτελέσῃ τὴ βάση γιὰ ὀρμητικὴ ἐνέργεια. Ὅσοτερά ἀπ' αὐτὸ τὸ ζῦγνημα ἀκολουθεῖ ἡ θέληση γιὰ τὴ νίκη, γιὰ μιὰ νίκη μὲ δυσκολίες, γιατί χωρὶς αὐτὲς δὲν ὑπάρχει χαρὰ γιὰ αὐτὴν. Ἡ ἱκανότητα, καὶ μάλιστα ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἀνταγωνιστοῦ, εἶναι κάτι τὸ ἀπαραίτητο καὶ

1. Hafter Fr., Fr. Fröbel, Der Werdegang eines Menschen-
erziehers, 1936, σ. 76.

σοβαρό συγχρόνως, γιατί χωρίς αυτή δε θα αναπτύσσονταν πλήρως οι δυνάμεις. 'Ο ανταγωνισμός μᾶς οδηγεί στο να γνωρίζουμε καλύτερα τον εαυτό μας. Θα πρέπει να αντικρίσουμε τον αντίπαλο με σέβας και αμεροληψία. Να προσπαθούμε να γνωρίζουμε καλά τις ἀρετές του και τις δυνάμεις του και προπαντός να μὴν πέφτουμε στο φθόνο και σὲ χαμερπή μέσα. Θα πρέπει πάντα να κάνουμε συνειδητό στοὺς ἀμιλλώμενους, πῶς αὐτοὶ δὲν εἶναι κατὰ βᾶθος ἀντίπαλοι κι ἀντίμαχοι, παρὰ συνεργαζόμενοι. 'Η ἀμιλλα μπορεί νὰ δέσση τοὺς ἀμιλλώμενους μὲ στενή φιλία. 'Ωστόσο συνήθως στὴν πράξη βλέπουμε κάτι τὸ τέλεια ἀντίθετο, τὴ γέννηση τοῦ μίσους καὶ τῆς χαιρεκακίας καὶ τὴν ἀποξένωση ἀπὸ κάθε ἡθικὴ ἐνέργεια, γιατί ἡ παραβολὴ καὶ ἡ σύγκριση μὲ τοὺς ἄλλους υποκειμενικοποιεῖ τὶς ἀξίες καὶ λησμονιέται τὸ γενικὸ κύρος τους. Στους ἀρχαίους Ἕλληνες ἡ ἀμιλλα, οἱ ἀγῶνες ἦταν γενικὰ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα μέσα ἀγωγῆς. Ἦταν κάτι τὸ μοναδικό, ἀπ' ἐκεῖνα ποὺ παρουσιάζονται στὴ γῆ μιὰ καὶ μόνη φορά, κι οὔτε πρὸ κι οὔτε ὕστερα λέγει ὁ βαθὺς ἐρευνητὴς τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ Ἰάκωβος Burckhardt. 'Όλα κυριαρχοῦνταν ἀπὸ τὴν ἀμιλλα. Ἡ ὁλοκληρωμένη ἀνάπτυξη τοῦ πολίτη ἦταν ἀπὸ τὴν ἀμιλλα ἐξαρτημένη, ἀπὸ τὴ διαρκὴ ἀναμέτρηση. Τὸ μεγάλο κίνδυνο, ποὺ αὐτὴ κλείνει μέσα της, γιὰ νὰ ἐξαπολύσῃ τὸν ἐγωισμό καὶ τὴ ματαιοδοξία, τὸ φθόνο καὶ τὸ μῖσος, οἱ ἀρχαῖοι τὸν εἶχαν ἀντιληφθῇ, γι' αὐτὸ καὶ ξεχώριζαν τὴν κακὴ ἀπὸ τὴν ἀγαθὴν ἔριδα, αὐτὴν ποὺ σπρώχνει ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ἐργασία καὶ δράση, παράλληλα πρὸς τὴν ἐργασία τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. 'Αλλωστε τὰ ἄλλα τῆς νίκης δὲν παρουσιάζονταν σὰν προσωπικὴ ἀμοιβὴ τοῦ ἀγωνιστῆ, παρὰ σὰν δόξα τῆς φυλῆς, τοῦ δήμου, στὸν ὅποιο ἀνήκε ὁ νικητὴς. Τῆς εὐκλείας ὁ ἔρωσ ἦταν βέβαια ἡ αἰτία, ποὺ κινούσε τὸν ἀγωνιστὴ πρὸς τὰ ὑψηλά καὶ τὰ ὡραία, μιὰ εὐγενικὴ ἐπιθυμία ἐσωτερικὰ καλλιεργημένου ἀνθρώπου, δεμένη μὲ δύναμη κι ἐνέργεια βουλήσεως, ποὺ δὲν ὑποχωροῦσε μπροστὰ σὲ καμιά δυσκολία.

6. ΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ

α'. 'Η ἐργασία καὶ ἡ ἀμιλλα προϋποθέτουν δυνατὴ βούληση καὶ καρτερίαν. 'Ενας ποιητὴς* εἶπε κάποτε, *ὅτι τὸν ἀνθρώπο τὸν κάνει μικρὸ ἢ μεγάλον ἡ βούλησή του*. 'Ο λόγος τοῦ ποιητῆ, καὶ τότε ποὺ εἰπώ-

1. Nohl H., Der Wetteifer in der Schule, Erziehung, 1929, σελ. 521-530. — Καραντζάκη Ν., Τεξιθεύοντας στὴν Ἀγγλία 1941. πρβλ. καὶ Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, 'Η ἀγωγή στὴν Κύρου παιδεία, Θεσ/νίκη 1949, σ. 25.

2. Burckhardt I., Griechische Kulturgeschichte, Γ' τόμος, σ. 46 καὶ Kröner-Ausgabe.

3. Fr. v. Schiller, 1759-1805.

θηκε και τώρα, έχει την ίδια αξία. Η Ιστορία μας πιστοποιεί την ορθότητα του λόγου. Πόσες σκέψεις μας, πόσοι σκοποί και πόσοι διαλογισμοί μας δεν πήραν ποτέ σάρκα και όστά, έμειναν σκιές, όνειρα, γιατί δεν είχαμε τη δύναμη της θελήσεως να έργασθομε σ' αυτά με συνέπεια, συνέχεια και καρτερία. Πόσες φορές πάλι δε σταθήκαμε και δε στεκόμαστε μπρός σε μιὰ σοβαρή έργασία και δεν την αρχίζομε, γιατί δε βρίσκομε το θάρρος και δεν έχομε τη δύναμη να την αρχίσουμε. Και πόσες προθέσεις μας δε λησμονήθηκαν, ύστερα από λίγες μέρες. Πόσοι πάλι προικισμένοι από τη φύση απέτυχαν στη ζωή και φυτοζωούν με μιάν ασήμαντη έργασία και μιὰ μικρή θέση, γιατί τους λείπει ή θέληση να επιβληθούν, να αναπτύξουν τον έαυτό τους, να υπερνικήσουν τα εμπόδια, να προχωρήσουν προς τα εμπρός. Την τραγικότητα αυτής της ζωής και των ανθρώπων χωρίς θέληση μας την παρουσιάζει ένας άλλος ποιητής, ένας σοφός της ζωής, ' με τα λόγια τουτα: Κι αυτός πού είμαι τώρα χαιρετά μελαγχολικά και πονεμένα εκείνον, πού μπορούσα να είμαι. Έκείνον λοιπόν, πού μπορούσε να είναι, γιατί είχε το ταλέντο και τις ικανότητες, τις προδιαθέσεις, αλλά δεν έγινε, γιατί του έλειψε ή θέληση. Κι όταν λείπη ή θέληση και ή καρτερία από τον άνθρωπο, τότε μένει μισός, άτελής, ξεπεσμένος. Πόσο πάλι δε χαίρεται κανείς τους ανθρώπους με θέληση, τις ενεργητικές και με μεγάλη δύναμη φύσεις, πού τις διακρίνει ή αλύγιστη βούληση, ή συνέχεια και ή συνέπεια, ή καρτερία, ή ύπομονή και ή επιμονή, ή σταθερή στάση, ή παραδειγματική επιμέλεια, ή δύναμη για άπάρνηση και σκληρή έργασία, το άρροβο μπρός στις άποτυχίες και άπογοητεύσεις και το μετρημένο και ψύχραιμο μπρός σε επιτυχίες και εύτυχίες.

Η δυνατή βούληση δεν είναι διακριτικό γνώρισμα μόνο του ενός, αλλά και των δυό φύλων. Η γυναικεία βούληση είναι περισσότερο έσωτερική και λιγότερο φαντάζει έξωτερικά. Η ανδρική θέληση είναι περισσότερο ενεργητική, ή γυναικεία περισσότερο παθητική. Υπάρχουν μητέρες, πού με τη βούληση και την καρτερία τους είναι ήρωίδες της καθημερινής ζωής.

Η μάνα πρέπει να ξέρη, πως ή βούληση μόνο μπορεί να άνεβάση το άτομο σε προσωπικότητα. Αυτή το βοηθεί να αναπτύξη όλες τις προδιαθέσεις και τις ικανότητές του, δίνει μορφή στον έσωτερικό κόσμο του και όρίζει το χαρακτήρα του. Είναι μεγάλη ή σημασία, την οποία έχει ή βούληση, τόσο για το άτομο, όσο και για το σύνολο. Είπαν, ότι ή άνοδος ή ή πτώση ενός λαού εξαρτάται από το βαθμό της βουλήσεώς του, από την καλλιεργημένη και πειθαρχημένη θέλησή του. Ένας λαός

πάλι, συμπλήρωσαν, δὲν πέφτει, ἂν δὲν τὸ θέλῃ ὁ ὕδιος, ὅσο κι ἂν οἱ ἐξωτερικὲς περιστάσεις εἶναι ἀντίξοες καὶ δυσμενεῖς.¹

Εἴμαστε λαός, πού δὲ διακρινόμαστε γιὰ τὴ διαρκῆ καὶ σταθερὴ θέλησή μας. Τείνομε στὸ ὄνειροπαρμένο. Πλανιόμαστε ἀνάμεσα σὲ σχέδια, πού ποτὲ δὲν πραγματοποιοῦνται. Μᾶς λείπει ἡ ἱκανότητά γιὰ προσπάθεια, προπάντων, ὅταν αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι διαρκείας. Μᾶς λείπει ἡ σταθερότητα καὶ μᾶς διακρίνει ἡ νευρικότητα, προπαντὸς ἡ ἐρεθιστικότητα, αὐτὴ πού συντελεῖ στὴν ἔλλειψη τῆς ὑπομονῆς, τῆς ἐπιμονῆς ἀκόμη περισσότερο καὶ τῆς αὐτοκυριαρχίας. Ἡ ἐπιτυχία στὴ ζωὴ ἀπαιτεῖ νοημοσύνη καὶ προσπάθεια. Τὴν πρώτη τὴν ἔχομε ὡς λαός, ἡ δευτέρη ὅμως μᾶς λείπει σημαντικά. Δὲ φτάνει ἡ ἐξυπνάδα. Χρειάζεται κοντὰ σ' αὐτὴν καὶ ἡ πράξη τῆς βουλήσεως. Τὴν ἀνάπτυξη τῶν νοητικῶν δυνάμεων φιλόσοφοι παιδαγωγοὶ τὴν θέτουν μάλιστα σὲ δευτέρη μοῖρα. Γνώσεις καὶ δεξιότητες, ἐξυπνάδα καὶ ἐπιδεξιότητες ἔχουν ἀξία μόνον ὡς μέσα· ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου βροῖσκειται σιὸ πῶς βαδίζῃ τοῦ εἶναι, στὴ βούλησή του, στὴ σωστικὴ μορφή της. Ἀνάπτυξη τῆς ἐξυπνάδας, τοῦ νοῦ, χωρὶς τὴ νόρφωση τοῦ χαρακτήρα εἶναι ἐπικίνδυνο πράγμα. Ὁ νοῦς εἶναι πάντα ὄργανο τῆς καλῆς ἢ τῆς κακῆς θελήσεως.²

Ἡ μάνα, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, πρέπει νὰ ξέρη, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ἀγωγή μας, στὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ παιδιοῦ, γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ δυνατὴ θέληση, πὼς ἡ ἀταξία μας, ἡ κακομοιρία μας, προπαντὸς ἡ ἀσχολία τελειωμένη ἐργασία μας, ἡ προχειρότητά μας προδίδουν κατὰ πῆ, νὰ μπορούμε νὰ λέμε τὸ νὰ! καὶ πίσω ἀπ' αὐτὸ νὰ μὴν παρμονεύῃ τὸ ὅχι. Νὰ λέμε τὸ νὰ! σὲ ὅποιονδήποτε ἀπαίτηση τῆς ζωῆς, κι ἂν ἀκόμη μπροστά μας ὑψώνονται μεγάλα ἐμπόδια. Ἐπειτα ἡ μάνα πρέπει νὰ ξέρη, πὼς ἡ θέληση δὲν εἶναι στιγμιαία ἀπόφαση, παρὰ διαρκὲς καὶ καθημερινὴ προσπάθεια, καταβολὴ ψυχικῶν καὶ σωματικῶν δυνάμεων. Μόνο ὅποιος ξέρει νὰ μορφώσῃ τὸ δικό του χαρακτήρα, εἶπε ὁ Κομφούκιος, μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ, νὰ διαπαιδαγωγήσῃ ἄλλους ἀνθρώπους, γιὰτὶ χαρακτήρας εἶναι ἡ τέλεια διαμορφωμένη βούληση.

Ἡ μάνα ὅς ἔχη ὑπόψιν της, πὼς τὸ μικρὸ παιδί, βέβαια, σέρνεται ἀπὸ τὰ ἐνστικτα, τὴς ἐπιθυμίες καὶ τὴς ἀφιθυμίες του. Δὲ συγκεντρώνεται. Κυριαρχεῖται ἀπὸ παθητικὴν προσοχή. Σέρνεται ἀπὸ τὴν ἐναλλαγή τῶν εἰκόπων. Εἶναι δεμένο στὶς αἰσθήσεις του. Εἶναι σκόρπιο χωρὶς γραμμὴ κατευθύνσεως, ἀμέριμνο καὶ ἐλεύθερο ἀπὸ εὐθύνη, χωρὶς δεσμὸ μὲ τὰ μέσα καὶ τὸ σκοπὸ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μάνα δὲν πρέπει

1. Εἶναι λόγια τοῦ παιδαγωγοῦ καὶ φιλοσόφου Ernst Kriek. Τὰ σημειώσω ἀπὸ τὸν Erich Grassl, Der Wille. 1939, σ. 9.

2. Paulsen Fr. Paedagogik, 1911, σ. 59, πρὸς. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Μόρφωση, Γνώσεις καὶ Σχολεῖο, Θεσ/νίκη, 1952.

ν' απαιτη πολλά από τὸ παιδί. Δὲν ξέρει αὐτὸ τί βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὴν ἀπόφραξη. Θὰ πρέπει πάντα νὰ τοῦ τὴν ὑπενθυμίζουμε, νὰ τὸ βοηθοῦμε ν' ἀρχίζη, νὰ ἐπιμένη, νὰ ἐπιβάλλεται στὶς ὁρέξεις του καὶ νὰ μὴ γίνεται ἔρμαιο τῶν κεφιῶν του. Ἡ μάνα πρέπει σιγὰ σιγὰ νὰ τὸ ὁδηγῇ ἔτσι, ὥστε νὰ ἀρχίζη αὐτὸ νὰ καταλαβαίνει, πὼς πρέπει νὰ βάνη σὲ τάξη τίς ροπές του καὶ νὰ κατευθύνη τίς ἐπιθυμίες του καὶ τίς τάσεις του γιὰ ἀπόλαυση μὲ ἐσωτερικὴ στάση βουλήσεως ἀπέναντι τῶν ἐνοστίκτων. Ἡ μάνα ὅμως, στὴν προσπάθειά της γιὰ νὰ δημιουργήσῃ στὸ παιδί ἐσωτερικὲς ἀντιστάσεις βουλήσεως, πρέπει νὰ γνωρίζη, ὅτι οἱ προδιαθέσεις στὰ παιδιὰ εἶναι διάφορες. Ἄλλα παιδιὰ ἔχουν μεγαλύτερη δύναμη καρτερίας καὶ θελήσεως καὶ ἄλλα μικρότερη. Καὶ ἡ μικρότερη, καθὼς καὶ ἡ μεγαλύτερη μπορούν νὰ καλλιεργηθοῦν ἐξίσου μὲ τὴν καθοδήγηση, τὴν ὑπομονὴ καὶ τὴ θέλησή της.

β'. Τὸ μικρὸ παιδί στὴ θέση τῆς βουλήσεως ἔχει τὸ πείσμα. Ἀπὸ τὴ θετικὴ πλευρὰ τοῦ πείσματος, τῆς ἐπιμονῆς, ἀναπτύσσεται μὲ τὸ μέγαλωμα τοῦ παιδιοῦ ἡ ἐσωτερικὴ βούληση. Συνήθως τὸ φαινόμενο τοῦ πείσματος παρουσιάζεται ἐντονα ὕστερα ἀπὸ τὰ δυὸ χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ, μεταξὺ κυρίως τῶν τριῶν καὶ τῶν πέντε ἐτῶν, ἐποχὴ, τὴν ὁποία οἱ ψυχολόγοι χαρακτηρίζουν ὡς ἡλικία τοῦ πείσματος. Πάντως ἡ μάνα θὰ ἔχῃ ὑπόψιν της, πὼς τὸ πείσμα πιστοποιεῖται ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ. Ὅσῳ ὑπάρχουν μερικὰ στάδια τῆς ἡλικίας του, ποὺ θὰ πρέπει νὰ τὰ προσέχη κανένας περισσότερο, γιατί ἀπὸ ὁρισμένες ψυχολογικὲς αἰτίες τὰ σημεῖα αὐτὰ εἶναι εὐεπίφορα στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πείσματος. Τὸ πείσμα δὲν ἀναπτύσσεται μόνο κατὰ τὴν περίοδο τῶν τριῶν ἕως πέντε ἐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὰ ἑπτὰ καὶ στὰ ὀκτὼ χρόνια τοῦ παιδιοῦ. Κι ἀκόμα ἐντονώτερα ἀνάμεσα στὰ δεκατέσσερα καὶ στὰ δεκαεπτὰ χρόνια τοῦ παιδιοῦ. Τὸ πείσμα στὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ ποὺ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους ἐχθροὺς τῆς ἀγωγῆς. Ἐχθρὸς, ποὺ ἀπομένει στὴ μάνα ἢ νὰ τὸν ὑπερνικήσῃ ἢ νὰ νικηθῇ καὶ αὐτὴ ἢ ἴδια ἀπ' αὐτόν.

Ἡ προσπάθεια τῆς μάνας ἢ γενικότερα τοῦ περιβάλλοντος νὰ διαπαιδαγωγήσῃ, νὰ ἐπηρεάσῃ καὶ νὰ κατευθύνῃ τὸ παιδί ἀντικρίεται ἀπ' αὐτὸ, ὅσο μικρὸ κι ἂν εἶναι, σὰν κάτι τὸ δυσάρεστο, τὸ ἐνάντιο, τὸ ἐχθρικό. Αἰσθάνεται σὰ νὰ ἀπειλῇται ἢ ὑπαρξῇ του μὲ τὴν ἐπέμβαση τῆς μάνας. Στὸν κίνδυνον αὐτόν, πραγματικὸ ἢ ὑποθετικὸ, ἀντιτάσσεται ἡ ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντηρήσεως, ἡ ὁποία κινεῖ τὸ παιδί στὴν πεισματικὴ ἀπόκρουση. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ παιδιοῦ καὶ ἡ προσπάθεια τῆς μάνας νὰ συμμορφωθῇ αὐτὸ πρὸς κάτι ἄλλο ἔρχονται σὲ σύγκρουση. Ἡ ἀναμέτρηση στὴν περίπτωσιν αὐτὴ μάνας καὶ παιδιοῦ εἶναι ἀναπόφευκτη. Ἡ μάνα δὲν ὑποπεύεται πολλὰς φορὲς τῇ δύναμει τοῦ βπλου, ποὺ τὸ παιδί

κρατά στο χέρι, και που είναι όπλο δραστικό και αποτελεσματικό. Το παιδί λαβαίνει γνώση της δυνάμεως του μέσου αυτού από πολύ ένωρις, το χρησιμοποιεί συχνά και πολλές φορές ή συχνή χρήση καταλήγει σε χρόνια κατάσταση. Έξαρτάται πολύ από τη μάνα, από τη στάση, την όποια θα πάρη αυτή απέναντι του φαινομένου, αν θα παραμερίση τα εμπόδια κατά έμαλο ή κατά ανώμαλο τρόπο, όποτε φτάνει ως την έξη.

Η μάνα και γενικότερα το περιβάλλον, που θέλει να διαπαιδαγωγήση, κάνει το λάθος να καταπολεμά τα συμπτώματα κι όχι τις αιτίες, που προκαλούν το κακό. Δέν είναι όμως εύκολο να βρίσκη κανένας τις πηγές του κακού. Όσο στή μάνα είναι εύκολότερο, γιατί αυτή βρίσκεται, περισσότερο από κάθε άλλο πρόσωπο, σε έσωτερική σχέση με το παιδί της. Γι' αυτό και μπορεί να τις άνιχνεύση, να τις μαντεύση, να τις υποθέση ή να τις παρατηρήση.

Οι αιτίες βέβαια είναι πολλές. Αιτίες, που βρίσκονται μέσα στο παιδί, και έξω άπ' αυτό, που τις συναντούμε κυρίως στο περιβάλλον. Στο παιδί λείπει ή προδλεπτικότητα και ή πείρα, δέν μπορεί να κατανοήση άκόμη το βαθύτερο νόημα των άπαιτήσεων, των διαταγών και των άπαγορεύσεών μας. Και έφύσον δέν κατανοεί τη σημασία των άπαιτήσεων της μάνας και των γύρω του, τις άισθάνεται σάν περιορισμό του έγώ του, σάν τιμωρία και μερικές φορές άκόμη κάτι περισσότερο, σάν προσβολή.

Πολλές φορές όμως το περιβάλλον προκαλεί και άναπτύσσει το πείσμα του παιδιού. Το καλλιεργεί ή μάνα με την έλλειψη ύπομονής. Με τη σκληρή ή άπότομη συμπεριφορά της, με την παράλογη άυστηρότητα, με τη χωρίς άγάπη και κατανόηση στάση της, με την έκθεση και την προσβολή, που του κάνει αυτή ή οι γύρω του, μπροστά σε άλλους, κι άκόμη με το παράδειγμά της, προπαντός μ' αυτό. Η άτιμωρία της αντίδράσεως, του πείσματος και της άρνήσεως, που αίωρείται στο σπίτι, μεταδίδεται δυστυχώς στα παιδιά γρηγορότερα και άσφαλέστερα από κάθε είδος μεταδοτικής άρρώστιας. Το σφάλμα, που κάνουν ή μάνα ή ο πατέρας να λένε μπροστά στο παιδί, έσο μικρό κι αν είναι αυτό, ο ένας το ναί και ο άλλος το όχι. Το παιδί μιμείται τη μάνα, τον πατέρα, το συμμαθητή και γενικά το περιβάλλον του και ύποβάλλεται έντονα.

Όπου πάλι ή μάνα ή οι γύρω δέν καταλαβαίνουν το παιδί και ένεργούν άδέξια, τότε κι αυτό προσπαθεί να ξεφύγη κι άκολουθεί διάφορους δρόμους. Ένας άπ' αυτούς είναι και το πείσμα. Επίσης και ή ζήλεια, ως συνέπεια πραγματικής ή άπλως φαινομενικής ή νομιζομένης προτιμήσεως των άλλων. Το φαινόμενο είναι συνηθέστατο, προκαλεί και άναπτύσσει έντονα το πείσμα και πρέπει ή μάνα να το προσέχη έξαιρετικά. Όπως πάλι το παραχάιδεμα και το κακοσυνήθισμα είναι συνηθέστατες αιτίες για την άνάπτυξη του πείσματος. Το κακοσυ-

νηθισμένο παιδί δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι πρέπει νὰ περιορίσῃ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἐπιθυμιῶν του, πεισμώνει καὶ προσπαθεῖ μὲ τὴ στάση του νὰ ἐπιβάλλῃ τὶς ὁρέξεις του.

Ἐπειτα πάλι ἡ μάνα πρέπει νὰ ξέρῃ, ὅτι τὸ παιδί ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ὁρμὲς ἔχει καὶ τὴν τάση γιὰ ἐπιβολὴ καὶ ἀναγνώριση, ὅτι ἡ ὁρμὴ αὐτὴ εἶναι δυνατὴ καὶ ἀπαιτεῖ ἱκανοποίηση καὶ πὼς κανένας ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῇ, ἔταν τοῦ ἀρνηθοῦν τὴν ἀναγκαίαν ἀναγνώριση, ἔταν δὲν ἱκανοποιηθῇ ἡ ὁρμὴ αὐτὴ καθόλου ἢ ἐπαρκῶς. Τότε ἀναπτύσσονται στὸ παιδί συναισθηματικὰ μειονεξίας. Ὥςθι τὴν ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτὸ του καὶ στὶς ἱκανότητές του, ἀποθαρρύνεται καὶ γίνεται ἀνίκανο γιὰ τὴ ζωὴ. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ μπορεῖ πολλὲς φορὲς νὰ προκληθῇ τὸ πείσμα.

Ὅταν πάλι ἔρθῃ ὁ καιρὸς νὰ ξεκολλήσῃ τὸ μικρὸ ἀπὸ τὴ μάνα, πρέπει νὰ προσέξῃ, ὥστε αὐτὸ νὰ γίνῃ μελετημένα καὶ προσεκτικά. Νὰ διαλέξῃ τὴν κατάλληλη στιγμή, πού θὰ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ὀριμότητα τοῦ παιδιοῦ της· ἄλλιως αὐτὸ ἀνθίσταται σκληρά, πεισμώνει. Ἀντίθετα πάλι πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπόψη τῆς ἡ μάνα, ὅτι τὸ παιδί μὲ τὸ μεγάλωμά του καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν δυνάμεών του αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐνεργήσῃ μόνο του. Θέλει νὰ κινηθῇ, νὰ περπατήσῃ, νὰ κἀνῇ μόνο του ὅ,τι ὡς τώρα ἔκανε γι' αὐτὸ ἡ μάνα του. Δὲ θέλει π. χ. νὰ τοῦ φέρῃ τὰ παιγνίδια του ἡ μάνα του, παρὰ μόνο του. Ὅταν δὲν τοῦ παραχωρῆται ἡ αὐτοτέλεια αὐτῇ, τὸ παιδί πεισμώνει.

Ἡ καλὴ μάνα καταλαβαίνει, πὼς τὸ παιδί μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ πείσματος ἔχει ἀνακαλύψει τὸ θέλω, χωρὶς νὰ ξέρῃ καλὰ καὶ αὐτὸ τί θέλει. Ὅταν δὲν ἐρευνήσῃ τὶς αἰτίες καὶ θέλει νὰ σπᾶσῃ τὴ μορφὴ αὐτῇ τῆς θελήσεως τοῦ παιδιοῦ, τότε ἂς ξέρῃ, πὼς θὰ κἀνῃ ἕνα ὑπάρχου καὶ εὐκολοαναθρεμμένο παιδί, πού δὲ θὰ μπορέσῃ ποτὲ νὰ ἀποχτήσῃ δυνατὴ θέληση ἢ πού δὲ θὰ τὴν χρησιμοποιήσῃ ποτὲ ἐκεῖ πού πρέπει.

Ὅσῳ πάλι κατανοεῖ, πὼς δὲν πρέπει νὰ ἀφήσῃ χωρὶς ὅρια τὴν ἐξωτερίκευση αὐτῇ τῆς θελήσεως τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ ὑποχωρήσῃ, γιατί καταλαβαίνει, πὼς δὲν πρόκειται νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ θετικὴ πλευρὰ τῆς βουλήσεώς του, παρὰ ἡ ἀρνητικὴ, αὐτὴ πού μπορεῖ νὰ τυραννῇ καὶ τὴν ἴδια τὴ μάνα. Σπάσιμο τῆς βουλήσεως, καθὼς καὶ τέλεια ὑποχώρηση εἶναι ἐξίσου κακὰ. Σκοπὸς τῆς μάνας ἂς εἶναι νὰ μεταβάλλῃ τὴν παθητικὴν κατὰστασιν σὲ ἐνεργητικὴ, νὰ κατευθύνῃ, νὰ χειραγωγῇ. Ἡ χειραγωγὴ ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτὴν ὑπομονή, ἐπιμονὴ καὶ ψυχραιμία. Προχωρεῖ μὲ περίσκεψη. Σὲ μικρὰ πράγματα ἀφήνει: τὸ παιδί στὴν τάση του, τ' ἀφήνει νὰ ἀποχτήσῃ, ὅπου εἶναι δυνατόν, τὴν πείρα του. Ἀπὸ

1. Βλ. περισσότερα Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, *Συναίσθημα Μειονεξίας καὶ Ἀγωγή*, Θεσσαλονίκη 1948.

τὰ ἴδια τὰ πράγματα πολλές φορές μπαίνουν ὅρια στίς ἐπιθυμίες μας, σὸ θέλω. "Ὅταν πάλι ταράσσεται ἡ συνηθισμένη τάξη ζωῆς, ἐκεῖ δὲν εἶναι ἐλαστική, δὲν ὑποχωρεῖ. Τὸ παιδί πρέπει νὰ ἀποκτήσῃ τὴν πείρα του, νὰ νιώσῃ, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνωνται ὅλα ὅσα θέλει. Ἡ καλὴ μάνα ἔχει συνέπεια στὴ στάση της καὶ σταθερὴ συνέχεια. Δὲν κάνει σήμερα τοῦτο καὶ αὔριο τὸ ἄλλο, τὸ ἀντίθετο. Δὲν κάνει ὁρμαδὰ γύρω ἀπὸ τὸ φαινόμενο. Δὲν τὸ συζητεῖ μὲ τοὺς ἄλλους μπροστὰ σὸ παιδί. Δὲν ἀναλύεται σὲ περιπαθεῖς διηγήσεις στὸν ἑναν καὶ στὸν ἄλλον, μὲ ἀκροατὰς τὰ παιδιά, γιὰ τὸ πῶς τὴν παιδεύουν, ὥσπου νὰ φάνε π.χ. Δὲν ἀφήνει τοὺς καλόβολους ἐπισκέπτες, φίλους ἢ συγγενεῖς, νὰ πεισματούουν τὸ παιδί, κάνοντας δῆθεν ἀστεῖα ἢ παίζοντας. Δὲν παίζει τὸ πρόσωπο τοῦ παντοδύναμου ἢ τοῦ δικτάτορα σὸ παιδί της οὔτε πάλι δείχνεται μαλακιά ἐκεῖ, ποὺ δὲν πρέπει. Ἡ καλοσύνη καὶ ἡ ἀγάπη της εἶναι ζευγαρωμένες μὲ τὴν πειθαρχημένην στάση στίς ἀπαιτήσεις της. Ἐρχεται, ὅσο τῆς εἶναι δυνατόν, στὴ θέση τοῦ παιδιοῦ, στὴν ψυχικὴ του κατάσταση. Δὲ δυσκολεύει τὴ μικρὴ ζωὴ του μὲ διαρκεῖς ἀπαγορεύσεις, διαταγὰς καὶ ἐντολὰς. Ἐχει κατανόηση τῶν ἀπαιτήσεων της, λαβαίνει ὑπόψη της τὴ σωματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ, τὴν κατάστασιν τοῦ νευρικοῦ του συστήματος, τὴν ψυχικὴ του διάθεσιν. Ἐπειτα τηρεῖ ἀνάλογη στάση ἀπέναντι τοῦ κουρασμένου, τοῦ νευρικοῦ παιδιοῦ. Ξέρει, πῶς μὲ τὸν τρόπο της, μὲ κάποιο ἀστεῖο, μὲ τὸ χιούμορ της, μὲ κάποιο παιχνίδι, μὲ ἕνα παραμῦθι ἢ τραγούδι ἀποτραβᾷ τὸ παιδί ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τοῦ πείσματος. Ἐπειτα, πέρα ἀκόμη ἀπ' ὅλα αὐτά, καταλαβαίνει, ὅτι μερικὲς φορές σκηνὲς πείσματος δὲν μποροῦν ν' ἀποφευχθοῦν, γιὰτὶ ἀνήκουν στὴν ψυχικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ, ὅπως καὶ οἱ πόνοι τῶν δοντιῶν, ὅταν αὐτὰ πρωτοεμφανίζονται, ἀνήκουν, ὡς βιολογικὴ ἀνάγκη, στὴ σωματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Τότε ἡ μάνα ἀντικρίζει τίς σκηνὲς τοῦ πείσματος μὲ ψυχραιμία, προπαντὸς χωρὶς νεῦρα. Ἀποφεύγει τὴ συχνὴ ἐπανάληψή τους, γιὰτὶ ἐκτὸς τῶν ἄλλων διακρίνεται, πῶς τὸ παιδί ὑποφέρει ἀπὸ τίς σκηνὲς καὶ πῶς τὸ ἴδιο θὰ ἤθελε νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπ' αὐτές. Πάντως ἡ μάνα μαθαίνει σὸ παιδί πῶς μπορεῖ κανένας ν' ἀποκτήσῃ ἐκεῖνο ποὺ θέλει καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι πλευρά, τὸ ἀφήνει νὰ ἀποκτήσῃ τὴν πείρα του, πῶς δὲν μπορεῖ κανένας νὰ τὰ ἔχῃ ὅλα, ὅσα θέλει, ὅσα ἐπιθυμεῖ. Γιὰ νὰ τὸ μάθῃ ὅμως αὐτό, πρέπει νὰ τὸ συνηθίσῃ νὰ ὑπακούῃ.¹

γ'. Ἡ ὑπακοὴ ἀνήκει στίς βασικὰς ἀρχὰς τῆς ἀγωγῆς. Χωρὶς αὐτὴν δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ κανένας κοινωνικὸς δεσμός, καμιὰ πολιτεία. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἐλευθερία. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ ἀπαιτεῖ τὴν ὑπακοήν.

1. Winkler Hans Der Trotz. 1929 — C u y J a c q u i n. Βασικὰς γραμμὲς ἀπὸ τὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ μεταφρ. Ἑλ. Χ. Ὀλιβιέρη 1953.

“Όπου ο άνθρωπος αφέθηκε τέλει· α ελεύθερος, όπου απεμπολήθηκε ή υπακοή και ή πειθαρχία, εκεί κατέρρευσε ή πολιτεία και κυριάρχησε ή αναρχία και τὸ χάος: Κάθε μόρφωση, εἶπε ὁ Νίτσε, ἀρχίζει μετὴν υπακοή.” Αὐτὴ εἶναι θυσία, γιατί ὅποιος υπακούει παραιτεῖται ἀπὸ τὶς τάσεις του, τὴ δική του θέληση καὶ υποτάσσεται σὲ μιὰ τάξη πραγμάτων.

Τὸ παιδί δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κυβερνήσῃ τὸν ἑαυτό του. Δὲν ἔχει ἀκόμη τὴ δύναμη νὰ βρῇ ἑρῶα στὶς ροπές του. Ἡ θέλησή του εἶναι ἀδύνατη, γι’ αὐτὸ πρέπει νὰ υπακούῃ. Ἡ ἀντίληψη νὰ ἀφήνουμε τὸ παιδί τελείως ἐλεύθερο, γιὰ νὰ εὕρῃ αὐτὸ μόνο του τὸν ἑαυτό του, χωρὶς προηγουμένως νὰ υποταχθῇ σὲ ξένη βούληση, εἶναι πιά ἀποτυχημένη και ἀπαράδεκτη θεωρία σήμερα ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἀγωγῆς. Ὅπου δοκιμάσθηκε ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἐδήγησε σὲ σκληριὰ καὶ σὲ δουλεία τῶν ἐνστίκτων καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν. Ἐκεῖνοι, ποὺ δέχονται τὴν ἀρχὴ αὐτὴ γίνονται δοῦλοι καὶ ὑπηρέτες τῶν παιδιῶν τους καὶ τὰ παιδιὰ τὰ ἴδια δοῦλοι τῶν παθῶν καὶ τῶν ἐνστίκτων τους.

Ὅποιος τοποθετεῖ τὴν ἐλευθερίαν μπροστὰ ἀπὸ τὴν πειθαρχία, αὐτὸς δὲ φθάνει στὴν υπακοή, παρὰ κατὰλήγει στὴν ἀσυνείδητα, στὴν ἀναρχία. Χωρὶς τὴν ἀγωγή καὶ τὴν πειθαρχία δὲν μπορεῖ νὰ υπάρξῃ ἀγωγή καὶ οὔτε μπορεῖ νὰ σταθῇ κανένας κοινωνικὸς θεσμός. Ὁ πυρήνας τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ υπακοή. Ἡ τοποθέτηση καὶ τῶν πιδὼ καλῶν σκοπῶν τῆς ἀγωγῆς δὲν ὀφείλει, ὅταν τὸ παιδί δὲ συνηθίσῃ στὴν υπακοή.

Εἶναι καλὴ ἡ σοφία καὶ μένει σήμερα ἀποτιμημένη πείρα ζωῆς, πὼς ὅποιος δὲν ἔμαθε νὰ υπακούῃ στοὺς ἄλλους, δὲ θὰ μπορέσῃ ποτὲ νὰ υπακούσῃ στὸν ἑαυτό του.¹ Μάθε νὰ υπακούῃς, νὰ μιὰ με τοῦ καὶ με νόημα φράση, εἶπε κάποτε ὁ Γκαίτε στὸν ἐγγονό του, ὅταν διάβασε τὰ λόγια αὐτὰ στὸ τετράδιο τοῦ μικροῦ. Ὁ σοφὸς τῆς ζωῆς δὲν ἦταν κανένας στενοκέφαλος Φιλισταῖος καὶ οὔτε ἤθελε νὰ διακηρύξῃ δουλικὴ σοφία ἀγωγῆς.²

Ἡ υπακοή κατ’ ἀρχὴν εἶναι ἀνάγκη τῆς παιδικῆς ψυχῆς τόσο, ὅσο καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ ἀγάπη. Αὐτονομία, βέβαια, δὲν εἶναι ἡ υπακοή, γιατί κάθε ἄτομο ἔχει καὶ τὴ δική του θέληση, γι’ αὐτὸ καὶ ἡ υπακοή στὴν ξένη ἐντολή, σὲ πολλὰς περιπτώσεις, εἶναι ὑπερνίκηση τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Στὴν υπακοή πρέπει νὰ διαπαιδαγωγῇ κανένας τὸ παιδί ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀπὸ τὶς πρῶτες ἡμέρες, προγραμματικὰ. Τὸ μικρὸ παιδί, πρὶν ἀκόμη κλείσῃ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς ζωῆς του, αἰσθάνεται, σὰ νὰ ζητᾷ κάτι ἢ μάνα τοῦ ἀπ’ αὐτό. Δὲν ἐννοεῖ ὅμως ἀκόμη

1. Σημειωμένο ἀπὸ τὸν Elbrächt, ἐνθ’ ἀνωτ. σ. 108 καί.

2. Τὸ μεγαλεῖο τῆς υπακοῆς στὸν αἰῶνα καὶ ἀπρὸς ὅποιο νόμο καὶ ὅχι: ἀπλῶς ἡ υπακοή σὲ θεοπότη· μὲς τὸ δαίχνη: τὸ κλασικὸ ἐπιγράμμα τοῦ Σιμωνίδη: ὦ ξεῖν ἀγγέλειν Λακεδαιμονίους, οἱ τῆδε κείμεθα τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι.

3. Mathias A., Praktische Pädagogik 6, ἐκδ. 1922 σ. 172.

τίποτε απ' ό,τι έμεις ονομάζομε έντολή ή άπαγόρευση. Καί μόνο όταν άρχίση νά μιλά και καταλαβαίνει τό νόημα τών λόγων, τότε άρχίζει νά υπακούη. Κι όταν άρχίση νά περπατά, άναπτύσσεται περισσότερο πνευματικά, ώστε νά μπορέ ή κατανοή έντολές κι άπαγορεύσεις. Με τήν άπόκτηση διαφόρων ίκανοτήτων έκτελεί, γεμάτο από χαρά, ευχάριστα διάφορες έντολές. Κάθε φορά, πού μπορεί νά κάνη κάτι, ένισχύεται ή αυτοσυνείδησή του και χαίρεται νά έκτελή νέες παραγγελίες. Αισθάνεται υπεργφάνεια, γιατί κάτι μπορεί κι αυτό. Φέρε τήν έφημερίδα στό μπαμπά, τού λέει ή μάνα, κι ας είναι έναμису χρόνου. Κι αυτό έκτελεί τήν έντολή της μάνας με καταφανή ευχαρίστηση. Τά πράγματα όμως αλλάζουν με ό,τι αντίθεται στις έπιθυμίες του. Τότε πρόκειται περί άπαγορεύσεως, όποτε ή μάνα θά προσπαθήσ η νά μεταβάλ η τις άπαγορεύσεις σε έντολές, γιατί αυτές τις ακολουθεί τό παιδί εύκολώτερα. Η άπαγόρευση έμποδίζει τή χαρά της κινήσεως και προκαλεί τήν αντίδραση, τή διαμαρτυρία. Η παραγγελία αντίθετα κάνει τό παιδί νά ενεργή. Όστος δέν μπορούμε ν' άποφύγουμε τις άπαγορεύσεις. Πρέπει όμως νά μη λησμονούμε, πώς τό παιδί δέ συλλαμβάνει τά πράγματα τόσο με τό νού, όσο με τό συναισθημα. Γι' αυτό ή υπακοή τού παιδιού έξαρτάται: πολύ από τόν τόνο, πού θά δώση ή μάνα στις έντολές και στις άπαγορεύσεις της. Ό τόνος πού άποκρούει, σπρώχνει εύκολα τό παιδί στην άνυπακοή. Ό συχνά έπαναλαμβανόμενος σκληρός τόνος κάνει τό παιδί νά συνηθίσ η σ' αυτόν και νά χάνουν τά πράγματα τή σοβαρότητά τους και ή μάνα τό κύρος της. Μ' αυτό τόν τρόπο καταστρέφεται ή σχέση μάνας και παιδιού. Όσο πιο σπάνια ή μάνα άπαγορεύει, τόσο πιο γρήγορα άρχίζει τό παιδί νά υπακούη. Όταν τό παιδί διαρκώς άπειλίζεται από τά έπανωτά, τά περφόρα μη και μη, οι άπαγορεύσεις χάνουν τό νόημά τους. Έπειτα ή μάνα δέν πρέπει νά θέτη έντολές στό παιδί, πού δέν εκπληρώνονται ή νά άπαιτεί απ' αυτό κάτι, πού είναι πέρα από τις δυνάμεις του. Νά έχ η ή ίδια συνέπεια και συνέχεια, νά μην έπιτρέπη τή μια ώρα εκείνο, πού άπαγόρευσε τήν άλλη. Νά μη ζητά μονομιάς τό πάρα πολύ, αλλά πρέπει νά έλέγχ η, αν έχ ηνε εκείνο πού ζήτησε. Δέν πρέπει νά διατάσ η ένόσω είναι θυμωμένη, γιατί τότε σπρώχνει τό παιδί στην άνυπακοή. Ήσυχ α, ήρεμα, αφού πρώτα σκεφθ η, άπαιτεί από τό παιδί ό,τι πρέπει. Κρατιέται πάντα στο θετικό περισσότερο κι όχι στο άρνητικό. Προσπαθεί νά γνωρίσ η, όσο της είναι δυνατόν, τό χαρακτήρα τού παιδιού της.

Δέν ίκανοποιείται ή μάνα με τήν έξωτερική και μηχανική υπακοή, παρά προσπαθεί με τήν ανάπτυξη τού παιδιού, νά περνά αυτό από τήν έξωτερική στην έλεύθερη, στην έσωτερική θέληση και υπακοή κι όχι από τό φόβο της τιμωρίας. Αυτή είναι ή σωστή μορφή υπακοής τών ωρίμων. Δέ σπάζει τήν προσωπικότητα κι ούτε δεσμεύει τήν έλευθερία

του ανθρώπου. Ἡ πραγματική ἐλευθερία συνίσταται στὴν ἀνύψωση τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, στὴν ὑποταγὴ τοῦ ἐγὼ του σὲ ὑψηλοὺς σκοποὺς.

Στὶς ἡμέρες μας δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐκολο νὰ κατορθώσουμε, ὥστε τὰ παιδιὰ νὰ ὑπακούουν. Δυστυχῶς οἱ ἀνήσυχες ἐποχὲς δὲ μένουν χωρὶς τὴν δυσμενῆ ἐπίδρασή τους. Οἱ ἀδυναμίες τῶν ὀρίμων ἔχουν τὴν ἐπιρροή τους· εἴμαστε περισσότερο ἀπὸ ἄλλες ἐποχὲς χαλαροί, ἀπειθάρχητοι, ἀναρχικοί. Ἐπειτα μᾶς λείπει ἴσως ἡ ὑπομονή, ποὺ χωρὶς αὐτὴν δὲν μπορεῖ ποτὲ κανένας νὰ ἀσκήσῃ στὴν ὑπακοή.

δ'. Μεγάλο πρᾶγμα ἡ ὑπομονή. Μᾶς τὴν ἐπεμψε ὁ Θεός, κλεῖ ὁ θ-
σαυροὺς κι ἐκεῖνη. Ἡ ὑπομονὴ εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς βασικὲς ἀρχὲς
ἀγωγῆς. Χωρὶς αὐτὴν δὲ φτάνομε ποτὲ στὸ τελείωμα ἐνὸς ἔργου, ἔστω
κι ἂν ἔχουμε τὴ γνώση καὶ τὴν τέχνη. Ἀμα λείπη ἡ ὑπομονή, χάνομε
τὴ φρόνηση καὶ τὴν ἐλπίδα. Σήμερα, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐποχὴ,
ἔχομε ἀνάγκη τῆς ἀρετῆς αὐτῆς. Ἀλλωστε δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἐποχὴ,
κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶχαν ἀνάγκη τῆς ὑπομονῆς. Ἡ ζωὴ
φέρει συχὰ μὲζὶ τῆς δυσάρεστα γεγονότα, φροντίδες, στενοχώριες,
πόνους καὶ τόσα ἄλλα παρόμοια, ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ τὰ ἀντικρίξῃ κα-
νένας μὲ τὸν ἐπιβαλλόμενον στὶς περιστάσεις τρόπο. Ὁ ὑπομονετικὸς ἄν-
θρωπος παίρνει ψύχραιμη στάση ἀπέναντι τῶν ὁποιοῦνδήποτε γεγονό-
των, ποὺ τοῦ φέρνει ἡ ζωὴ. Ἀναμετριέται μὲ τίς ἀντίξοες περιστάσεις
καὶ ὑποφέρει ἡρεμὰ καὶ ὑπομονετικᾶ ὅ,τι τοῦ εἶναι κακὸ ἀναπόφευκτο,
ὅ,τι δὲν μπορεῖ ν' ἀλλάξῃ. Οἱ πολλοὶ ὅμως ἄνθρωποι ἀντιδρῶν στὶς
ἀντιξοότητες, στοὺς πόνους καὶ στὶς ἀναποδιὰς τῆς ζωῆς ἢ μοιρολα-
τρικά, χωρὶς νὰ προσάλλουν καμιά ψύχραιμη ἀντίσταση, λυγίζοντας
ἀπὸ τὴν ἀπελπισία τους, τὴν πίκρα καὶ τὰ ἀτέλειωτα παράπονα, γιὰ
τὸ κακὸ ποὺ τοὺς βρῆκε ἢ ἀντιδρῶν σπασμωδικὰ, ἐκνευρισμένα, χω-
ρὶς ὑπομονή. Δὲν εἶναι, βέβαια, εὐκολο νὰ βρῖσκουμε τὸ μέτρο, νὰ ἔχουμε
ὑπομονή. Αὐτὴ ἡ ἀρετὴ, ποὺ εἶναι ἡ ἐκανότητα νὰ μπορῇ κανένας νὰ
ὑποφέρῃ ἡρεμὰ, ἡσυχὰ καὶ προπαντὸς ἀξιόπρεπα κάθε εἶδος κακοῦ, ποὺ
τοῦ ἔρχεται, προϋποθέτει ἄνθρωπο ὥριμο, συνετὸ, μὲ χαρακτῆρα καὶ
αὐτοκυριαρχία. Κι ἀκόμη κάτι περισσότερο, ἄνθρωπο μὲ καλλιεργημένη
ψυχὴ, μὲ δυνατὴ θρησκευτικὴ πίστη, μὲ ἀφοσίωση πρὸς τὸ θεῖο. Γι'
αὐτὸ καὶ συνήθως ἡ ὑπομονὴ εἶναι δεμένη μὲ ἐσωτερικὴ ἡσυχία, βε-
βαιότητα, ἐλπίδα καὶ θάρρος. Κλείνει μέσα στὴν ἡρεμία τῆς μιᾶς τερά-
στια δύναμη ἐλπίδας καὶ ἀγάπης. Μὲ τὴ μεγάλη δύναμή της ἡ ὑπο-
μονὴ μᾶς βοηθεῖ νὰ ἀντεπεξέλθουμε σ' ὅλες τίς δυσκολίες τῆς ζωῆς.
Ἐχομε μεγάλη ἀνάγκη τῆς ὑπομονῆς στὴ ζωὴ τόσο, ὅσο ἔχομε καὶ τῆς

αγάπης. Ὑπομονὴ κι ἀγάπη συγγενεύουν. Πᾶνε ζευγαρωμένες πάντα οἱ δύο σπουδαίες αὐτὲς ἀρετὲς.

Ἡ ὑπομονὴ εἶναι καρπός, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς αὐτοαγωγῆς. Ἐπιβάλλεται νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Χρειάζεται ὅμως, γιὰ νὰ διαπαιδαγωγήσουμε τὸν ἄνθρωπο στὴν ὑπομονή, ἐξαιρετικὸ τάκτ, τέχνη, ἐπιδεξιότητα, ἐπιμονὴ καὶ προπαντὸς ὑπομονή. Ἀρχίζομε ἀπὸ τὶς πιὸ εὐκόλες ἀπαιτήσεις. Πρῶτα πρῶτα συνηθίζομε τὸ παιδί νὰ περιμένῃ. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ μᾶς προσφέρει πολλὰς εὐκαιρίες γιὰ τὴ διαπαιδαγώγησιν στὴν ὑπομονή. Κάθε στιγμὴ κλείνει μέσα της καὶ μιὰ εὐκαιρία, γιὰ νὰ γυμνάσουμε τὸ παιδί, ἀλλὰ καὶ τὸν ἑαυτὸ μας, στὴν ὑπομονή. Γιὰ νὰ συνηθίσῃ ἡ μᾶνα τὸ παιδί στὴν ὑπομονή, πρέπει πρῶτα νὰ ἔχῃ ἡ ἴδια συνηθίσει καλὰ σ' αὐτήν. Αὐτὸ βέβαια εἶναι πρωταρχικόν. Δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀγωγὴ στὴν ὑπομονή, ὅταν ἑμεῖς οἱ ἴδιοι δὲν εἴμαστε ὑπομονετικοί. Μιὰ ἀνυπόμονη μᾶνα δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ πετύχῃ τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ κἀνῃ τὸ παιδί τῆς ἴδιας μ' αὐτήν. Ὅποιος δὲν ἔχει ὑπομονή, εἶναι τέλεια ἀνίκανος νὰ διαπαιδαγωγήσῃ τοὺς ἄλλους. Τὸ παραμικρὸ τὸν ταράσσει, τὸν κάνει ἔξω φρενῶν. Τὸ παιδί ὅμως ἔχει περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλο, ἀνάγκη τῆς ὑπομονῆς μας καὶ προπαντὸς τῆς ὑπομονῆς τῆς μᾶνας. Βαδίζει πρὸς τὴν τελείωσιν καὶ ἔχει ἀνάγκη νὰ τοῦ παραστέκωμαστε, νὰ τὸ βοηθοῦμε. Καὶ βεβήθεια χωρὶς ὑπομονὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ καὶ προπαντὸς νὰ ἔχῃ ἀποτελέσματα. Χωρὶς τὴν ὑπομονὴ φτάνομε στὴ βία. Μὲ τὴ βία ὅμως δὲ διαπαιδαγωγούμε κι οὔτε φτάνομε στὴ διόρθωσιν.

Δὲν ἔχομε ὑπομονὴ πολλὰς φορὲς οἱ γονεῖς κι ἐμποδίζομε μ' αὐτὸ τὴ φυσικὴ ἀνάπτυξιν τοῦ παιδιοῦ. Δὲν περιμένομε τὸ ἀνοιγμα τῶν μπουμπουκιῶν, παρὰ παραβιάζομε τὴ φύσιν. Λησμονοῦμε, πὼς δὲν μπορούμε νὰ ἐπιταχύνουμε ὅ,τι πρέπει νὰ ἔρθῃ στὴν ὥρα του κι οὔτε πάλι νὰ μείνουμε πίσω, ἀπὸ ἀμέλεια, ἀπ' ἐκεῖνο ποὺ πιά ἤρθε ὁ καιρὸς του νὰ περάσῃ. Κι ὅμως πρέπει νὰ ξέρουμε νὰ περιμένουμε καὶ νὰ ἐπιμένουμε.

ε'. Ἡ ἐπιμονὴ εἶναι μιὰ σπουδαία μορφή βουλευτικῆς ἐνέργειας. Εἶναι ἡ σταθερὴ ἐμμονὴ νὰ φτάσῃ κανεὶς στὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν. Ἡ ἰδιότητα τοῦ ἀποφασιστικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἀντιδρᾷ ὅπωςδὴποτε καὶ ἀποτελεσματικὰ μὲ διάρκειαν, συνέχειαν καὶ συνέπειαν καὶ ὑπερνικὰ δυσκολίες ἢ ἐνοχλητικὰς καταστάσεις, ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπ' αὐτὸν ἢ μέσα του. Τὸ ἀντίθετο τῆς ἀρετῆς αὐτῆς εἶναι ἡ μαλθακότης, ἡ ραστώνη, ἡ ἀθυμία, ἡ ἀποθάρρυνση, ὁ δισταγμός, ἡ δειλία μπρὸς σὲ κόπους, προσπάθειες, ἐμπόδια καὶ δυσκολίες.

Εἶναι ἐξαιρετικὰ σπουδαία ἡ καλλιέργεια τῆς ἀρετῆς τῆς σταθερῆς ἐμμονῆς, τῆς καρτερίας. Τίποτε δὲ γίνεται χωρὶς τὴν ἀκαμπτη ἐμμονή—ὅχι βέβαια τὴ στενόκαρδην ἰσχυρογνωμοσύνη—κανένα μεγάλο

έργο χωρίς την επίμονη θέληση, χωρίς την επίμονη φιλοπονία, τίποτε μεγάλο δεν ωριμάζει, χωρίς την αδιάκοπη επίμονή μας.¹

‘Η άγωγή βοηθεί πολύ στην ανάπτυξη της επίμονης με τη συνήθεια, με την καλή καθοδήγηση του φιλότιμου και την ενθάρρυνση. ‘Η μάνα δεν πρέπει ποτέ να παρυσιάζεται μπρός στο παιδί φοβισμένη ή να του θυμίζει πάντα τις αδυναμίες του. Δεν μπορείς εσύ να το κάνης αυτό, δεν είναι για τις δυνάμεις σου, είσαι μικρός ακόμη, αυτό είναι δύσκολο για σένα.

‘Η ενθάρρυνση και το ζύγνημα κάποιας υπερηφάνειας και προπαντός της αυτοπεποιθήσεως βοηθούν πολύ το παιδί στο να συνηθίση κι αυτό να επιμένει. Το αποτέλεσμα της επίμονης του του διπλάσιάζει τη θέληση και επιμένει πάλι, για την επιτυχία κάποιου άλλου σκοπού, που έχει θέσει, με περισσότερη καρτερία. ‘Η μάνα πρέπει να ξέρει, πώς ή συνηθίσει στην επίμονή δεν είναι εύκολη. Χωρίς κάποιον πειθαναγκασμό δε φτάνει στο σκοπό της. ‘Η φύση δεν αγαπά την επίμονή, τείνει πάντα στην αλλαγή και προπαντός ή φύση του ανθρώπου, του νέου, κλείνει πάντα προς τη γρήγορη αλλαγή της ενεργητικότητάς του από πεδίο σε πεδίο. Το παιδί αρχίζει κάτι με ζήλο, κι όμως βλέπουμε, πώς σύντομα τ’ αφήνει στη μέση, για να καταπιαστή με κάτι άλλο, για να τ’ αφήση κι αυτό ατέλειωτο και να πάη πιό πέρα σε κάποιο άλλο, που κι εκεί θα συμβή το ίδιο. ‘Η άγωγή όμως προσπαθεί να συνηθίση το νέο να υπερνικήση τη φυσική τάση της αλλαγής, αλλιώς θα τον ρίξη στη ζωή τέλεια άπροετοίμαστο γι’ αυτήν. Πολλές μητέρες κάνουν το λάθος να προσφύλασσουν τα παιδιά τους υπερβολικά από τον κόπο, την προσπάθεια: Μην τρέχεις τόσο, θα ιδρώσης, πρόσεχε, περμένε να σε βοηθήσω, τα μεταχειρίζονται σ’ να είναι άρρωστα, γι’ αυτό και τα παιδιά δεν άργούν ν’ άρρωστήσουν, τους υποβάλλουν την αδυναμία, τη δειλία. Πάντα τα ρωτούν με τρυφεράδα: Μπορείς να το κάνης αυτό; ή εσύ δεν τα καταφέρνεις. Κι όμως ή ζωή δεν έχει τη γλυκερή αυτή τρυφερότητα, παρά απαιτεί ενέργεια βουλήσεως, επίμονή, σταθερότητα, που είναι ο πρώτος μεγάλος έξοπλισμός για τη ζωή, κι αυτόν πρέπει να δώσουμε στο παιδί, αρχίζοντας από πολύ ένωρίς,² από τη σκληραγωγία.

στ’. ‘Η μάνα δεν πρέπει να κάνει το λάθος να νομίζει, πώς εύτυχία είναι ή απαλλαγή της ζωής από κάθε πόνο και κόπο. Είναι ανθρώπινο κι ευγενικό να θέλουμε να δούμε τα παιδιά μας εύτυχημένα, ωστόσο ούτε ή ζωή είναι απαλλαγμένη από κόπο και πόνο ούτε και ή εύτυχία.

1. Paulsen Fr., Pädagogik, ένθ’ άνωτ., σ. 119 κέ.

2. Paulsen Fr., Pädagogik, ένθ’ άνωτ. σ. 123.

Τουναντίον ευτυχία και προκοπή απαιτούν και κόπο και πόνο. Ο λόγος είναι παλιός, του Ήσιόδου, πώς τίποτε καλό δεν αποχτιέται χωρίς κόπο και πόνο. Της άρετης ιδιότητα προπάροικεν οι θεοί έθνηκαν. Και ο δρόμος που φέρνει προς την άρετή είναι μακρύς, ανηφορικός, στενός κι απόκρημνος, στην αρχή τραχύς, κι όταν τον ανεβής στην κορυφή, τότε πια είναι τόσο εύκολος, όσο ήταν κι επίπονος. Τίποτε δέ γίνεται χωρίς την υπομονή, την επιμονή και την απάρνηση. Η μάνα άς ξέρη, πώς το δρόμο αυτόν δεν μπορεί να τον ανεβή ο μαλθακός κι ο ασκληραγωγός. Στη σωστή μάνα δέ διαφεύγει και η επίδραση, την όποία άσκει τόσο στη γερή ανάπτυξη του σώματος των παιδιών, όσο και στο έσωτερικό ψυχικό δυνάμωμά τους με ά λησμονημένη αρχή άγωγής, ή σ κ λ η ρ α γ ω γ ί α. Δηλαδή η τόνωση των σωματικών δυνάμεων και προπαντός της αντίστασως, την όποία προβάλλει το σώμα κατ' αρχήν απέναντι των καιρικών μεταβολών, έπειτα γενικότερα την ανύψωση της προσαρμοστικής ικανότητας του οργανισμού του παιδιού στις διάφορες επίδράσεις του έξωτερικού κόσμου. Και πιδ πέρα άκόμη με τη σκληραγωγία άποσκοπεΐται η τόνωση των ψυχικών αντίστασεων σε κάθε έρεθισμό κι έπιρροή, που προέρχεται από τον έσωτερικό και έξωτερικό κόσμο κι άπειλεί να μαλθακοποιήση, να έμποδίση στην κανονική ανάπτυξη των σωματικών και ψυχικών προδιαθέσεων μας.

Η καλή μάνα αρχίζει τη φροντίδα της για τη σκληραγωγή από την πρώτη ήμέρα της γεννήσεως του παιδιού και πρώτα από το σώμα του και κυρίως από την έξωτερική επιφάνεια του σώματος, το δέρμα. Χρειάζεται όμως έξαιρετική προσοχή, γιατί αυτό που λέγεται δέρμα δεν είναι άπλως έξωτερικό σκέπασμα του σώματος, παρά ένα όργανο, που βρίσκεται σε πολυποικίλες άμοιβαίες σχέσεις με τα έσωτερικά όργανα κι άκόμη με τη διαμόρφωση των ψυχικών αντίστασεων. Η καθημερινή με μέτρο φροντίδα κατορθώνεται με τη γυμναστική, με τρίψιμο με βρεγμένο πανί κρύο, με το ξεγύμνωμα, την ήλιοθεραπεία, την αεροθεραπεία, το κράτημα του παιδιού στο ύπαιθρο, που ποτέ δεν είναι άνθυγεινό. Έπειτα συνήθεια και άσκηση σε πορείες με βροχές και με ζέστες, έπιμονή στον κόπο και υπομονή στη δίψα. Κι άκόμη η μάνα πρέπει να ξέρη κι έναν άλλο άπλο τρόπο: Ν' αφήνη τα παιδιά της να μεγαλώνουν, όσο της είναι δυνατόν, κατ' φυσικό τρόπο, άφου δημιουργήση σκληραγωγημένο με συνέχεια και δημοια γνώμη περιβάλλον. Η ψυχική σκληραγωγία άκολουθεί τη σωματική. Με την ανύψωση της σωματικής αντίστασως θα άποχτήση το παιδί θάρρος και αυτοπεποίθηση. Πέρα από το θέλω θα παρουσιασθή σιγά σιγά το μπορώ και το δύναμαι. Η ανάπτυξη των σωματικών και ψυχικών ικανοτήτων θα ανεβάση την προσωπική αξία του παιδιού. Το έπιθυμητό δέ θα μένη πια άπλως άναμική και άνεκπληρωτη ευχή. Η μάνα

ας ξέρη, πώς δποιος δὲ συνήθιση νὰ ἀπαρνιέται καὶ νὰ ὑποφέρη, δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιληφθῇ τὴν ἀπολύτρωσίν του ἀπὸ ἑνα βαρὺ ζυγό.

Σκληραγωγημένος, βέβαια, εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑποφέρη χωρὶς παράπονο τὸ κρῦο, τὴ ζέστη καὶ τὴ δίψα. Τὴν καταπόνηση, τὶς μιζέρειες καὶ τοὺς πόνους. Ἐκεῖνος, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀπαρνηθῇ, ὅταν τοῦ τύχη, τὴν κίνηση, τὴν ἡσυχίαν, τὸν ὕπνο. Ἐπειτα πάλι ὅσο περισσότερα μπορεῖ κανένας ν' ἀπαρνηθῇ, νὰ στερηθῇ, τόσο πὺδ πολὺ ἀνεξάρτητος θὰ εἶναι, τόσο πὺδ ἐλεύθερος καὶ εὐτυχισμένος. Ὡστόσο αὐτὸ δὲ θὰ πῇ, πὼς πρέπει κανένας νὰ κἀνῃ, αὐτὸ ποὺ ἔκανε ὁ Διογένης, ποὺ πέταξε, τὸ κύπελλο καὶ ἔπινε νερὸ μὲ τὶς χουφτες του. Νὰ κρατήσης τὸ κύπελλο, νὰ μὴν τὸ πετάξης, ἀλλὰ νὰ μπορῇς νὰ τὸ στερηθῇς καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ πῆς νερὸ μὲ τὶς χουφτες σου, χωρὶς νὰ ταράξης τὴ διάθεση καὶ τὴν ἁρμονίαν σου.¹

ζ'. Ἡ ἀσκησις, ἡ ἀπάρνησις καὶ ἡ σιωπὴ εἶναι ἀρετές, ποὺ ἀναπτύσσουν τὴ βούληση καὶ δυναμώνουν τὸ χαρακτήρα Ἡ ἀσκησις στὴν ἀντίστασις, ἀπέναντι ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν, ἔχει μεγάλη σημασίαν γιὰ τὴ ζωὴ μας. Ἡ παθητικὴ αὐτὴ ἀντίστασις δὲν εἶναι μικρότερης σημασίας ἀπὸ τὴν ἐνεργητικὴν. Κοντὰ στὴν ἐνεργητικὴν καὶ τὴ δραστηριότητά μας στέκεται ἡ παθητικὴ κατὰστασις, ἡ ἀπάρνησις. Ὅσο ἔχομε ἀνάγκη νὰ ἀσκήσουμε τὴν ἐνεργητικότητά μας, ἄλλο τόσο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ καλλιιεργήσουμε καὶ τὴν παθητικὴν ἀντίστασίν μας. Μπορεῖ κανένας νὰ εἶναι ἐνεργητικὸς καὶ δραστήριος, νὰ στερηθῇ δμως τῆς αὐτοπειθαρχίας, πράγμα ποὺ πολὺ εὐκόλως τὸ συναντοῦμε στὴ ζωὴ. Ἐνεργητικότης λοιπὸν καὶ παθητικὴ ἀντίστασις, ἀπάρνησις, εἶναι δυὸ διάφορα πράγματα, δυὸ ἱκανότητες, ποὺ καθεμιά ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἰδιαίτερη καὶ ξεχωριστὴ ἀσκησις.

Τὴ γυμναστικὴν στὴν ἀπάρνησιν οἱ ἀρχαῖοι τὴν ἀποκαλοῦσαν ἀσκησιν. Κι ἐννοοῦσαν μ' αὐτὴ τὴ γύμνασιν τῆς ψυχῆς. Αὐτὴ ὁδηγεῖ στὴν ἐγκράτεια, στὴν ἀρετὴν, ποὺ βρίσκει δικαίωσιν σ' ὅλες τὶς ἐποχὰς καὶ σ' ὅλους τοὺς λαοὺς, στὴν αὐτοκυριαρχίαν, στὴν ἱκανότητα νὰ κρατᾷ κανένας τὸν ἑαυτὸν οὐ πειθαρχίαν. Νὰ εἶναι κύριος καὶ ἐξουσιαστὴς τῶν ἐνστικτωῶν, τῶν παθῶν του καὶ ὅχι ὁ σκλάβος τους, νὰ χαλιναγωγῇ τὶς ροπὰς του καὶ νὰ τὶς κρατῇ μέσα στὰ ἔρια τοῦ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ προσρισμοῦ του καὶ ποτὲ ἔξω ἀπ' αὐτόν. Νὰ ἀπαντᾷ αὐτός, καὶ ὅχι τὰ νεῦρα του, γιὰ τὶς πράξεις του, τὸ κέφι του καὶ οἱ ἀψιθυμίες του.

Στὴν ἀρχαία ἐποχὴν δὲ λογαριαζόταν κανένας γιὰ σωστὸς φιλόσοφος, ἂν δὲν εἶχε περάσει ἀπὸ τὴν ἀσκησιν. Οἱ ἀρχαῖοι πίστευαν, πὼς ἐκεῖνος μόνο μπορεῖ νὰ σκεφθῇ σωστά, ποὺ ἔχει γίγει κύριος τοῦ ἑαυ-

1. Oppel K., Das Buch der Eltern, 5 ἐκδ. 1906.

του του και των παθών του. Ἡ ἀσκησις αὐτὴ δὲν ἔχει τὸ νόημα τοῦ ἀσκητισμοῦ, στή μορφὴ τῆς φυγῆς ἀπὸ τὸν κόσμον, παρὰ τὴν ἔννοια ἐθελοντικῆς ἀπαρνήσεως, ὡς μέσον γιὰ νὰ δυναμώσουμε τὴ βούλησίν μας, ὡς μέσον πνευματικῆς κυριαρχίας ἐπ' αὐτοὺς τοὺς ὁρμητοὺς, ὡς ἐνστικτὰ, ὡς ἀψιθυμίες καὶ στὸ πάθος. Ἡ ἀσκησις μὲ τοῦτο τὸ νόημα δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ σκοτεινισμὸν τῆς φυσιογνωμίας ἀπέναντι στὴ χαρὰ τῆς ζωῆς. Ἀντίθετα ἀληθινὰ καὶ πραγματικὰ εὐθυμὸς στὴ ζωὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐκεῖνος μόνον, ποὺ ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ καθοδηγῇ τὴν ἐπιθυμίαν του, τὰ πάθη του, μόνον αὐτὸς εἶναι ἐλεύθερος καὶ μπορεῖ ν' ἀντικρίσῃ κάθε χαρὰ τῆς ζωῆς. Αὐτὸς κρατᾷ τὸν ἑαυτὸν κατὰ ἀπὸ τὴ δύναμιν τῆς ψυχῆς του. Γι' αὐτὸν ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ ἀπόλαυσις ἔχουν χάσει τοὺς κρυμμένους κινδύνους, ποὺ μένουν ὡς παγίδες καὶ ἀπειλοῦν μόνον τὸν ἀνελεύθερον, τὸν ἀσυγκράτητο. Κι εἶναι οἱ κρυμμένοι κινδύνοι ἐκεῖνοι, ποὺ μεταμορφώνουν τὴν χαρὰ εἰς πόνον καὶ τύφην.

Ἡ μάνα πρέπει νὰ ξέρη, πῶς καὶ ἡ πιὸ μικρὴ θυσία καὶ ἡ πιὸ μικρὴ ἀπαρνήσις δυναμώσουν τὴ βούλησιν τοῦ παιδιοῦ. Μὲ τὴν ἀπλὴν, μικρὴν εὐκαιρικὰ ἀπαρνήσιν, ὅσο μικρὰς καὶ ἂν εἶναι αὐτές, δυναμώνεται ἡ θέλησίν μας καὶ χάνουν τὴν δύναμιν οἱ ὁρμητοὶ καὶ τὰ ἐνστικτὰ μας. Οἱ μικρὲς ἀπαρνήσεις καὶ θυσίαι γιὰ πράγματα, ποὺ ἐπιτρέπονται, ἀσχοῦν τὸν ἑαυτὸν ὡς ἐνστικτὰ μας. Καὶ οἱ μικρὲς θυσίαι γίνονται ἀνασταλτικὰς δυνάμεις στὴν ἰσχὺ καὶ στὴ γοητεία τῆς στιγμῆς, αὐτῆς ποὺ πολλὰ φορὲς μπορεῖ ν' ἀποφασίσῃ γιὰ ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μάνα ὡς ξέρη, ὅτι ἀσκησις καὶ ἀπαρνήσις εἶναι ἡ γύμνασις στὸ πῶς θὰ κρατιέται κανένας μπροστὸς τοῖς γκρομῶν.

Κοντὰ στὴν ἀπαρνήσιν, σὺν ἀδελφῇ τῆς, ποὺ ἀσχεῖ στὴν αὐτοπειθαρχίαν, στὴν ἐγκράτειαν, εἶναι ἡ σιωπὴ. Ἀργυρὸ τὸ μίλημα καὶ χρυσὸ τὸ πάθος, λέγει ἡ παροιμία, ἡ ἀποκρυσταλλωμένη σοφία τοῦ λαοῦ μας. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα τὴν ἀντικρίζαν καὶ οἱ ἀρχαῖοι μας. Εἶχαν τὴ γνώμην, πῶς καλότερα εἶναι νὰ μαθαίνει κανένας νὰ σωματίζει περισσότερο καὶ λιγότερο νὰ μιλά. Κι ἔχει μεγάλη σημασίαν ἡ ἀρετὴ αὐτὴ γιὰ τὴν αὐτοκυριαρχίαν καὶ τὴν πνευματικὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σχολὴ τοῦ Πυθαγόρα ἀσχοῦσε τὸ μαθητευόμενον φιλόσοφον ἐπὶ τρία χρόνια στὴν σιωπὴ. Κι ὅχι μόνον γιὰ τὴν σιωπὴ δημιουργεῖ τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς σκέψεως, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν εἶναι ἡ πιὸ βαρὺ, ἀλλὰ καὶ ἀποφασιστικὰ σπουδαία ἀσκησις τῆς αὐτοκυριαρχίας, τῆς κυριαρχίας τοῦ πνεύματος ἐπὶ τὸν κόσμον τῶν ἐρεθισμῶν καὶ τῶν ἐνοχλήσεων. Ἡ σιωπὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τὴν παντοδυναμίαν τῶν ἐρεθισμῶν τοῦ ἐξωκόσμου. Αὐτὴ, εἶναι ἡ ἐν σπουδαίᾳ μέσῳ γιὰ νὰ φτάσῃ κανένας στὴν ἡσυχίαν καὶ στὴν εὐφροσύνη τῆς καρδιᾶς.

1. Μοστράτου Σμαράγδ., Οἱ ἄλλοι: Ἡρώες, 1948.

Ἡ μάνα ξέρει καλὰ πόσο δύσκολο πράγμα εἶναι νὰ γίνη κανένας κύριος στὴ γλώσσα του. Ὅποιος τὸ κατορθώνει αὐτό, εἶναι ἄξιος τῆς πιδὸς μεγάλης ἐμπιστοσύνης, εἶναι ἕνας ἐλεύθερος κι ὄχι δοῦλος τῆς φλυαρίας του.

Πρέπει νὰ μπορούμε ν' ἀκούμε τὴ γνώμη τοῦ ἄλλου, ἂς εἶναι ἀντίθετη, μὲ ἡρεμία, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ συνηθίσουμε καὶ τὰ παιδιὰ μας νὰ σπαίρνουν καὶ νὰ ἀκοῦν. Νὰ συμμετέχουμε στὴν ὁμιλία τοῦ ἄλλου, νὰ ρωτοῦμε ἢ νὰ προσπαθοῦμε νὰ βρίσκουμε τίς βαθιὲς προσωπικὲς κι ἀντικειμενικὲς αἰτίες, ἀντὶ νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἐπιτιθέμεθα, γιὰ νὰ ἀναιρέσουμε τὴ γνώμη τοῦ ἄλλου, πρὶν ἀκόμη τὴν ἀκούσουμε. Μόνο ὅποιος κατορθώνει νὰ ἐννοήσῃ τὸν ἄλλον καλὰ, μόνο αὐτὸς μπορεῖ νὰ πείσῃ. Ἡ τέχνη ν' ἀκούμε ἀπαιτεῖ ἀσκησὴ καὶ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ μυωπικὸ μας ἐγώ. Δυστυχῶς τὴν τέχνην αὐτὴν, νὰ μπορούμε ν' ἀκούμε τὸν ἄλλον, δὲν τὴν κατέχομε. Κι ἕως τὸ πρῶτο σκαλοπάτι τοῦ καλλιεργημένου ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἱκανότητα νὰ μπορῇ μὲ σοβαρότητα, μὲ ἐνδιαφέρον καὶ καλὴ σὺνῃ νὰ ἀκούῃ. Μιλοῦμε γιὰ καλλιέργεια καὶ τεχνικὴ τῆς ὁμιλίας καὶ ἕως σοβαρότερη εἶναι ἡ ἀγωγή στὸ νὰ μπορούμε ν' ἀκούμε τοὺς ἄλλους. Ἡ σιωπὴ εἶναι σημάδι ἐνδὸς σταθεροῦ καὶ ἀνεξάρτητου χαρακτήρα, ἀλλὰ πρέπει νὰ ξέρομε, πῶς μερικὲς φορὲς πρέπει νὰ μιλήσουμε ἐκεῖ, πού ἡ σιωπὴ θὰ ἦταν ὄχι τίμιος πράγμα, ἀλλὰ ἀμάρτημα.

γ'. Γιὰ νὰ θεμελιώσουμε χαρακτῆρα καὶ θέληση, μεταχειρίζομαστε καὶ μερικὰ ἐξωτερικὰ μέσα: ὅπως τίς τιμωρίες καὶ τίς ἀμοιβές. Τιμωρία ἀπὸ τὴν παιδαγωγικὴν καὶ ψυχολογικὴν πλευρὰ εἶναι κάτι τὸ πολυπλοκόν. Εἶναι ἕως αὐτονόητο, πῶς τότε μόνο ἔχει παιδαγωγικὸ νόημα ἡ τιμωρία, ἔταν ἀποβλέπη στὴν ἐκπλήρωση τοῦ παιδαγωγικοῦ σκοποῦ ἢ εἰδικότερα στὴν ἀνάπτυξιν τῆς βουλήσεως. Ἡ τιμωρία εἶναι ἀναγκαία ἀπάντησιν σὲ ἕτι δὲν ἔγινε σύμφωνα μὲ τὴν ἠθικὴν τάξιν. Στὴν τιμωρία ἀποκαλύπτεται ἡ δύναμις τῆς ἠθικῆς πραγματικότητος, ἡ δικαιοσύνη. Αὕτη ἱκανοποιεῖ τὴν τραυματισμένην ἠθικὴν τάξιν. Οἱ τιμωρίες εἶναι οἱ δείχτες κατευθύνσεως στὰ παιδιὰ. Δείχνουν σὲ κεῖνον, πού τιμωρεῖται, πῶς ξέφυγε ἀπὸ τὸ σωστὸ δρόμον, τὴν ἠθικὴν τάξιν, ἀπὸ κεῖνον πού πρέπει. Τιμωροῦμε, ἀλλὰ ὥστόσο πολλὰς φορὲς οἱ τιμωρίες μας δὲν εἶναι μέτρα, πού τὰ σκεφθήκαμε καὶ πού εἶναι σύμφωνα μὲ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀγωγῆς οὔτε μὲ τὸ παιδαγωγικὸ νόημα, τὸ ὅποιο ἔχει ἡ τιμωρία, νὰ κίνη τὸν παραβάτη καλλύτερον. Ἡ πείρα, ὅπως καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ παρατήρησις μᾶς διδάσκουν, δτι συνήθως οἱ τιμωρίες, πού ἐπιβάλλομε στὰ παιδιὰ ἔχουν ὡς αἰτίες ὑποκειμενικὲς σιγαιμῆς καταστάσεις μας, προσωπικὴν ἀδυναμίαν μας κι ὄχι ἀντικειμενικὸν

I. Foerster Fr., Erziehung und Selbsterziehung, 1917.—Lebenskunde, 1929.—Jugendlehre, 1929.—Lebensführung, 1924.

ένδιαφέρον. Τιμωρούμε πάντα σὲ στιγμές ἐκνευρισμοῦ μας, ὁπότε ἢ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τιμωρία μας βλάπτει, ἐπειδὴ τιμωρίες ποὺ ἐπιβάλλονται σὲ ἀψιθυμικές καταστάσεις εἶναι συνήθως ἄδικες. Τὰ παιδιὰ ἔχουν πολλές φορές ἓνα λεπτὸ αἰσθημα δικαιουσῆς καὶ διακρίνουν, ὅταν ὁ βαθμὸς τῆς τιμωρίας δὲν εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ παραπτώματος, ὁπότε πικραίνονται, δυστροποῦν, γίνονται σκληροτράχηλα, ἀνυπάκοα. Οἱ τιμωρίες ποὺ ἐπιβάλλονται σὲ στιγμές ἐκνευρισμοῦ, παίρνουν προσωπικὸ χαρακτήρα καὶ παρουσιάζονται σὰν προσωπικὴ ἐκδίκηση. Προτοῦ ἐπιβάλλουμε τὴν τιμωρία, πρέπει νὰ σκεπτόμαστε, γιατί ἄλλιῶς μπορεῖ τὰ μετανιώσουμε. Ἀλλωστε πρέπει νὰ προσπαθήσουμε νὰ κάνουμε τὸ παιδί νὰ ἰδῇ τὸ σφάλμα του, γι' αὐτὸ πρέπει νὰ εἴμαστε ἡρεμοί, γιὰ νὰ τὸ φέρουμε σὲ θέση νὰ ἀντιληφθῇ τὸ δίκιο τῆς τιμωρίας, δηλαδή τὴ συνέπεια τῆς ἀνυπακοῆς του πρὸς τὴν ἠθικὴ τάξη. Τὸ καλύτερο εἶναι νὰ μπορούμε νὰ φέρνουμε τὸ παιδί σὲ σημεῖο νὰ δέχεται τὴν τιμωρία του ἐθελοντικά.

Ἡ μάννα στὶς τιμωρίες τῆς ἀρχίζει ἀπὸ τίς πιὸ εὐκολες, τίς πιὸ ἀπλές, ἀπὸ τὸ παραξένεμα, ἀπὸ ἓνα ἐπιφώνημα, ἀπὸ μιὰ ματιὰ δυσἀρεσκείας. Ὅσο στενότερη εἶναι ἡ σχέση μάννας καὶ παιδιοῦ, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ποικιλία τῶν τιμωριῶν, τόσο πιὸ μεγάλη ἐπίδραση ἔχουν οἱ βαρύτερες τιμωρίες. Ἀποφεύγουμε, ὅσο εἶναι δυνατόν, παρὰ ἐντελῶς σὲ ἔκτακτες περιστάσεις, νὰ τραυματίσουμε τὸ φιλότιμο, τὴν τιμὴ τοῦ παιδιοῦ, κυρίως μὲ τὴν εἰρωνεία, τὴ σάτιρα καὶ τὸ σαρκασμὸ. Τὰ μέσα αὐτὰ τῆς τιμωρίας εἶναι φαρμακερά. Ἰσως πιὸ φαρμακερὰ καὶ ἀπὸ τὸν ξυλοδαρμό, αὐτὸν ποὺ δυστυχῶς μᾶς εἶναι τὸ προχειρότερο μέσον τιμωρίας. Ἡ σωματικὴ ποινὴ πρέπει νὰ ἀποφεύγεται καὶ μόνο, ὅταν εἶναι ἀναπόφευκτη ἀνάγκη, νὰ ἐπιβάλλεται κυρίως γιὰ τὸ ψέμα, τὴν ὀμότητα, τὴν ἀντίσταση καὶ ποτὲ γιὰ ἐλλιπῆ ἐπίδοση. Πάντα ὅμως μὲ μεγάλη προσοχή, γιατί κλεῖνει μέσα τῆς φυσιολογικοῦς κινδύνους, ἀκόμη καὶ ἠθικοῦς καὶ ψυχικοῦς, γιατί πάντα τραυματίζει καὶ πάντα προσβάλλει, κάνει τὸ παιδί, ἂν δὲν προσέξουμε, δειλὸ, ἀνίκανο νὰ ἀποχτήσῃ θέληση, σκληρό, ὀμό. Παρατήρησαν, πῶς σκληροὶ ἄνθρωποι στὴ ζωὴ στὴ μικρὴ τους ἡλικία δάρθηκαν πολύ.

Ἡ μάννα πρέπει νὰ ξέρη, πῶς δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τιμωροῦμε μὲ τὸ παραμικρό. Ὅταν θέλουμε νὰ τιμωρήσουμε, πρέπει νὰ λαβαίνουμε ὑπόψη μας τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ παιδιοῦ. Δὲν μπορεῖ κανένας νὰ τιμωρῇ κάθε παιδί μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, γιατί, ὅπως αὐτὰ διαφέρουν σωματικά, διαφέρουν καὶ ψυχικά. Ὅποιου βαθμοῦ ὅμως κι ἂν εἶναι ἡ τιμωρία, ἂς μὴν παραλείπουμε ποτὲ, νὰ δώσουμε στὸ παιδί τὸ χέρι γιὰ συμφιλίωση ὕστερα ἀπὸ τὴν τιμωρία.

Γενικότερα μιὰ τιμωρία μπορεῖ νὰ δρίσῃ τὸ πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου, τόσο στὸ καλὸ, ὅσο καὶ στὸ κακὸ, νὰ ἐπιδράσῃ καταστρεπτικά,

ὅσο καὶ εὐεργετικά. Μὲ τὸ νόημα τῆς εὐεργετικῆς ἐπιρροῆς τὴν εἶδαν οἱ ἄρχαῖοι μας τὴν τιμωρίαν νὰ καλῇ σὲ μετάνοιαν. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος γίνῃ ἔνοχος, πρέπει νὰ τρέξῃ καὶ νὰ ἔρθῃ μπροστὰ στὸ δικαστή, νὰ ἐπρόκειτο νὰ πάῃ στὸ γκατρώ νὰ πάρῃ κάποιο φάρμακο, γιὰτὶ ἀλλοῶς τὸ κακὸ διαρκῶς καὶ αὐξάνει· στὴν ψυχὴ του κι ἀπλώνεται σιγὰ σιγὰ καὶ δηλητηριάζει· ὅλο τὸν ἄνθρωπο καὶ ἡ ἀρρώστια του γίνεται ἀγιάτρευτη.¹ Μὲ τὸ νόημα αὐτὸ αἰσθανόμεσθε τὴν τιμωρίαν σὰν εὐτυχία, γιὰτὶ ἐλευθερώνει καὶ ἐτοιμάζει· πάλι τὸ δρόμο γιὰ ἡθικὴ πρός τὰ ἔμπρὸς κίνησι. Αὐτὰ βέβαια ἰσχύουν περισσότερο γιὰ τοὺς ὥριμους, παρὰ γιὰ τὰ παιδιὰ, ὥστόσο, εἰταν οἱ ὥριμοι ἀτενίζουσιν πρός τὸ δρόμο αὐτόν, τότε τὰ παιδιὰ τοὺς ἀκολουθοῦν.

Θ'. Ἡ ἀμοιβὴ καὶ ἡ ἀνταμοιβὴ δὲ διαφέρουν διόλου ἀπὸ τὴν τιμωρίαν. Ἐχουν τὸν ἴδιον σκοπὸν, νὰ τοποθετήσουν ὁρατὰ ὅρια τοῦ πεδίου τῆς ἡθικῆς τάξεως, νὰ βοηθήσουν τὸν ἄνθρωπο νὰ βρῇ τὸν προορισμὸν του. Ἡ ἐπίδρασή τους εἶναι διάφορη. Στὴν τιμωρίαν παρουσιάζεται ἡ πραγματικότητα τοῦ ἡθικοῦ, ποῦ δὲν ἀνέχεται τραυματισμὸ ἀτιμώρητα. Ἡ ἀμοιβὴ δείχνει τὴ γόνιμη ὁμορφίαν τοῦ ἡθικοῦ, τὴν εὐλογίαν, ποῦ ἀποφέρει ἡ ἡθικὴ τάξη. Ἡ τιμωρία μὲ τίς συνέπειές της ἀποτρέπει ἀπὸ τὸ πέρασμα τῶν ἐσκαμμένων. Κάνει φανεροὺς τοὺς κινδύνους, ποῦ βρίσκονται· πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια. Ἡ ἀνταμοιβὴ τραβά τὴ θέλησιν πρός μιὰ ὀρισμένη κατεύθυνσιν, πρός τὸ καλὸ, μὲ τὴ χαρὰ ποῦ θὰ δοκιμάσῃ.

Δὲν πρέπει ὅμως ποτὲ νὰ τοποθετοῦμε τὴν ἀμοιβὴν μπροστὰ ἀπὸ τὴν πράξιν, τὸ ἔργο, σὰν δόλωμα, γιὰτὶ τότε σκοτώνει τὴ διάθεσιν γιὰ ἐλευθερίαν καὶ αὐθόρμητη ἐργασία καὶ καταστρέφει κάθε ὑψηλὸ καὶ ὠραῖο κίνητρο τοῦ παιδιοῦ. Νὰ κεντρίσουμε τὴ φιλοτιμίαν μὲ τὴν ἀμοιβήν, νὰ τοῦ θερμάνουμε τὴ φιλοδοξίαν του, εἶναι· κι αὐτὸ κάτι, ἕνα μέσον κάπως ἐπικίνδυνον, γιὰτὶ μπορεῖ νὰ προκαλέσῃ σὲ μεγάλον βαθμὸ τὴν τάσιν τοῦ παιδιοῦ γιὰ ἐπιβολήν.

Ἰπάρχει ὅμως ἕνα εἶδος ἀμοιβῆς, ποῦ δὲν πρέπει νὰ παρκαμελοῦμε. Ἐννοοῦμε τὴν ἐγκάρδιαν ἀναγνώρισιν μιᾶς καλῆς προθέσεως, τὴν ἀναγνώρισιν ἑνὸς συντελεσμένου ἔργου, χωρὶς ὅμως ἡ ἀναγνώρισιν καὶ ἡ ἀνταμοιβὴ νὰ γίνονται μὲ πομπώδεις λέξεις ἢ μὲ πανηγυρικὸ τόνο φωνῆς, παρὰ ἀπλά, μὲ φιλικὴ καλόκαρδον καὶ καλόβολον κατανόησιν. Ἀρκεῖ ἕνα ἀπλὸ σημεῖον, ποῦ νὰ μαρτυρῇ ἐγκάρδιαν καὶ γεμάτην ἀπὸ εὐλικρίνειαν συγκατάθεσιν. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἀμοιβῆς δυναμώνει τὴ βούλησιν τοῦ παι-

1. Πλάτων, Γοργίας, 480 B. — Ἀριστοτέλους Πολιτικά, VII, 13, 3. Αἱ δίκαιαι τιμωρίαι καὶ κολάσεις ἀπ' ἀρετῆς μὲν εἰσιν, ἀναγκαῖαι δέ, καὶ τὸ καλῶς ἀναγκαῖως ἔχουσιν· αἰρετώτερον μὲν γὰρ μηδενὸς δεῖσθαι τῶν τοιούτων μῆτε τὸν ἄνθρωπον μῆτε τὴν πόλιν.

διοῦ γιὰ τίς προσπάθειές του πρὸς τὸ καλὸ. Πιὸ ἐπιτυχημένη ὁμως εἶναι ἡ ἀναγνώριση ὕστερα ἀπὸ συντελεσμένο ἔργο ἢ πράξη καὶ μάλιστα ὅταν ἐτοιμάζουμε τὴν ἀναγνώριση, χωρὶς νὰ τὴν περιμένῃ τὸ παιδί. Τότε τοῦ χαρίζομε διπλὴ χαρά. Τὸ ἀναπάντεχο τὸ αἰσθάνεται κανένας διπλά. "Ἐπειτα πάλι ἡ μάνα προσέχει, ὥστε ἡ ἀμοιβὴ νὰ μὴ γίνεταί συνήθεια, γιατί τότε ὅχι μόνο δὲ βοηθοῦμε τὸ παιδί στὴ ζωὴ, παρὰ τοῦ ἀδυνατίζομε τὴ βούλησή του. Τὸ παιδί τῶν δέκα ἐτῶν δὲν εἰδειχνε καμιά διάθεση γιὰ τὰ μαθήματά του καὶ γιὰ ὅσες ἐργασίες γίνονταν στὴν τάξη κι οὔτε ἦταν πρόθυμο νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς συμμαθητάς του, σὲ κάτι ποῦ μπορούσε καὶ ἐβγαίνει σὰ φιλικὴ ὑποχρέωση ἀπὸ τίς σχέσεις του μὲ τ' ἄλλα παιδιά. Καὶ τότε μόνο ἄρχιζε τὴν ἐργασία του, ὅταν ἡ μάνα τοῦ ὑποσχόταν καὶ τοῦ εἰδνε χρήματα, σὰν ἀμοιβή, γιὰ νὰ διαβάσῃ καὶ νὰ γράψῃ τὰ μαθήματά του. Τότε ἐργαζόταν, μὰ μὲ τὴν καρδιά του ποτέ. "Ἐδῶλε ἡ μάνα τὸ παιδί της, γιατί τὸ συνήθισε νὰ ἀμείβεταί πρώτα κι ὕστερα νὰ ἐργάζεται. Συνήθισε νὰ ἀντικρίξῃ κάθε σχέση μὲ τοὺς ἄλλους μὲ τὸ πόσο καὶ τὸ τι ἔχω νὰ κερδίσω. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔγινε ἓνας ψυχρὸς ὑπολογιστής.

Ἀμοιβὴ βέβαια δὲ θὰ πῇ νὰ ἐξαργυρώνουμε τοῖς μετρητοῖς ἢ μὲ δῶρα τίς καλὰς πράξεις μας, παρὰ νὰ κάνουμε τὸ καλὸ γιὰ χάρη του καὶ μόνο. Κι ἂν ἡ ἀμοιβὴ ἔρθῃ, ἃς ἔρθῃ ὕστερα ἀπὸ τὴν καλὴν πράξη, ἀφοῦ τὴν κάναμε χωρὶς τὴν ὑπόνοιαν τῆς ἀμοιβῆς.

"Ἄς μὴ λησμονοῦμε πάλι, πὼς πρέπει νὰ κρατοῦμε τὸ λόγο μας σὲ ὅ,τι ὑποσχόμαστε γιὰ ἀμοιβή. Νὰ μὴ μᾶς διαφεύγῃ ποτέ, πὼς τὸ παιδί μας βλέπει στὸ πρόσωπό μας τὸ ἰδανικὸ του. "Ἄς μὴ τοῦ τσακίζουμε τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ μήτε μὲ τὸ ψέμα μήτε μὲ τίς πονηριές, ποῦ πολλὰς φορὲς μεταχειρίζεται ἡ μάνα ἢ ἄλλα πρόσωπα, γιὰ νὰ ξεφύγουν ὅ,τι ὑποσχέθηκαν.

Ὁ ἔπαινος καὶ ἡ ἀναγνώριση εἶναι πάντα ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ὁμαλὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Πρέπει ὁμως αὐτὰ νὰ γίνονται μὲ μέτρο. Τὸ πιὸ ἀδύνατο παιδί ἔχει μεγαλύτερη ἀνάγκη τοῦ ἐπαίνου μας, γιὰ νὰ δυναμώσῃ ἢ βούλησή του.

"Ἐπειτα ἃς ἔχουμε πάντα ὑπόψιν μας, πὼς σκοπὸς μας θὰ εἶναι νὰ μένῃ τὸ παιδί, προχωρώντας πρὸς τὴν ἀνάπτυξή του, ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὴ ἀμοιβὴ μέσα στὴν ἐργασία του, στὴν ἀμοιβὴ ποῦ φέρνει μέσα της ἡ ἥθικὴ πράξη. Κι ὅταν φτάσουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, τότε πρέπει νὰ ξερούμε, πὼς φτάσαμε σὲ καλὸ βαθμὸ ἀναπτύξεως τοῦ ἡθικοῦ χαρακτήρα του. Φέραμε στὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ τὴν χαρά, τὴν ἐξαρση, τὴν διάθεση γιὰ ἀνάταση.

7. ΑΝΑΤΑΣΗ ΨΥΧΗΣ

α'. Στο έλαφρό και θαυμάσιο κλίμα του τόπου μας, σε μιὰ φύση από χίλιες εναλλαγές χρωμάτων, κάτω από έναν ολοκάθαρο και ξάστερο ουρανό, μέσα σε μιὰ ατμόσφαιρα χαρακτηριστική για τὴ διαύγεια καὶ τὴν καθαρότητά της, μ' ἓνα λόγο μέσα σ' αὐτὸν τὸν τόπο, ὅπου ἡ φύση γελά ἤρεμα καὶ ἀπαλά, γυρίζομε καθηρεῖς καὶ μελαγχολικοί. Δὲ δεῖχνομε καμιά προσπάθεια νὰ ἀναπτύξουμε στὶς καρδιές τῶν παιδιῶν μας τὴ φαιδρότητα, αὐτὴ ποὺ θὰ πῇ ἀκτινοβολία χαρᾶς, εὐθυμία, ἀνοιχτοκαρδιά. Πραγματικὴ φαιδρότητα, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὰ ἐσώτατα τῆς ψυχῆς μας, ἀκτινοβολεῖ σὰ χαμόγελο στὸ πρόσωπό μας. Δὲν ἔχει καμιά σχέση καὶ δὲν πρέπει νὰ τὴν συγχέωμε—αὐτὸ ποὺ συνήθως γίνεται, γιατί μᾶς λείπει ἡ πραγματικὴ φαιδρότητα—μὲ ὅ,τι λέμε καὶ εἶναι ἀστείοτητα ἢ ἐλαφρότητα καὶ ἐπιπολαιότητα. Ἡ σωστὴ φαιδρότητα δὲν ἔχει ἀνάγκη γιὰ τὴν ὑπαρξή της ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἀφορμές, ἀκτινοβολεῖ μόνη της ἀπὸ μέσα μας, φωτίζει, λαμπρύνει καὶ φαιδρύνει ὅλη τὴ ζωὴ μας. Τὸ σωστὸ νόημά της βρίσκεται μέσα στὴν ἴδια λέξη, μὲ ὅλη τὴν ἱστορικὴ σημασίαν της, μὲ τὴ μεταφορὰ της στὴν ψυχικὴ κατάσταση, φανερώνει τὸ καθαρό καὶ φωτεινὸ, τὸ ἀσκήαστο καὶ ἀκτινοδόλο θυμικόν, ἀντίθετο πρὸς τὴν κατῆφεια, τὸ σκοτάδι, τὴ σκοτεινότητα καὶ τὴ μελαγχολία. Ὁ φαιδρὸς ἔχει κάτι τὸ φωτεινόν, τὸ φωτοδόλο, τὸ ἡλιακόν, τὸ ξάστερο καὶ πάντα αἴθριο. Εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἐσωτερικὲς πιέσεις στενοκαρδίας καὶ στενοχωρίας, ἀπὸ κάτι τέτοια, ποὺ ἔχει δνευρικός, ὁ ὁποῖος διαρκῶς βλέπει τὸν ἑαυτὸ του νὰ πιέζεται ἀπὸ ἐναντιότητες καὶ ξοδεύει ὅλη τὴν ψυχικὴ ἐνεργητικότητά του στὸν ἀγῶνα ἐναντίον τους. Ὁ φαιδρὸς βλέπει ὅλο τὸν κόσμον φωτεινόν καὶ ἡλιόλουστο. Βιώνεται τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ποὺ λυγίζουν τοὺς ἄλλους, αὐτὸς τὰ ἀντικρίζει μὲ τὸ χαμόγελο ἢ παίρνει ἀπόστασιν ἀπ' αὐτά. Βλέπει τίς δυσκολίες τῆς ζωῆς καὶ τίς ἀναγνωρίζει, ἀλλὰ δὲν τίς παίρνει βαριά, ὅχι ἀπὸ ἐπιπολαιότητα, ἀλλὰ ἀπὸ πλήρη συνειδησιν τοῦ βάρους καὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐπίδρασις τῆς φαιδρότητος εἶναι μεγάλη σ' ὁλόκληρον τὸν ἄνθρωπον, στὴ στάσιν του ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ στὸν κόσμον. Ὁ φαιδρὸς δὲν ἀντικρίζει τὸ περιβάλλον του σὰν κάτι τὸ ἐχθρικόν, παρὰ στέκεται ἀπέναντί του μὲ ἐμπιστοσύνη.

Εἶναι ἐσωτερικὰ ὀπλισμένος ἀπέναντι τῶν δυσαρρεσκεῶν, τῶν ἀποτυχιῶν καὶ τῶν ποικίλων ἐρεθισμῶν, γιὰ νὰ θεωρήσῃ τὸν ἑαυτὸ του πικραμένο. Εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀναγνωρίσῃ πράγματα καὶ γεγονότα ὡς ἀξίες καὶ εἶναι ἱκανὸς νὰ τὰ δεχθῇ ὡς δῶρο, νὰ τὰ χαρῇ καὶ νὰ γίνῃ ἐσωτε-

1. Φαιδρὸς βγαίνει ἀπὸ τὸ ρ. φάω=φωτίζω, λάμπω, στίλβω. Φαιδρὸς=λαμπρὸς, φωτεινός, ἀποστίλβων.

ρικὰ πλουσιότερος. Ἐχει τὴ δύναμιν νὰ ἀπολαμβάνῃ, χωρὶς νὰ γίνεταί χυδαῖος. Εἶναι ἀνοιχτόκαρδος, εὐπροσέγγορος, πρόθυμος γὰ νὰ βοηθήσῃ, χαίρεται τὴ συναναστροφὴ τῶν ἀνθρώπων μὲ καταφατικὴ διάθεση. Αἰρεται ἐπάνω ἀπὸ τὴν καθημερινότητα, ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες: τὸ φθόνο, τὴν κατάκριση, τὴ ματαιοδοξία, τὴ δυσπιστία, τὴν ἀλαζονεία, τὴν ἐπιβουλὴ καὶ ἀποκλείει. Ὀλα τὰ εἶδη τῆς ἐπιθέσεως.

Ὁ φαιδρὸς, ὁ εὖθυμος, δὲν ἐξαχτάται, ὅπως ὁ ἀστεῖος, ἀπὸ ἐξωτερικὰς αἰτίας. Ὁ ἀστεῖος ἔχει ἀνάγκη τοῦ κόσμου. Δὲν ἔχει βάθος, τοῦ λείπει ἡ φρόνηση, ἡ περίσκεψη, ἡ συγκέντρωση. Τείνει πρὸς τὴν ἐπιπολαιότητα καὶ τὴν ἐλαφρομυαλιά. Δὲ βλέπει πέρα ἀπὸ τὴ στιγμὴ. Ἡ φαιδρότητα ὅμως ἀπὸ βαθιὰ συναίσθηση ζωῆς ἀντικρίζει πέρα ἀπὸ τὴ στιγμὴ μελλοντικούς δρίζοντες ζωῆς, ποὺ τοὺς προβάλλει σὲ φωτεινὴ ἐλπίδα. Ὁ διασκεδαστικὸς ἀγαπᾷ τὸ θόρυβο, τὴ διασκορπίση, τὸ ἀφημένο, ἐνῶ ὁ φαιδρὸς τὴν ἡσυχία, τὴ συγκέντρωση. Ὁ φαιδρὸς χαίρεται τὰ πράγματα καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ὁ ἀστεῖος διασκεδάζει μ' αὐτά, δι-
καίωνει: τὴν ὑπαρξὴ τους λιγότερο ὥς ἀξίες καὶ περισσότερο ὥς μέσα σχετικὰ μὲ τὴ δική του εὐχαρίστηση, μὲ τὶς διαθέσεις του. Χάνει τὸ ἐνδιαφέρον γὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἂν δὲν εἶναι σύμφωνοι μὲ τὶς διαθέσεις του ἢ ἂν δὲ συμφέρουν στὴν ἐνέργειά του, τοὺς ἀφήνει, τοὺς παραμερίζει ὥς ἀνιχνούς ἢ καὶ ἐνοχλητικούς, λυπᾷται ποῦ τοῦ πίνουν τὶς καρέκλες. Ὁ φαιδρὸς ἔχει κατανόηση, δεῖχνει προθυμία, εὐμένει· αὐτοὺς ἀνθρώπους, ποὺ δὲν εἶναι χαρούμενης διαθέσεως ὅπως αὐτός, ξέρει τί θὰ πῇ λύπη, στενοχώρια, αὐτὰ ποὺ δὲν τὰ καταλαβαίνει ποτὲ ὁ ἀστεῖος.

Ἡ φαιδρότητα στὴν πραγματικὴ σημασία της—κι ὅχι: στὴ συνθησιμένη, ἀλλὰ καὶ συγκεκριμένη, ποὺ τῆς δίνομε ὥς ἀστειότητα καὶ ἐλαφρότητα—εἶναι ἀξιοζήλευτη ἀξία. Πολλοὶ νομίζουν, πὼς εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνο φυσικὸ δῶρο, καὶ ὥς ἓνα σημεῖο, βέβαια, αὐτὸ εἶναι σωστό. Εἶναι εὐνοια τοῦ πεπρωμένου. Δὲν εἶναι κάτι, ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ ἀποκτήσῃ κανένας ἐξωτερικὰ, ὅπως τὴν ἀστειότητα. Κι ὅμως ἡ φαιδρότητα εἶναι προδιάθεση, δῶρο στὸν καθένα ἀπὸ τὴν κούνια του, σ' ἄλλον, βέβαια, μεγαλύτερο καὶ σ' ἄλλον μικρότερο, ὅπως ὅλες οἱ προδιάθεσεις. Πάντα ὅμως, ὅπως ὅλες, καὶ αὐτὴ πρέπει νὰ ἀναπτυχθῇ. Ὅτι ἡ φαιδρότητα εἶναι ἀπὸ τὴ φύση βλαμμένη σὲ κάθε ἄνθρωπο, τὸ βλέπομε, ὅταν παρατηρήσουμε λίγο προσεκτικὰ τὰ παιδιὰ. Ὅταν τοὺς ἀπομακρύνουμε κάθε αἰτία φόβου, τότε ξεχύνεται ἀπ' αὐτὰ, κατὰ φυσικὸν τρόπο, ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς, ἡ ἀκτινοβολοῦσα φαιδρότητα. Ὅπου ἡ μάννα δὲν ἔχασε τὴν παιδικὴν τῆς φαιδρότητα, παρὰ τὴν διαφύλαξε καὶ τὴν ἀνάπτυξε, τὰ παιδιὰ αἰσθάνονται τὴν εὐλογία τῆς καλοσύνης της, γιὰτὶ ἡ φαιδρότητα εἶναι στενὰ δεμένη μὲ τὴν καλοσύνη. Ζοῦν τὸ φω-

τεινὸ χαμόγελο, πού ἔχει τὴν ἐπίδραση καὶ τὴ θαλπωρὴ τοῦ ἡλίου. Ἀναπτύσσονται μέσα στὸν κύκλο τῆς φαιδρότητας. Συνηθίζουν νὰ παίρνουν σιγὰ σιγὰ ἀπόσπαση ἀπὸ τὰ μικρὰ κι ἐγωιστικά, ἀπὸ τὶς φροντίδες καὶ τὶς ἐγνοίες καὶ τὶς δίνουν τὴ σημασία πού τοὺς πρέπει. Δὲν παίρνουν τραγικὰ τὴν καθημερινότητα τῆς ζωῆς, χωρὶς νὰ τὴν ὑποτιμοῦν, παρὰ τὰ δὴγει ἡ μάνα νὰ ξεχωρίζουν τὸ πραγματικὰ σοδαρὸ ἀπὸ τὸ ἐφήμερο. Τὰ συνηθίζει: νὰ δέχονται τὰ πράγματα χαρούμενα, ὅποια κι ἂν εἶναι: αὐτά, μὲ τὸ χαμόγελο. Τὸ Keep smiling, δηλαδὴ αὐτὸ πού ἔχει τὴ σημασία τοῦ μάθε νὰ χαμογελάς, ἔχει ἕνα βαθύτερο νόημα γιὰ τὴ ζωὴ. Τὴν κάνει εὐκολώτερη, δηλαδὴ τὴν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴ μιχρολογία.

Ἡ μάνα, ὅταν βλέπη τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸν κόσμον sub specie boni, δηλαδὴ πάντα κάτω ἀπὸ τὴ ματιὰ τοῦ καλοῦ, βοηθεῖ νὰ ἀναπτύχθῃ στὶς ψυχὰς τῶν παιδιῶν μιὰ καθαρὴ, εὐγενικὰ φαιδρότητα, μιὰ ἀστείρευτη χαρὰ.

β'. Ἡ χαρὰ εἶναι μιὰ ἀπαλὴ φλόγα, πού σύγχρονα θερμαίνει καὶ φωτίζει. Ἡ μάς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ φωτισθοῦν σκοτεινὲς στιγμὲς μας καὶ νὰ πληρωθοῦν κενὰ τῆς ψυχῆς μας. Ξεπερνᾷ τὰ δριὰ τοῦ ἐγώ, ἐλευθερώνεται ἀπ' αὐτὸ καὶ μάλιστα ἀναπτύσσεται πρὸ καλὰ, πρὸ ἀντα, ὅσο πρὸ πολὺ ἀντηχεῖ στὶς καρδιὰς τῶν ἄλλων. Καὶ ἡ ἡχώ, τὴν ὁποία αὐτὴ ξυπνᾷ, γυρίζει πίσω στὴν καρδιά μας πρὸ δυνατόν, διπλή. Ἡ χαρὰ εἶναι ἀρετὴ, πού δλο καὶ δίνει, δλο καὶ δωρίζει. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἰδιότητα τῆς εἶναι κρυμμένη ἡ ἀνταμοιβὴ τῆς, γιατί ἡ μεγαλύτερη χαρὰ τῆς ζωῆς εἶναι νὰ ἀποχτᾷ κανέναν χαρὰ τὴ στιγμὴ, πού ἐτοιμάζει χαρὰ γιὰ τοὺς ἄλλους.

Τὸ μέτρο τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ σημεῖο ὡς τὸ ὅποιο μπορεῖ κανέναν νὰ χαρῇ καὶ πάλι: τὸ σημεῖο ὡς τὸ ὅποιο μπορεῖ κανέναν νὰ δώσῃ χαρὰ. Ἐἶναι σημάδι: εὐγενικῆς ψυχῆς, ὅταν μπορῇ, χωρὶς τὸν παραμικρὸ φθόνον, νὰ χαρῇ μὲ τοὺς ἄλλους. Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς χαρὰς εἶναι: τὸ ὑπερατομικὸ τῆς, ἡ ἀνάταξη, ἡ ἀπολύτρωσή τῆς ἀπὸ τὸ ἐγώ. Δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐξωτερικὰ μέσα, γιατί αὐτὴ βρίσκει: στὰ βάθη τῆς ψυχῆς, γύρω κι ὑπεράνω τῆς. Ἡ αὐτὴ καὶ ἡ ζωὴ γίνεται: πρὸ πλούσια, οἱ αἰσθήσεις μας, γενικὰ τὸ δλον μας πλαταίνει μὲ τὴ χαρὰ, γιατί αὐτὴ φωτίζει: τὸν ὀρίζοντα τῶν ἀντικειμένων, δλου

1. R. Müller-Freienfels, *Werde was du bist*, 1941, σ. 191. Ἡ χαρὰ εἶναι μιὰ ἱερὴ φλόγα, εἶπε ὁ R. Wagner, πού πρέπει νὰ τρέφῃ κανεὶς καὶ ἡ ὁποία οἴχνηι στὴ ζωὴ ἕνα λαμπερὸ φῶς.

2. R. Müller-Freienfels, *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 195.

3. Κατὰ σοφὸ τρόπο ὁ μυστικισμὸς δὲ ζητεῖ τὴ χαρὰ ἔξω ἀπὸ μᾶς, παρὰ μέσα μας, ὅτὸ εἶναι: μαζ, αὐτὸ πού εἶναι δαμένο μὲ τὸ θεῖο.

τοῦ κόσμου μας, μὲ νέα φῶτα. Δίνει στὶς σκέψεις μας, στὴ βούλησή μας ἰδιαίτερες κατευθύνσεις. Κι ὅλα αὐτὰ γίνονται, ὅταν καταλαβαίνουμε νὰ ζητοῦμε τὴ χαρὰ κι ὄχι τὴν ἡδονή, γιατί ὁποῖος ζητᾷ τὴν ἡδονή, τὴν εὐχαρίστηση ἀπλῶς, κάνει τὸν ἑαυτοῦ του σκλάβο τῶν πραγμάτων καὶ τῆς στιγμῆς. Ἡ ἡδονή, ὡς σωματικὸ συναίσθημα, μᾶς σέρνει: πρὸς τὰ κάτω, γιατί εἶναι δεμένη μὲ τὸ βάρος τοῦ σώματος, ἐνῶ ἡ χαρὰ μᾶς σηκώνει: ἐπάνω ἀπὸ τὴ στιγμή. Σὰν ψυχοπνευματικὸ συναίσθημα, μᾶς ἀνυψώνει ἀπὸ τὸ γήινο. Χαρὰ καὶ ἡδονή ἔχουν τὴ σχέση, ποὺ ἔχει ἡ ἐπιφάνεια μὲ τὸ βάθος. Κι ὅσο πρὸ βαθιὰ εἶναι ἡ χαρὰ μας, τόσο καὶ πρὸ μακριὰ φωτίζει τὴ ζωὴ μας. Μὲ τὴ χαρὰ τὰ περασμένα παίρνουν καὶνούριο νόημα. Τὸ μέλλον ἀντικρίζεται ἀπὸ ἄλλη σκοπιά, ἐνῶ ἡ ἡδονή μένει: στὴ στιγμή, εἶναι δεμένη μόνο μ' αὐτὴ καὶ χάνεται μαζί της. Γι' αὐτὸ εἶπαν: νὰ εἶσαι ἄνθρωπος μὲ ὅλη τὴ σημασία αὐτῆς ἐννοίας θὰ πῇ: νὰ κρατῆς τὴν ψυχὴ σου ἀνοιχτὴ νὰ χύνεται μέσα της ἡ χαρὰ. Νὰ τὴν δέχεσαι μὲ εὐγνωμοσύνη σὰ θεία χάρις, αὐτὸ ποὺ εἶναι, καὶ πρόσθεσαν: μποροῦμε νὰ ἐτοιμάσουμε τὸν ἑαυτοῦ μας γιὰ τὴ χαρὰ, ἀλλὰ νὰ τὴν κάνουμε δὲν μποροῦμε ἑμεῖς οἱ ἴδιοι, νὰ τὴν φτιάξουμε, ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ κάνῃ ὁ κηπουρὸς τὰ ἄνθη τῶν φυτῶν του. Ὁ Νὰ περιμένουμε, νὰ εἴμαστε ἐτοιμοί, νὰ ἐξευγενίζουμε, νὰ ἀφροσιωνόμαστε σὲ ἄλλους, αὐτὸ πρέπει: νὰ μάθουμε, ἂν θέλουμε τὴ ζωὴ μας νὰ τὴν μυρώνῃ ἡ χαρὰ.

Ἡ χαρὰ εἶναι ἡ μάννα ὅλων τῶν ἀρετῶν. Κλείνει: μέσα της ἡθικὸ πυρήνα καὶ μεγάλη κοινωνικὴ ἀξία. Ὅταν φροντίζουμε νὰ δυναμώσουμε τίς ψυχὰς τῶν παιδιῶν μας στὴ χαρὰ, τότε τὰ κερδίσαμε ὅλα. Δυστυχῶς παντοῦ καὶ πάντοτε δραματίζομαστε ἀγχαρεῖτες, πουθενὰ σχεδὸν καὶ γιὰ τίποτε δὲ δείχνουμε χαρούμενη διάθεση καὶ εὐθυμο πρόσωπο. Τὰ παιδιά ἔχουν τὴ χαρὰ μέσα τους, τὴν φέρνουν μαζί τους, ὅπου νὰ τὴν χάσουν, γιατί δὲν τὴν καλλιεργοῦμε, τουναντίον τὴν πιέζουμε συνειδητὰ κι ἀσύνηδα, ὅπου νὰ τὴν ἐξαφανίσουμε. Κι ὅμως γιὰ τὸ παιδί ἡ χαρὰ εἶναι ὁ ἥλιος, ποὺ τὸ φωτίζει, ποὺ τὸ ζωογονεῖ, ποὺ τὸ κάνει ἱκανὸ γιὰ τὴ ζωὴ, ἢ ἀντικρίξῃ μ' ἄλλο πρόσωπο τίς δυσκολίες της, μὲ θάρρος καὶ εὐθύνη.

Ἡ χαρὰ εἶναι ἐξαίρετικὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ γιὰ τὴν υγεία τοῦ παιδιοῦ, τόσο τὴ σωματικὴ, ὅσο καὶ τὴν ψυχικὴ. Ἡ ψυχολογικὴ παρατήρηση διαπιστώνει, ὅτι ὅσοι στὰ μικρά τους χρόνια δὲν πέρασαν σχεδὸν ποτὲ χαρούμενες ἡμέρες, στὴν ὥριμή τους ἡλικία δεῖχνουν τάσεις γιὰ καταταράχνηση τῶν ἄλλων. Ἡ χαρὰ δυναμώνει τὸ χαρακτήρα καὶ ὅλο τὸ εἶναι τοῦ παιδιοῦ, ὅταν τοῦ ξυπνήσουμε τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς χαρᾶς. Ὅταν τὸ δδῇτοῦμε νὰ βρῇ σ' αὐτὴ τὸ βάθος

3. I.ersch Ph., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 203· πρβλ. καὶ Müller-Freienfels, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 190.

κι ὄχι τὴν ἐπιφάνεια στὴν ἐπιπόλαια διασκέδαση. Νὰ τὸ συνηθίσουμε νὰ παραιτῆται: ἐκούσια ἀπὸ τὶς ἡδονές, πού δὲν εἶναι χαρές, καὶ πού ἀργότερα θὰ τοῦ γίνουν πρόξενοι λύπης. Νὰ μάθῃ νὰ ὑποφέρῃ κάτι τὸ ἐνοχλητικό, χωρὶς παράπονα, χωρὶς δυσἀρέσκεια, γιατί, ὅπως δὲν μπορεῖ κανένας νὰ σκεφθῇ τὴ ζωὴ χωρὶς τὴ χαρὰ, ἔτσι δὲν ὑπάρχει ζωὴ καὶ χωρὶς πόνο.¹ Αὐτὸς ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν αὐτογνωσία, στὸ σεβασμό, στὴ χαρὰ. Ἄν δὲν ὑπῆρχε ὁ πόνος, δὲ θὰ αἰσθανόμασταν τὴ χαρὰ· ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ σκοτάδι, δὲ θὰ χαίρομασταν τὸ φῶς. Ὁ πόνος ὅμως εἶναι ἀφθονος στὴ ζωὴ, γιατί δὲν ξέρομε νὰ ξυπνήσουμε τὴ χαρὰ. Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀναπτύξουμε τὴ χαρὰ στὶς καρδιές τῶν παιδιῶν μας, χρειάζεται νὰ κατανοοῦμε τὶς παιδικές ἐνέργειες, τὴν παιδικὴν χαρὰ. Νὰ δημιουργοῦμε τὴν κατάλληλη ἀτμόσφαιρα καὶ μιὰ τέτοια εἶναι ὁ γιορτὴς.

γ'. Οἱ γιορτὲς ἢ τὰ εὐτυχῆ γεγονότα τοῦ συνόλου ἢ τοῦ σπιτιοῦ μας, ἀκόμη ἢ καθημερινὴ ζωὴ μας, δίνουν πολλὰ εὐκαιρίες, ὥστε νὰ κρατήσουμε τὶς ψυχὲς τῶν παιδιῶν μας ἀνοιχτές, ἑτοιμες νὰ δέχωνται τὴ χαρὰ, ὅταν αὐτὰ δὲν εἶναι κακομαθημένα.

Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, εἶπαν, ἔχει ἀνάγκη νὰ ἐνωθῇ μὲ τὶς ἀδελφάδες τῆς ψυχῆς καὶ νὰ γιορτάσῃ. Μὲ τὶς γιορτὲς ἀνοίγουν οἱ καρδιές μας κι εἶναι πνεῦμα κοινὸ, ὁμαδικό, ἐξοσιάζει ὅλα. Οἱ ἄνθρωποι φαίνονται σὰ νὰ ἀλλάζουν μέσα κι ἔξω. Παρατηρεῖται σὰ νὰ συμβαίῃ κάτι τὸ ἐξαιρετικό καὶ τὸ ἀσυνήθιστο. Ἐσωτερικὰ αἰσθανόμαστε τοὺς ἄλλους πιὸ κοντά μας,² συναισθήματα ἀγάπης ξεχειλίζουν καὶ ἐξωτερικὰ ἐκφράζεται αὐτὸ τὸ ἰδιαίτερο στὴν ἐμφάνισή μας, στὰ κινήματά μας φορέματα, στὴν ἀλλαγὴ τῆς στάσης μας.³

Στὴν ὑπαίθρο καὶ στὰ χωρὶς οἱ γιορτὲς κρατοῦν ἀκόμη κάτι ἀπὸ τὸ πρωταρχικὸ νόημά τους. Εἶναι πιὸ ἐντονες καὶ πιὸ ἐγκάρδιες. Στὶς πόλεις ὅμως, καὶ προπαντὸς στὶς πιὸ μεγάλες ἀπ' αὐτές, ξέπεσαν, κατάντησαν ἀπεικασματα τῆς πραγματικῆς σημασίας τους. Κυριαρχεῖ ἡ τυπικότητα, ἡ μονότονη ἐπανάληψη φράσεων, ἡ στέγνη τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ἐρημία. Εἶναι παλιὰ ἢ παρατήρηση, πὼς magna civitas magna solitudo. Ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴ μεγάλη πόλιν γίνεται ἀνώνυμος, ἀφιλος, ζῇ ἀνεόρταστα, ἡ ζωὴ του εἶναι χωρὶς ἀνάπτυκα, χωρὶς δροσιά. Τρέχει μὲ τὴ γλώσσα στὰ δόντια, χωρὶς νὰ προφταίνει.

1. Ὁ μέγας πόμος, εἶπε ὁ Hördlerin, καὶ ἡ μεγάλη χαρὰ μορφώνουν πιὸ καλὰ ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος, πού δὲν ἔχει νὰ ἐπερικήσῃ κανένα πόνο, δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ σύνολο τὸ νόημα τῆς ζωῆς.

2. Πρβλ. Ἀλ. Δελμούζου, Οἱ πρῶτες προσπάθειες, 1929, σ. 201 κέ.

3. Ὁ ἀγῶνας τῆς ζωῆς διασπᾷ τοὺς ἀνθρώπους καὶ μόνο μέσα στὴ γιορτὴ ἐνώνυνται, δένονται ὁ ἄνθρωπος ἀνάμεσά τους πρβλ. Hördtl Phil., Θεμελιώδεις μορφαὶ ἀγωγῆς, μετάφρ. Ζερβού, 1937, σ. 138.

Ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὴ γιορτὴ φαίνεται νὰ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς τάσεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν τάση αὐτὴ τὴν διακρίνομε καθαρὰ στὸ παιδί. Τὰ παιδιὰ ἀγαποῦν ἐξαιρετικὰ τὶς γιορτὲς καὶ τὰ παιχνίδια. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μένει πάντα φτωγὴ, ὅταν σῶσῃ ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἐποχὴ τοῦ ἡ γιορτῆ. Γι' αὐτὸ τὰ παιδιὰ πρέπει νὰ ἔχουν σωρεύσει μέσα στὴν ψυχὴ τοὺς ἐορταστικὰ βιώματα. Ἀπ' αὐτὰ τὰ ἀποθέματα θὰ ἀντλοῦν δύναμη στὶς δύσκολες καὶ μίζερες ἡμέρες τῆς μετέπειτα ζωῆς τοὺς.

Εἶναι δυστυχισμένα τὰ παιδιὰ ἐκεῖνα, ποὺ ἡ μάνα τοὺς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ δημιουργῇ μέσα στὸ σπίτι τὴν ἐορταστικὴ καὶ χαρούμενη ἀτμόσφαιρα, ὅς εἶναι αὐτὴ μὲ τὸ ἐλάχιστο, μὲ δυὸ λουλούδια στὸ ἀνθοδοχεῖο, μ' ἓνα καθαρὸ συγύρισμα, μὲ κάτι τὸ ἀσήμαντο! Δὲν εἶναι ἀνάγκη οἱ γιορτὲς νὰ εἶναι πολυτελεῖς καὶ πομπώδεις, πολυέξοδες, ἀλλὰ ἀπλές, φτωχικὲς, ἀγνές, ἀπέριττες, ὅπου μάνα, πατέρας κι ἀδελφία νὰ παίρνουν μέρος μ' ὅλο τὸ εἶναι τοὺς. Τότε δένονται ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλον ἀπὸ καρδιὰ σὲ καρδιά. Τέτοια βιώματα βοηθοῦν πολὺ νὰ ἀπλώνωνται βαθιὰ οἱ ρίζες τοῦ παιδιοῦ μέσα στὴν οἰκογένεια.

Μικρὰ πράγματα, μικρὰ γεγονότα τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς μποροῦν νὰ τὰ χαροῦν μέσα στὴν οἰκογένεια ὁμαδικὰ, γιορτάζοντάς τὰ. Ὅπου ὑπάρχουν μικρὰ παιδιὰ, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ περιμένῃ ἡ μάνα τὴν ἡμερολογιακὴ μόνον γιορτῇ. Μικρὲς εὐκαιρίες ἀκόμη, ὅπως π. χ. ἡ ἐπίσκεψις τοῦ παπποῦ, τῆς γιαγιάς κι ἄλλες ἀπλές καὶ μικρὲς ἀφορμές, μποροῦν νὰ σταθοῦν αἰτίες νὰ γιορτάσουμε, δηλαδὴ νὰ χαροῦμε ἓνα μικρὸ κι ἀσήμαντο ἴσως γιὰ τοὺς ἄλλους γεγονός, σημαντικὸ ὅμως γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς χαρούμενης ἀτμόσφαιρας μέσα στὸ σπίτι, στὴν οἰκογένειά μας. Εἶναι πάλι σωστό, πὼς κοντὰ στοὺς μικροὺς μποροῦν καὶ οἱ ὄροι νὰ ζήσουν τὶς χαρὲς τῆς γιορτῆς, ἂν τὶς ἔχουν πιὰ ἀπομάθει. Ἀλλωστε τὰ παιδιὰ δείχνονται ἐξαιρετικὰ πρόθυμα νὰ μᾶς βοηθήσουν, ὅταν πρόκειται γιὰ γιορτῇ, καὶ νὰ μᾶς βγάλουν ἔξω ἀπὸ τὴν καθημερινότητα τῆς ζωῆς. Δίνονται ἀκούραστα καὶ υποβάλλονται σὲ μεγάλες πραγματικὰ θυσίες. Ἀναπτύσσουν δυνάμεις, χαίρονται. Ἡ χαρούμενη προσδοκία ποὺ μεσολαβεῖ ὡς τὴ γιορτῇ, ἡ ἐλευθερία τῆς ἀτομικῆς ἐμπειρίας, ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ προσωπικοῦ βιώματος, ἡ προετοιμασία εἶναι γιὰ τὸ παιδί ἓνα ποίημα, κάτι τὸ ἀξέχαστο, ἓνα βίωμα, κάτι ποὺ μένει σὰν ὄνειρο. Τὰ παιδιὰ στὶς γιορτὲς ἐκανοποιοῦνται μὲ τὸ παραμικρό, ἀρκεῖ νὰ μὴν εἶναι παραχαϊδεμένα, γιὰτὶ εἶναι στὴ φύση τοὺς νὰ χαίρωνται τὶς γιορτὲς.

Δὲν εἶναι εὐκολο νὰ βάνουμε ὅρια καὶ κανόνες στὸ πῶς πρέπει νὰ

1. Ὁ πρωτοπηγαμὸς τοῦ παιδιοῦ στὸ σχολεῖο. Τὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ χρόνου. Τὸ ἀπολυτήριο κλπ. εἶναι σταθμοὶ κι ἀφορμές γιὰ γιορτὲς κλπ.

έτοιμάζουμε τις γιορτές, για να έχουν επίδραση στον ψυχοθυμικό κόσμο του παιδιού. Η εργασία αυτή εξαρτάται από την ικανότητα της μάνας. Αν η μάνα δεν έχει την πρωτογενή ικανότητα να καταγλαίψει την πεζότητα της ζωής με έορταστικές ώρες, τότε χάνεται ένα μεγάλο κομμάτι από την ποίηση της οικογενειακής ζωής.

Εκείνο που δυστυχώς παρατηρεί κανένας είναι η τάση της σημερινής μάνας όλο και να θέλη να άγνοη την ουσία της γιορτής, το βαθύτερο νόημά της, την τεράστια επίδραση, που έχει αυτή στην οικογενειακή ζωή. Δεν έτοιμάζει σχεδόν τίποτε, τα παίρνει όλα έτοιμα ή πάλι, όταν μερικές φορές έτοιμάζει κάτι, καταστρέφει συνήθως ή ίδια εκείνο που πάει να δημιουργήσει, την ατμόσφαιρα της χαράς, της γιορτής. Κοπιάζουν οι μητέρες, για να έτοιμάσουν κάτι, αλλά δεν ξέρουν να χαρούν τον κόπο τους και προπαντός να τον χαρούν και να τον σεβασθούν τα παιδιά τους. Δεν μπορούν να συγκρατηθούν, δεν ξέρουν να σιωπούν και προπαντός να μη γογγύζουν για ό,τι έκαναν, να μη διαλύουν την έορτάσιμη ατμόσφαιρα με τα νευριάσματα και να μη διεκτραγωδούν το πόσο κουράστηκαν, να μη φτάνουν στο σημείο να θέλουν να προκαλούν συμπόνια, να μη ζητούν χειροπιαστά την εξαργύρωση του κόπου με άμεσο ευχαριστώ και σε ευγνωμοσύνη: "Εγώ έλιωσα στα πόδια, για να σās έτοιμάσω... κι εσείς... σās ξέρω όλους τί είστε... Τέτοια κι άλλα παρόμοια παράπονα ακούει κανένας, που δηλητηριάζουν την ατμόσφαιρα.

Υπάρχουν δυστυχώς κι άλλες μητέρες, που λες κι έχουν έπισημάνει τις γιορτάσιμες ημέρες, τις χρονιάρες, για να λύσουν το ένα ή το άλλο δυσάρεστο ζήτημα. Ωστόσο υπάρχουν μητέρες, που το σπιτικό τους είναι πάντα ζεστό, θερμό. Δημιουργούν πάντα γιορτάσιμη όψη και ατμόσφαιρα μέσα στο σπίτι τους, ατμόσφαιρα τέτοια, που όλοι το σπιτικό ύστερα από την εργασία τους την χαίρονται. "Οπου υπάρχει χαρά, εκεί όλα άφ' έαυτού τους ακολουθούν το σωστό δρόμο, όλα πηγαίνουν καλά. Η χαρά κάνει θαύματα, αυτή φέρνει την έμπιστοσύνη, προκαλεί την άφοσίωση, γεννά την ευγνωμοσύνη, την αναγνώριση των κόπων και όλα αυτά ξετυλίγονται και αναπτύσσονται κατά τον πιο άπλο τρόπο, υπερεχειλίζουν από την παιδική χαρά, όπως και μερικές άλλες κοινωνικές ιδιότητες, εξαιρετικά χρήσιμες για την άτομική και κοινωνική συμβίωση των ατόμων.

Οποιος γιορτάζει, όποιος χαίρεται δεν είναι έγωιστής. Αυτός χύνει όλόγυρά του την ψυχή του. Χαίρεται, χαρίζει και δέχεται χαρίσματα πάλι με χαρά και δώρο του είναι ή ίδια ή καρδιά του. Η πιο βαθιά αξία κάθε μας δώρου που κάνουμε στους άλλους βρίσκεται στη χαρά, που δοκιμάζουμε, όχι μόνο χαρίζοντας χαρά στον άλλον, παρά και στον έαυτό μας. Κάθε γνήσιο, από γεμάτη ειλικρίνεια καρδιά βγαλμένο δώρο, δεν είναι μόνο ένα υλικό αντικείμενο, παρά κάτι πιο πέρα από

τὴν ὕλη, εἶναι κάτι ἀπὸ τὴν ψυχὴ μας. Τὸ νόημα τοῦ δώρου, σὲ εὐκαιρίες γιορτῶν ἢ ἄλλων εὐτυχῶν γεγονότων, δὲ βρίσκεται στὴν ὕλη: κὴ ἀξία, παρὰ στὴ χαρὰ, ποὺ ζυπνοῦμε στὴν ψυχὴ τῶν ἄλλων καὶ στὴ δική μας. Ὅποιος χαρίζει: μὲ τὴν καρδιά του, αὐτὸς δὲ γίνεται ποτὲ πιὸ φτωχός, παρὰ πιὸ πλούσιος. Ὅσοσο δὲ βρίσκομε τὸ σωστὸ δρόμο τῶν χαρισμάτων, ποὺ ὁδηγοῦν στὶς καρδιὰς τῶν μικρῶν. Θὰ σοῦ κάνω δῶρο, λέει: ἢ μάνα στὸ παιδί της, τοῦτο ἢ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ θὰ μοῦ κάνης κι ἐσὺ αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο. Λησμονοῦμε, πὼς ποτὲ δὲν μπορεῖ κάτι νὰ λέγεται δῶρο, ἔταν τὸ δίνουμε μὲ ἔρους. Τέτοιους προβάλλει κανένας στὸν ἀντίπαλο, ἔταν πιά τὸν ἔχη στὸ χέρι. Προβάλλει στὸ δῶσις, ποὺ τοῦ ζητᾷ ἐνέχυρο, ἔταν θὰ τοῦ δανείσῃ, κι ἔχ: ἔταν θὰ τοῦ χάρισῃ, μὲ τὸ σωστὸ νόημα ποὺ ἔχει τὸ χάρισμα. Γι' αὐτὸ πολλὲς φορές τὸ παιδί παίρνει τὸ δῶρο κι ἔπειτα λησμονᾷ τὴν ὑπόσχεση ποὺ ἔδωσε, ἀφοῦ, βέβαια, ἢ μάνα τοῦ τὸ ἔδωσε μὲ ἔρους. Κι αὐτοὶ οἱ ἔροι προβάλλονται συνειδητὰ κι ἀσυνειδητὰ ἀπὸ πολλοὺς, σχεδὸν ἀπ' ὅλους μας, κι ἂς μὴν τὸ καταλαβαίνουμε: Θὰ εἶσαι, λέμε, καλὸ παιδί, θ' ἀκοῦς τὴ μαμὰ ἢ δὲ θὰ ξανακάνης ἐκεῖνο ἢ τὸ ἄλλο. Τὸ δῶρο, στὴ συνηθισμένη αὐτὴ περίπτωσι, τὸ ἀντικρίζομε ὡς ἀμοιβὴ τοῦ παιδιοῦ γιὰ κάτι ποὺ τοῦ ζητοῦμε νὰ κάνῃ, γιὰ κάτι ποὺ πολλὲς φορές ἀνταποκρίνεται τελείως στὸν ἐγωισμό μας. Ἔτσι δὲν ἔχει: αὐτὸ σχέση μὲ τὸ ζῦπνημα τῆς χαρᾶς στὴ δική μας καὶ στοῦ παιδιοῦ τὴν καρδιά καὶ πρέπει νὰ δίνεται χωρὶς θέσμευση, ἀδιάστα, χωρὶς ἀπαίτηση γιὰ τίποτε καὶ προπαντὸς γιὰ ἀναγνώριση. Ὅποιος δωρίζει: ἀπὸ καρδιά, δὲ σκέπτεται: τίποτε ἀπ' αὐτά, γιατί τὴν πιὸ βαθιὰ χαρὰ δὲ ζητᾷ νὰ τὴν βρῇ ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, παρὰ μέσα του.

Τὴ γιορτὴ τὴν εὐλόγησε ὁ Θεὸς καὶ τὴν καθηγίωσε. Ὁ Κύριος, ἔταν ἔπλασε τὸν ἄνθρωπο τοῦ εἶπε: ἐργάζου ἔξ ἡμέρας καὶ μιὰ γιόρταζε, τίμα τὸ Θεὸ καὶ ἀναπαύου. Μὲ τὸ νόημα αὐτὸ ἡ γιορτὴ εἶναι ἡμέρα χαρᾶς, ἡμέρα λατρείας τοῦ δημιουργοῦ καὶ ἡμέρα ἀναπαύσεως. Ἡ γιορτὴ κατ' ἀρχὴν εἶναι ἀρχέγονη θρησκευτικὴ ὑπόθεσις καὶ, ὅσο κι ἂν σήμερα κάπως τὸ πρωταρχικὸ τῆς νόημα ξεθώριασε, σημαίνει ἀντάμωσις πιστῶν. Ἡ μάνα, κι ἔλοι βεβαίως οἱ γύρω της, ἀλλὰ προπαντὸς αὐτὴ, πρέπει νὰ συλλάβῃ τὴν ὑψηλὴ ἀξία τῆς γιορτῆς, σὲ ὅποιαν δὴποτε μορφὴ τῆς καὶ κυρίως στὴ θρησκευτικὴ ὑψὲς τῆς. Νὰ ἐτοιμάζῃ καὶ νὰ στέκεται μπρὸς στὶς θρησκευτικὰς γιορτὰς μὲ σεβασμὸ, εὐλάβεια καὶ πίστη.

δ'. Ἡ Πίστις. Πάντα, κι αὐτὸ μᾶς τὸ διδάσκει ἡ ἱστορία, ἡ ἡθικὴ εἶχε ἔνα δυνατόν σύνδεσμο μὲ τὴ θρησκεία. Ὁ πολιτισμὸς μας σήμερα ὅλο κι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ Θεό. Κι ὅμως ὅποιος ἀποσχίζει τὸν πολιτισμὸ ἀπὸ τὶς θρησκευτικὰς ρίζες, αὐτὸς παραλογίζεται: λέγει ὁ Sorokin. Ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ: ἡ θρησκευτικὴ πίστις εἶναι πολὺ στενὰ

δεμένη με τις βάσεις των μεγαλύτερων πολιτισμών. Σήμερα ακόμη τίποτε δεν πείθει από την επιστημονική πλευρά, πώς ή θρησκευτική πίστη μπορεί να αναπληρωθώ από τη φιλοσοφική σκέψη. Η πίστη δεν είναι νοητικό κατασκευάσμα, παρά βαθύ συναισθηματικό και ρουλητικό βίωμα, που μπορεί και βουνά να μετακινήσει. Η θεώρηση της πίστης απλώς και μόνο με τη στενή λογική, έφερε τη χαλάρωση του θρησκευτικού συναισθήματος. Για να βρούμε την αλήθεια στηριχθήκαμε μόνο στις αισθήσεις. Κι όμως δεν είναι πάντα αληθινό ό,τι αυτές μάς πιστοποιούν. Έπειτα υπάρχει κόσμος και πέρα απ' αυτές, που τα αισθητήρια όμως όργανα, όσο κι αν βοηθούν, δεν μπορούν να τον βεβαιώσουν. Δεν μπορούμε με τον εμπειρικό τρόπο να συναντήσουμε και να πιστοποιήσουμε τον πέρα από τις αισθήσεις κόσμο των αξιών. Χρειάζεται βέβαια ή λογική, αλλά κοντά σ' αυτήν και ή διαίσθηση και πέρα απ' αυτήν ή πίστη. Καμιά απ' αυτές τις θεωρίες δεν μπορεί μόνη της, όσο κι αν αυτή καθαυτή είναι σωστή, να δώσει την όρθη περί του κόσμου γνώση.

Φαίνεται πώς στενέψαμε το πεδίο της γνώσης του κόσμου, αφού ζητούμε να βρούμε την αλήθεια μόνο με τις αισθήσεις. Ακριβώς αυτή την πλάνη καταγράφουν στον αιώνα μας, πώς ή θέλησή μας έπαυσε να τείνει στο υπερπέραν. Περιόρισαμε την προσπάθειά μας στην απόκτηση των αγαθών μόνον του κόσμου τούτου... "Όταν πιστεύουμε, είπαν, σάν βασικότερη αρχή, πώς υπάρχει και υφίσταται και έχει αξία μόνο ό,τι μάς παρέχουν οι αισθήσεις, τότε μ' αυτή τη συνειδητή κι ασυνειδη στους πολλούς τάση και θέση, απέναντι στη γνώση της αλήθειας των όντων και των αρχών της ζωής, στεκόμαστε μπρός στον πέραν από τις αισθήσεις κόσμο και μπρός σέ κάθε υπερφυσική αξία ή ως απαρνητές της ή ως αδιάφοροι... Κάνουμε το λάθος να θέλουμε να θεωρούμε τον έαυτό μας έξαιρετικά πρακτικό άνθρωπο, δηλαδή έντοπιζόμε τη θεωρία της ζωής μας σέ ό,τι είναι τάχα χειροπιαστό, σέ ό,τι είναι ύλη, γιατί όπωσδήποτε ένα καλόν αναπτυσσόμενο αισθησιοκρατικό σύστημα είναι αναπόφευκτα ολοκρατικό, αντικρίζει την ύλη ως φαινόμενο υπερφυσικής πραγματικότητας, τον κόσμο υλιστικά και μηχανοκρατικά, όπως και τον άνθρωπο. Τόν βλέπει ως τόν κατάβαθα της ψυχής του ως ένα σύνολο από πρωτόνια και ηλεκτρόνια.

Ο πολιτισμός της εποχής μας οικοδομείται πραγματικά και αποκλειστικά επάνω στην αισθησιοκρατική αντίληψη, γι' αυτό και οι φυσικές επιστήμες αρχίζουν να παίρνουν στον καιρό μας τη θέση της θρησκείας και της θεολογίας. Ο κόσμος αντικρίζεται και έρευνάται με έξαιρετική επιμέλεια μόνο από τη φυσική, χημική και βιολογική πλευρά του. Προς

αὐτὲς τίς κατευθύνσεις στρέφεται· ἡ ὅλη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς ἐπο-
χῆς μας, πρὸς τὴν ἐμπειρικὰ δοσμένη ὕλη, πρὸς τίς τεχνικὰς ἀνακαλύ-
ψεις, πρὸς αὐτὰς, ποῦ πρέπει νὰ μᾶς ὑπηρετοῦν στὴ ζωὴ, καὶ ὅχι· νὰ
μᾶς γίνονται πρωταρχικὰς ἀξίες αὐτῆς. Ἔτσι ὅλο καὶ ἀπομακρύνεται
ἀπὸ μᾶς ὁ Θεός. Κι ὅταν ἀπομακρυνόμεστε ἀπὸ τὸ Θεὸ κι ἀποκρούουμε
τίς προστακτικὰς ἐντολὰς, ποῦ μᾶς ἐπιβάλλει· ἡ θρησκευτικὴ ἠθική,
τότε ἡ ὠμὴ βία καὶ ἡ φυσικὴ δύναμη γίνονται τὸ δίκαιο. Χάνεται ἡ
θερμαίνουσα χριστιανικὴ ἀγάπη καὶ τὴ θέση της τὴν παίρνει τὸ μίσος.
Τότε, λέγει ἕνας σοφός, ὅλοι μισοῦνται ἀναμεταξύ τους ἄνθρωποι, τά-
ξεις, λαοί, πολιτείες, φυλές. Χάνονται οἱ δείξιες πορείας καὶ συμπερι-
φορὰς πρὸς τὸν πλησίον.¹

Ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή βάνει τὰ πιδ γερὰ θεμέλια γιὰ εἰρηνικὴ
συμβίωση τῶν ἀτόμων κάθε κοινότητος, μικρῆς ἢ μεγάλης. Ἡ σημασία
της μικρύνεται ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ ἀδιάφορο ἢ καὶ παρὰγινώριζεται·
ὁλοσπόλου, ὅπως ἀπὸ τὸν ἡμιμορφωμένο καὶ γενικότερον ἀπὸ ὅποιον
θεωρεῖ τὴ θρησκείαν, ἐξαιτίας τῶν ἀνακαλύψεων κλπ. προόδων τῆς ἐπο-
χῆς μας, σὰν κάτι τὸ παλιὸ ἢ τὸ ξεπερασμένο. Κι ὅμως κανένας δὲν
μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται τὸν ἐαυτὸν τοῦ τόσο δυνατοῦ μπρὸς στὴν ὑπερδύ-
ναμη βούληση, ἀπέλναι τοῦ ἀπείρου, μπρὸς στὸ ὅποιο μὴ ἡμέρα θὰ
σηκώσῃ τὰ χέρια, ζητώντας βοήθεια μὲ πλήρη συναίσθηση τῆς ἰδίας
τοῦ ἀδυναμίας.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ πολλὰς πνευματικὰς ἀνάγκας,
ποῦ μόνο ἡ θρησκεία μπορεῖ νὰ τίς ἐκανοποιήσῃ. Ἡ παιδικὴ ἡλικία, ποῦ
εἶναι ἡ ἡλικία τοῦ θαυμασμοῦ, εἶναι ἡ καταλληλότερη περίοδος, γιὰ νὰ
γεννηθῇ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα. Τὰ παιδιὰ ζοῦν μέσα σὲ χώρες
θαυμάτων καὶ φανταστικῶν μορφῶν. Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τους
εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς ἀδέσμευτης φαντασίας, ἐξαιρετικὴ εὐκαιρία γιὰ τοὺς
γονεῖς καὶ κυρίως γιὰ τὴ μάνα, νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ψυχικὴ αὐτὴ
λειτουργίαν τοῦ παιδιοῦ γιὰ τὴ δημιουργίαν τοῦ θρησκευτικοῦ κόσμου του.
Ἡ ἐκάνοτητα τοῦ παιδιοῦ, γιὰ νὰ καταλάβῃ τὴ θρησκευτικὴ ἀλήθειαν,
εἶναι περιορισμένη. Δὲν ἔχει πρῶτα τὴν πείραν. Μὲ τὸν καιρὸ,
ὅσο μεγαλώνει καὶ ἀδξάνει ἡ πείρα του, τόσο καὶ οἱ θρησκευτικὰς ἐννοιες
σὲ σημασία καὶ σὲ σοβαρότητα. Οἱ ἐντυπώσεις ὅμως τῶν πρώτων χρό-
νων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου διεισδύουν βαθιὰ στὴν ψυχὴν του καὶ μέ-
νουν, ὅταν ἀκόμη λησμονηθοῦν ἄλλα βιώματα, ποῦ ἀναπτύχθησαν ἀργό-
τερα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ σημασία τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τοῦ παιδιοῦ,
κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἔχει γενικότερον χαρακτήρα, πέρα

1. Sorokin P., Die Krise, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 133 καὶ 136· πρβλ. καὶ N i k o -
l a i B e r d i a j e w, Der Mensch und die Technik, ἐνθ' ἄνωτ.— Τοῦ ἰδίου
Περὶ προσορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἐνθ' ἄνωτ.

από τη θρησκευτική ζωή της παιδικής ηλικίας. Είναι αποφασιστικής επιδράσεως για τη θρησκευτικότητα και την ήθικα του νέου, αλλά και για την κατόπιν ώριμη ηλικία του, για όλη του τη ζωή.

Οι έρευνες απόδειξαν¹ ότι η θρησκευτική ζωή του παιδιού κατά κανόνα, αναπτύσσεται με την καθοδήγηση και την επίδραση των ώριμων και κυρίως της μάνας. Αυτή και το παιδί είναι στενά δεμένοι, όπως το δέντρο και ο καρπός. Το δέντρο δίνει την τροφή, τους χυμούς του στον καρπό. Η μάνα δίνει κάτι περισσότερο ακόμη από τη σωματική τροφή, την ψυχική. Όδηγεί το μικρό παιδί στην απόκτηση γνώσεων και βιωμάτων. Μέσα στα βιώματα αυτά είναι και τα βιώματα της θρησκευτικής ζωής του. Κι αυτά τα μεταδίδει κυρίως η θρησκευτική ατμόσφαιρα, που δημιουργεί η μάνα στο σπίτι, μέσα στην οικογένεια. Υπάρχει ένας νόμος μεγάλης παιδαγωγικής σημασίας, ο νόμος της μεταβιβάσεως των συναισθημάτων. Κάτι που είναι εξαιρετικής σημασίας για την ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος του παιδιού. Στην αρχή το παιδί μιμείται, χωρίς έσωτερικό θρησκευτικό βίωμα, έπειτα υποβάλλεται και σιγά σιγά δημιουργούνται σ' αυτό συναισθήματα θρησκευτικής συγκινήσεως.

Πολλοί γονείς έχουν τη γνώμη, πως η θρησκευτική αγωγή είναι μόνον καθήκον της εκκλησίας, των πνευματικών, των κατηχητικών και των κυριακάτικων σχολείων ή των θρησκευτικών οργανώσεων. Κι όταν στείλουν το παιδί τους στην εκκλησία ή στο κήρυγμα ή το γράψουν σε κάποια θρησκευτική οργάνωση, μένουν ικανοποιημένοι με τη συνειδήσή τους, ότι έχαναν το καθήκον τους. Δεν υπάρχει, βέβαια, καμιά άμφισβησία, πως η τακτική παρακολούθηση της θείας λειτουργίας, του κήρυγματος κλπ. είναι κάτι το σπουδαίο για την ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος του παιδιού, ωστόσο θα πρέπει να ξέρει η μάνα ότι κάθε πετυχημένη λύση του προβλήματος της θρησκευτικής αγωγής αρχίζει βασικά από την οικογένεια, από τη θρησκευτική της ζωή, από την έμπρακτη στάση, που παίρνουν οι γονείς απέναντι της θρησκείας.² Τα λόγια δεν έχουν τόση επίδραση, όσο έχουν οι πράξεις. Δεν μπορούμε να διδάξουμε στο παιδί μας ευλάβεια μπρός στο Θεό, χωρίς να είμαστε εμείς οι ίδιοι ευλαβείς. Δεν μπορούν να δείξουν οι γονείς η όποιοσδήποτε άλλος τη σοβαρότητα της αγάπης, της ανεκτικότητας, της συγκινήσεως και άλλων αρετών, όταν αυτές δεν ασκούνται από τους ίδιους.

1. Bolleyk, Gebeitsstimmung und Gebet, 1930.

2. Πρβλ. Θ. Ν. Καστανά, Θρησκευτική διδασκαλία και εθνική αγωγή.— Θρησκευτική ζωή του παιδιού. Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1947, σ. 19-23 και 121-126. Επίσης του ίδιου, Η σχολική θρησκευτική ζωή, Θεσσαλονίκη, 1948.— Jean Rimaud, De l'éducation religieuse, Paris, 1954.

Δέν είναι δυνατόν νά ποῦμε στό παιδί: κάνε ὅ,τι σοῦ λέω κι ὄχι ὅ,τι κάνω ἐγώ. Αὐτό συνειδητά κι ἀσύνειδα μιμεῖται καί κάνει ὅ,τι κάνουν οἱ γονεῖς του καί προπαντός ἡ μάνα του.

“Ὅπου γιορτάζονται οἱ θρησκευτικές γιορτές ἀπό γονεῖς, πού εἶναι πραγματικά θρησκευτικές φύσεις, ἀληθινά πιστοί, ὅπου οἱ γονεῖς προσεύχονται, δηλαδή προσπαθοῦν νά ἀνυψωθοῦν πραγματικά πρὸς τὸ Θεό, ἐκεῖ ἔχομε στό θυμικὸ τοῦ παιδιοῦ ἔντονες ἐντυπώσεις, βὰθὺ θρησκευτικὸ συναίσθημα. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τάση νά ὑψωθῇ, γι’ αὐτὸ ἡ προσευχὴ ἀντιπροσωπεύει τὴν προσπάθεια γιὰ νά ἐπικοινωνήσῃ μὲ ἓνα ἀόρατο ὄν, ἓνα ὄν, πὺν δημιουργήσῃ καθεὶ πὺν ὑπάρχει, πὺν εἶναι ἡ ὑπερτατη σοφία, ἡ δύναμη καί ἡ ὁμορφιά. Ἡ ἀληθινὴ προσευχὴ ἀντιπροσωπεύει μιὰ μυστικιστικὴ κατάσταση, ὅπου ἡ συνείδηση γίνεται ἓνα μὲ τὸ Θεό... ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν εἶναι διανοητικῆς φύσης καί γιὰ τοῦτο οἱ ἐπιστήμονες καί οἱ φιλόσοφοι δὲν μποροῦν νά τὴν πησιώσουν καί νά τὴν κατανοήσουν.”¹

Κανένας ἄλλος δὲν μπορεῖ νά ὀδηγήσῃ τὸ παιδί στὴν προσευχὴ, τόσο ἀποτελεσματικά, ὅσο ἡ μάνα. Καί δὲ χρειάζεται εὐφράδεια ἢ ρητορεία γιὰ νά ζητήσῃς² κάτι ἀπὸ τὸ Θεό ἢ γιὰ νά ἐκφράσῃς στὸν Κύριο ὅλη τὴν ἀγάπῃ σου καί τὴν εὐγνωμοσύνη σου γιὰ τὰ θεϊκά Του δῶρα. Ταπεινά, ἀπλὰ λόγια εἰσακούονται ἀπὸ τὸν Κύριο, ὅσο καί οἱ πιὸ ὥρατες ἐπικλήσεις. “Ὅλα τὰ θρησκευτικά ἦθη καί ἔθιμα, πὺν ἐκτελεῖ καί καλλιτερεῖ ἡ μάνα μέσα κι ἐξω ἀπὸ τὴν οἰκογένειά της, ἐπιδρὼν στὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ καί τὸ προετοιμάζουν σὲ ἀνάταση, ὅταν ὅλα αὐτά, πὺν κάνει ἡ μάνα, δὲ γίνονται μηχανικά καί δὲ μένουν ἀπλῶς στὴν ἐξωτερικὴ μορφή καί στὴν ὕλική στάθμη τους, παρὰ πέρα ἀπ’ αὐτὰ συμβολίζουν τὴν ἀνάταση τῆς ψυχῆς της πρὸς τὸ Θεό.”³

Ἡ ἐποχὴ μας ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μητέρες μὲ ζωερὴ συνείδηση τῆς θρησκευτικῆς ἀποστολῆς τους. Μόνο τέτοιες μποροῦν νά προφυλάξουν ἀπὸ τὴν ἀπιστίαν καί τὴν ἀθεΐαν τὶς ἐπερχόμενες γενεές. Αὐτὲς μποροῦν νά βάνουν στὴν καρδιά τοῦ παιδιοῦ τὴ βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ἡ εὐθύνη τῆς ἀποστολῆς τῆς γυναίκας ὡς μητέρας εἶναι μεγάλῃ, ὁ ἀγὼνας τῆς ὥρας καί κανένας δὲν μπορεῖ νά τὴν ἀντικαταστήσῃ ὡς ἰέρεια τῆς οἰκογένειας στὴ θρησκευτικὴ ἀποστολή της. Εἶναι ἡ πρώτη καί σπουδαιότερη μορφωτικὴ δύναμη τῆς συνειδητέως τοῦ παιδιοῦ. Τὸ ἔργο τῆς μάνας ἀποτελεῖ τὴν πνευματικότερη ἀπὸ κάθε ἀποψη ἀποστολῆς τῆς γυ-

1. Alexis Karrel, Ἡ προσευχή, 1947, σ. 11.

2. Εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ, λέει ὁ Καρρέλ, νά ζητοῦμε τὴ βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, γιὰ κάτι πὺν ἔχομε ἀνάγκη, ὅμως θὰ ἦταν παράλογο νά ζητοῦμε τὴν ἱκανοποίησιν ἐνός καπερίτσιου ἢ κάποιου πράγματος, πὺν πρέπει νά τὸ παύοιμε μὲ τὶς δυνάμεις μας καί τὴν προσπάθειά μας, Προσευχὴ, ἐνθ’ ἄνωτ., σ. 11 κέ.

3. Alexis Karrel, Προσευχὴ, ἐνθ’ ἄνωτ., σ. 16 κέ.

ναίκας, τὴν ἱερώτερη στὸν κόσμο. Φαίνεται νὰ λησμονήσαμε ὥστόσο τὴ μεγάλη σημασία τοῦ θεικοῦ ἔργου της. Κι ὅμως ἡ συμπεκνωμένη σοφία αἰώνων τῆς μακρινῆς Ἀνατολῆς λέει: ἔτι τὸ ἔργο τῆς μάνας εἶναι συμπλήρωμα τοῦ ἔργου τοῦ Θεοῦ: *Ἐπειδὴ ὁ Θεὸς δὲν ἤθελε νὰ τὰ κάνει ὅλα μόνος του, ἔπλασε τὴ μάνα.*¹

ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ

Ἡ οἰκογένεια εἶναι πρωτογενὴς κοινωνικὴ ἐνότητα. Ἀποτελεῖ τὴν πιδὲ ἐγκάρδια καὶ στενὴ κοινότητα ζωῆς. Εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἡ βασικὴ μορφή ἀγωγῆς. Τὸ πιδὲ μεγάλο καὶ πρωταρχικὸ σχολεῖο ὅλων τῶν κοινωνικῶν ἀρετῶν καὶ κάθε εἶδους κοινωνικῆς ζωῆς. Αὐτὴ προσφέρεται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη μορφή κοινότητος, γιὰ τὴν ἀσκήση καὶ τὴν ἀνάπτυξη ὅλων τῶν ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀρετῶν. Ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ εἶναι ἡ βάση κάθε ἀνθρώπινης προκοπῆς, γιὰτὶ ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἀναπτύσσονται μόνο μέσα σὲ κοινότητα. Ἡ καταστροφὴ τῆς οἰκογενειακῆς κοινότητος καὶ τῆς οἰκογενειακῆς εὐλογίας κόβει τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ στὴ ρίζα της. Αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὸ ἄτομο, ὅσο καὶ γιὰ τὸ λαόν. Καμιὰ ἄλλη μορφή ζωῆς, ὅπως ἐπίσης καὶ μορφή ἀγωγῆς, δὲν μπορεῖ νὰ δώσῃ τὴν πρέπουσα ἀνάπτυξη στὸ ψυχοπνευματικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀγωγή τῆς οἰκογένειας εἶναι καὶ μένει πάντα τὸ κέντρο κάθε ἄλλου εἶδους ἀγωγῆς.

Ἡ βάση τῆς οἰκογένειας εἶναι ὁ γάμος. Ὁ πραγματικὸς δεσμὸς ἀνδρὰ καὶ γυναίκας. Ἡ βαθιὰ συνείδηση τῆς ἀποστολῆς καὶ τῶν ὑποχρεώσεων τους. Τὸ πραγματικὸ ναι, ἡ πιστὴ καὶ τέλεια ἀφροσίωση καὶ ἀγάπη. Αὐτὰ ποὺ κάνουν, ὅταν εἶναι γνήσια, νὰ ἀνάβῃ ἡ φλόγα τῆς ζωῆς τῆς οἰκογένειας. Νὰ κρατιέται ἀναμμένη, νὰ θερμαίνει καὶ νὰ φωτίζει ὅλη τὴ ζωὴ της. Ποῦθεν ἄλλοι δὲ βρίσκονται: οἱ προσωπικὲς σχέσεις τῶν ἀτόμων τόσο ἐσωτερικὰ δεμένους καὶ ριζωμένους ἀπὸ καρδιά, ὅσο μέσα στὴν οἰκογένεια. Τὸ πρωταρχικόν, ἀλλὰ καὶ τὸ πιδὲ στενὸν βίωμα δεσμοῦ στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, εἶναι ἡ σχέση μάνας καὶ παιδιοῦ. Καμιὰ ἄλλη σχέση καὶ κανένας ἄλλος δεσμὸς δὲν ἔχει τέτοια δύναμη, ποὺ νὰ βυθίζεται: ὡς τὰ ἄδυνα τῆς ψυχῆς μας, ὅσο τὸ δέσιμο μάνας καὶ παιδιοῦ. Στὴ φροντίδα τῆς ἀνατροφῆς καὶ τῆς ἀγωγῆς τοῦ παιδιοῦ κανένα ἄλλο μέσον, κανένα ἀπολύτως, δὲν μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσῃ τὴ μάνα καὶ ἂν ἀκόμη ἡ συμπεριφορὰ καὶ ἡ στάση τῆς μάνας μπορῇ νὰ διέπεται περισσότερο ἀπὸ ἐνστικτώδη καὶ ἀσύνειδο τρόπο καὶ λιγότερο ἀπὸ συνείδητὴ σκέψη καὶ ζύγισμα. Κι ἐκεῖ, ποὺ τῆς λείπει ἡ παιδαγωγικὴ συνείδηση, ἐπιδρᾷ παιδαγωγικά, ἴσως περισσότερο ἀπὸ

1. Ἰαπωνικὴ παροιμία.

κάθε άλλον, πού θά ἔχη σχέση μέ τὸ παιδί στή μετέπειτα ζωή του.

Καί μιὰ ἀμόρφωτη ἀκόμη μάνα, μέ καλόκαρδη ἔμως κατανόηση μέ γερὸ ἔνστικτο, μ' ἀπλή καρδιά, μέ νοῦ, μπορεῖ νά εἶναι μιὰ ἀπὸ τοὺς πιὸ καλοὺς παιδαγωγούς, σέ ζητήματα κοινωνικῆς ἀγωγῆς καί ἠθικῆς τάξης. Κι εὐτυχῶς μέσα στὸ λαὸ μας ὑπάρχουν ἀκόμα τέτοιες μητέρες. Εἶναι προικισμένες μέ τὴν ἔκτι ἀίσθηση, τὴ διαίσθηση, τὸ ἀνεκτίμητο δῶρο τῆς γυναικείας καρδιάς, πού τίς βοηθεῖ πολὺ στὴν ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ. Αὐτὴ ἡ ὁρμή τῆς καρδιάς τῆς τίς κάνει νά παραστέκουν, νά παρηγοροῦν καί πάντα νά ἀπλώνουν τὸ χέρι τῆς καλοσύνης. ¹ Ἡ μάνα μέ τὴν ἀγάπη τῆς, τὴν ἀφοσίωση, τὴν ἀπάρνηση καί τὴ θυσία τῆς ἀνασταίνει στὴν ἀγκαλιά τῆς τὴ νέα γενεά. Μέσα στὸν κόρφο τῆς κι ἐπάνω στὰ χέρια τῆς παίρνει ὁ ἄνθρωπος γιὰ πρώτη φορὰ εἰδηση τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς. Ὁ ἥλιος, λέγει ἕνας ποιητής, ἀναιτέλλει γιὰ τὸν ἄνθρωπο μόνον μιὰ φορὰ στὴ ζωὴ του, στὰ παιδικὰ χρόνια του, τὸν ζεσταίνει τότε κι ὅσποια ἀνιέει ἀπ' αὐτὴ τὴν πρώτη ζεστασιά πού ποιεῖ δὲ σβήνει, ὅλη τὴ ζωὴ του. ²

Ἄν δὲν ἦταν ἡ μάνα, θά ἔλειπε ἀπὸ τὸν κόσμον ἡ μεγάλη συμπόνια, ἡ βαθιὰ καλοσύνη, ἡ ἐσωκαρδὴ εὐσπλαχνία, ἡ αὐταπάρνητη ἀγάπη· αὐτὴ πού ἐξαιολογεῖται νά ὑψίσταται κι ἐκεῖ, πού δὲ βρίσκει ἀνταπόκριση.

Νὰ εἶσαι μάνα σημαίνει τὴν πιὸ μεγάλη χαρὰ τῆς, ζωῆς ἀλλὰ καί τὴν πιὸ μεγάλη εὐθύνη ἀπέναντι στὴ ζωὴ. Νὰ εἶσαι μάνα θά πῇ νά ξέρης καλά, πῶς ἡ χαρὰ καί ὁ πόνος ἔχουν τὴν ἴδια ρίζα. Κι ἀκόμα νά εἶσαι μάνα σημαίνει νά αἰσθάνεσαι τὸν ἑαυτό σου καλεσμένο ἀπὸ κάθε χαρὰ κι ἀπὸ κάθε πόνον εἴτε ἐκφράζονται αὐτά μέ τὰ λόγια εἴτε κρύβονται στὴν καρδιά. Νὰ αἰσθάνεσαι τὸν ἑαυτό σου ἑτοίμο γιὰ βοήθεια, γιὰ ὑποστήριξη, γιὰ θυσία καί ἀφοσίωση. Νὰ γίνης ὁδηγός, μέ συνειδητὴ εὐθύνη τοῦ παιδιοῦ σου.

Ἐκεῖνο πού χρειαζόμαστε, γιὰ νά ἀνυψώσουμε τὴν πεσμένη ἠθικὰ ζωὴ μας, εἶναι οἱ σωστὲς μητέρες. Μητέρες, πού νά μὴν παραμορφώνονται ἀπὸ τὸ φτηνὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Τέτοιες, πού νά στέκωνται μπρὸς τοὺς οἱ ἄνδρες μέ σεβασμό. Γυναῖκες, πού νά ἔχουν βαθιὰ συνείδηση, ὑπόληψη καί σεβασμὸ στὸ ἅγιο μυστήριον τῆς γυναικείας ὑπάρξεώς τους, μπρὸς στὴν ὑψηλὴ ἀποστολὴ τους γιὰ τὸ καλὸ τῆς οἰκογένειας, τοῦ λαοῦ καί τῆς πατρίδας. Ἐχομε μεγάλη ἀνάγκη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς μάνας, νά τὸ νιώσουμε βαθιά, νά τὸ καλλιεργήσουμε. Νὰ τοῦ δώσουμε τὴν ἰδανικὴ μορφή, νά τὸ κάνουμε σύμμετρο.

1. Στὴ μάνα πού ἀνατρέφει, λέγει ὁ ἀγγλὸς παιδαγωγὸς John Dalley, *Wie man ein kind erzieht*, μετάφρ. στὰ γερμαν. σ. 58, οὐδ' ἡ τρία παιδιὰ μεταξὺ ἑνὸς ἔως ἑξὶ χρόνων, χωρὶς καμιά ξένη βοήθεια, μικρὴ ἢ μεγάλη, χωρὶς βοηθὸ σὸ σπῆτι τῆς, ἀξίζει νά τῆς ἀπονεύμῃ κανένας ἕνα μετάλλιον.

2. Περιοδικὸ *Eltemhans und Schule*, 1951, Heft 4. σ. 5.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Είσαγωγή	σελ. 5 - 9
--------------------	------------

Α'. ΜΑΝΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

I. Οἰκογένεια	» 11 - 32
1. Τὸ πνεῦμα τῆς	» 11 - 16
2. Χαλάρωση τοῦ οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ	» 16 - 21
3. Ἡ κρίση τοῦ γάμου	» 22 - 32
II. Ἡ Μάνα	» 33 - 45
1. Ἡ καρδιά τῆς οἰκογένειας	» 33 - 35
2. Προστάτης τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ πολιτισμοῦ	» 35 - 36
3. Μητρότητα καὶ μητρικὴ στοργή	» 36 - 41
4. Σχέση μάνας καὶ παιδιοῦ	» 41 - 45

Β'. Η ΜΑΝΑ ΩΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

1. Ἐκδηλώσεις ἀγάπης	» 47 - 54
2. Ἡ δύναμη τῆς συνήθειας	» 55 - 60
3. Μορφές ἀξιοπρέπειας	» 60 - 68
4. Ἡ αἴσθηση τῆς εὐθύνης	» 68 - 74
5. Ἐργασία καὶ ἀμύλλα	» 75 - 78
6. Ἀγωγή τῆς βουλήσεως	» 78 - 96
7. Ἀνάταση ψυχῆς	» 97 - 109
Γενικὴ παρατήρηση	» 109 - 110



024000028328

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

1. **Die Auffassung von Kind und Kinderleben bei den griechischen Romanschriftstellern der Spätantike**, Μόναχον 1936.
2. Πῶς θέλω τὸ δάσκαλό μου (κριτική μαθητῶν), Ἀθήναι 1940.
3. Τὰ νωθρὰ παιδιά, «Δελτίον Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως», 1932.
4. Ἀγάπη καὶ ψυχανάλυση, «Μακεδονικά Γράμματα», Θεσ/νίκη 1944.
5. Γενιές καὶ ἀντιθέσεις, «Δελτίον Ἑνώσεως Λειτουργῶν Μ. Ε. Θεσσαλονίκης», 1945.
6. Τὸ πρόβλημα τοῦ δασκάλου, «Δελτίον Ε. Λ. Μ. Ε. Θ.», 1945.
7. Οἰκογενειακὴ ἀτμόσφαιρα καὶ σφάλματα ἀγωγῆς, «Δελτίον Ε. Λ. Μ. Ε. Θ.», 1945.
8. Τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς σωστῆς διδασκαλικῆς μορφῆς, «Δελτίον Ε. Λ. Μ. Ε. Θ.», 1946.
9. Ἡ ὁλότητα τοῦ εἶναι μας καὶ στὴν ζωῆς, «Μορφές», 1946.
10. Γνώσεις καὶ χαρακτήρας, «Δελτίον Ε. Λ. Μ. Ε. Θ.», 1947.
11. Τὰ πρῶτα πέντε χρόνια τῆς παιδικῆς ζωῆς, «Χρονικά τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», 1947.
12. Συγκεντρώσεις γονέων καὶ κηδεμόνων, «Χρονικά Π.Σ.Π.Θ.», 1947.
13. Τὸ ψέμα στὰ παιδιά καὶ στοὺς ἐφήβους, Θεσσαλονίκη 1947.
14. Σφάλματα ἀγωγῆς, «Παιδεία», 1948, 1949, 1950.
15. Ἐφηβοὶ καὶ γονεῖς, «Παιδεία», 1951.
16. Κλειστὰ παιδιά, «Χρονικά Π.Σ.Π.Θ.», 1948.
17. Συναίσθημα μειονεξίας καὶ ἀγωγή, Θεσσαλονίκη 1948.
18. Κακοσυνήθισμα καὶ χαρακτήρας, Θεσσαλονίκη 1949.
19. Τὸ παιδί στὸ χωριὸ καὶ στὴν πόλη, Θεσσαλονίκη 1949.
20. Ἀγωγή στὴν Κύρου Παιδεία τοῦ Ξενοφώντος, Θεσσαλονίκη 1949.
21. Προβλήματα σχετικὰ μὲ τίς ἐξετάσεις, Θεσσαλονίκη 1950.
22. Μάζα καὶ ἀγωγή, Θεσσαλονίκη 1950.
23. Θεωρία καὶ πράξη στὴν Παιδαγωγική, Θεσσαλονίκη 1951.
24. Ἐκλογή ἐπαγγελματικῆς σταδιοδρομίας καὶ ἡ σημασία της, Θεσσαλονίκη 1951.
25. Ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις, Θεσσαλονίκη 1952.
26. Μόρφωση, γνώσεις καὶ σχολεῖο, Θεσσαλονίκη 1952.
27. Γενικὲς προϋποθέσεις μεθοδικῆς διδασκαλίας, Θεσσαλονίκη 1954.
28. Φιλονικίες καὶ διαπληκτισμοὶ ἀδελφῶν, Θεσσαλονίκη 1954.
29. **Georg Kerschensteiner**, «Χρονικά τοῦ Π.Σ.Π.Θ.», 1954.